

**KAZAK DESTANLARINDA DEYİMLER
ve TÜRKİYE TÜRKÇESİ KARŞILIKLARI**

Akbope SULEIMENOVA

**Yüksek Lisans Tezi
Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı
Prof. Dr. Kâzım KÖKTEKİN**

2018

Her Hakkı Saklıdır

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI
TÜRK DİLİ BİLİM DALI**

Akbope SULEIMENOVA

**KAZAK DESTANLARINDA DEYİMLER ve TÜRKİYE TÜRKÇESİ
KARŞILIKLARI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Kâzım KÖKTEKİN**

ERZURUM - 2018

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TEZ BEYAN FORMU

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum "Kazak Destanlarında Deyimler ve Türkiye Türkçesi Karşılıkları" adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıyı kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin basılı ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

- Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim sadece Atatürk Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimim ... yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

19.11.2018

Akbope SULEIMENOVA

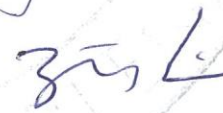

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TEZ KABUL TUTANAĞI

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Kâzım KÖKTEKİN danışmanlığında, Akbope SULEIMENOVA tarafından hazırlanan bu çalışma 19/11/2018 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Kâzım İmza :
KÖKTEKİN
Jüri Üyesi : Prof. Dr. Muharrem İmza :
DAŞDEMİR
Jüri Üyesi : Doç. Dr. Yusuf Ziya İmza :
SÜMBÜLLÜ

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. 19/11/2018

Doç. Dr. Rifat KÜTÜK

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET	IV
ABSTRACT	V
KISALTMALAR DİZİNİ	VI
ÖN SÖZ	VII
GİRİŞ	1
I. KAZAK KELİMESİ	1
II. KAZAKLAR	2
III. KAZAK TÜRKÇESİ	5
A. Transkripsiyon Alfabetesi	6
B. Transkripsiyonun Bazı Harfleriyle İlgili Açıklamalar	7

BİRİNCİ BÖLÜM

KAZAK DESTANCILIK GELENEĞİ

1.1. DESTAN KAVRAMI	9
1.2. KAZAK DESTANCILIK GELENEĞİNDE İCRACILAR	11
1.3. KAZAK DESTANLARININ TASNİFİ	12
1.4. KAZAKİSTAN'DA DESTANLA İLGİLİ ÇALIŞMALAR	16

İKİNCİ BÖLÜM

KAZAK DESTANLARI

2.1. “BABALAR SÖZİ” KİTABI	18
2.1.1. Kissa Dotan Kubakanbayulı Destanı ve Özeti	19
2.1.2. Kissa Kulamergen Destanı ve Özeti	21
2.1.3. Kubığul Destanı ve Özeti	23
2.1.4. Akböpe-Sawıtbek Destanı ve Özeti.....	24
2.1.5. Kız Jibek Destanı ve Özeti	26
2.1.6. Körpeş hām Bayan Suluw Destanı ve Özeti	27
2.1.7. Makpal-Segiz Destanı ve Özeti	30
2.1.8. Nazımbek pen Külşe Kızdıñ Zarı Destanı ve Özeti	31
2.1.9. Bolat-Janat Destanı ve Özeti	33

2.1.10. Ğayar Katın Destanı ve Özeti.....	34
2.1.11. Sırşsı Molda Destanı ve Özeti.....	36
2.1.12. Alpamıs Batır Destanı ve Özeti.....	38
2.1.13. Kambar Batır Destanı ve Özeti	40
2.1.14. Köruĝlı Destanı ve Özeti	42
2.1.15. Asılıbek pen Güljıyhannıñ Kissası Destanı ve Özeti	44
2.1.16. Kissa Tahir Zühra Destanı ve Özeti	45
2.1.17. Dariyĝa Kız Destanı ve Özeti.....	47
2.1.18. Haza Kitap Muhammed Hanafıya Destanı ve Özeti	49
2.1.19. Kissa Äbu Şahma Destanı ve Özeti.....	51
2.1.20. Kissa Seyitbattal Destanı ve Özeti	53

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KAZAK DESTANLARINDA DEYİMLER ve TÜRKİYE TÜRKÇESİ KARŞILIKLARI

3.1. DEYİMLER ÜZERİNE GENEL BİR BAKIŞ.....	56
3.1.1. Deyimleri Çevirme Yöntemleri.....	57
3.1.2. Çalışmanın Yöntemi.....	59
3.2. DEYİMLER.....	60

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DEYİMLERİN BİÇİM ve CÜMLE ÖZELLİKLERİ

4.1. DEYİMLERİN YAPISI.....	155
4.1.1. Birleşik Fiil Grubu Yapısındaki Deyimler	155
4.1.1.1. Özne (+ İyelik eki) + Fiil	156
4.1.1.2. Nesne + Fiil.....	158
4.1.1.3. Zarf + Fiil.....	160
4.1.1.4. Yer Tamlayıcısı + Fiil.....	161
4.1.1.5. Özne (+ İyelik Eki) + Nesne + Fiil	162
4.1.1.6. Özne (+ İyelik Eki) + Zarf + Fiil	162
4.1.1.7. Özne (+ İyelik Eki) + Yer Tamlayıcısı + Fiil	162
4.1.1.8. Nesne + Zarf + Fiil	162

4.1.1.9. Nesne + Yer Tamlayıcısı + Fiil	163
4.1.1.10. Yer Tamlayıcısı + Özne (+ İyelik Eki) + Fiil	163
4.1.1.11. Yer Tamlayıcısı + Nesne + Fiil	163
4.1.1.12. Yer Tamlayıcısı + Zarf + Fiil.....	163
4.1.2. İsim Tamlaması Yapısındaki Deyimler.....	163
4.1.2.1. Belirtili İsim Tamlaması	164
4.1.2.2. Belirtisiz İsim Tamlaması.....	164
4.1.3. Sıfat Tamlaması Yapısındaki Deyimler	164
4.1.4. Sıfat-Fiil Yapısındaki Deyimler	165
4.1.5. İsnat Grubu Yapısındaki Deyimler.....	166
4.1.6. Tekrar Grubu Yapısındaki Deyimler.....	166
4.1.8. Kısaltma Grubu Yapısındaki Deyimler	167
4.1.9. Cümle Yapısındaki Deyimler	167
SONUÇ.....	168
DİZİN	171
KAYNAKÇA	185
ÖZGEÇMİŞ.....	189

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KAZAK DESTANLARINDA DEYİMLER ve TÜRKİYE TÜRKÇESİ
KARŞILIKLARI

Akbope SULEIMENOVA

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Kâzım KÖKTEKİN

2018, 189 sayfa

Jüri: Prof. Dr. Kâzım KÖKTEKİN
Prof. Dr. Muharrem DAŞDEMİR
Doç. Dr. Yusuf Ziya SÜMBÜLLÜ

Bu tez çalışmasının amacı, Kazak destanlarında geçen Kazak Türkçesi deyimlerin tespit edilmesi ve bu deyimlerin Türkiye Türkçesindeki karşılıklarının verilmesidir. Bu bağlamda öncelikle Kazak destancılık geleneği hakkında bilgi verilmiştir. Devamında 20 tane Kazak destanı konularına göre tasnif edilmiş ve bu destanlar hakkında bilgilerle özetlerine yer verilmiştir. Kazak destanlarının incelenmesi sırasında deyimler tespit edilmiştir. Kazak Türkçesi deyimlerin anlamları araştırılmış ve bu deyimlerin Türkiye Türkçesindeki karşılıkları verilmeye çalışılmıştır. Deyimlerin cümlede kullanılmasını göstermek için destanlardan birer örnek cümle alınarak Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Son olarak deyimlerin gramer bakımından incelenmesi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kazak Türkçesi, Kazak Destanları, Deyim, Türkiye Türkçesi Karşılıkları

ABSTRACT**MASTER'S THESIS****THE IDIOMS IN KAZAKH EPICS and THEIR TURKISH
EQUIVALENTS****Akbope SULEIMENOVA****Advisor: Prof. Dr. Kâzım KÖKTEKİN****2018, Page: 189****Jury: Prof. Dr. Kâzım KÖKTEKİN
Prof. Dr. Muharrem DAŞDEMİR
Assoc. Prof. Dr. Yusuf Ziya SÜMBÜLLÜ**

The purpose of this thesis is to find idioms in Kazakh epics and give their Turkish equivalents. For this purpose firstly was given information about Kazakh epic poetry. Then 20 epics were divided by topic and given summaries with scientific additions. During searching and reading Kazakh epics the idioms were extracted. The meanings of the idioms were searched and if they had were given Turkish equivalents. The sentences of Kazakh idioms which used in epics were translated to Turkish. Finally, the Kazakh idioms were studied by grammar.

Key Words: Kazakh Language, Kazakh Epics, Idioms, Turkish Equivalents

KISALTMALAR DİZİNİ

A.B.	: Alpamıs Batır
A.G.K.	: Asılbek pen Güljiyhannıñ Kissası
A.S.	: Akböpe Sawıtбек
B.J.	: Bolat Janat
çev.	: Çeviren
D.K.	: Dariyğa Kız
Ğ.K.	: Ğayar Katın
H.K.M.H.	: Haza Kitap Muhammed Hanafiya
Hız.	: Hazret
K.Ä.Ş.	: Kissa Äbu Şahma
K.B.	: Kambar Batır
Kbğ.	: Kubığul
K.B.S.	: Körpeş häm Bayan Suluw
K.D.K.	: Kissa Dotan Kubakanbayulı
K.J.	: Kız Jibek
K.K.	: Kissa Kulamergen
Krğ.	: Köruğlı
K.S.	: Kissa Seyitbattal
K.T.Z.	: Kissa Tahir Zühra
M.A.E.S.E.	: Muhtar Avezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü
M.S.	: Makpal Segiz
N.K.K.Z.	: Nazımbek pen Külşe Kızdıñ Zarı
s.	: Sayfa
S.A.V.	: Sallallâhu aleyhi ve sellem
S.M.	: Sırşı Molda
TDK	: Türk Dil Kurumu
vb.	: Ve benzeri

ÖN SÖZ

Deyimler milletlerin manevi hazinesini, kültürünün önemli bir parçasını teşkil eder. Dilimizdeki deyimler; düşüncelerimizi etkili, kapsamlı ve sanatsal ifadelere dönüştürür; dinleyiciyi etkileyip dikkatini çeker. Deyimlerin kökleri yüzyıllar öncesine dayanmaktadır. Atalarımız, yüzyıllar öncesinde bile yeterince gelişmiş, eşsiz bir kültür ve yazıya sahip olmuş ve sözlü edebiyatın ölümsüz anıtlarını yaratmayı başarmışlardır. İçeriğin zenginliği, düşünce derinliği ve deyimlerin salt sanatsal değeri, Türk boyları arasındaki ifade sanatının ulaştığı yüksek seviyeye tanıklık etmektedir. Deyimleri en iyi şekilde temsil eden edebî eserlerdir. Deyimler önce ağızdan ağıza yayılmış, zamanla edebî eserlerde varlığını sürdürmüştür. Edebî eserlerin bir türü olan destanlarda yer alan deyimler ve atasözleri kuşaktan kuşağa aktarılmış ve dilimizde hâlâ yaşamaya devam etmektedir. Ozanlar, destanları icra etme sırasında deyimleri sadece anlatıma çekicilik katmak için değil aynı zamanda uzun bir düşüncenin daha kısa biçimde aktarılmasını sağlamak amacıyla kullanmışlardır.

Tezimizin amacı, Kazak destanlarında geçen deyimlerin Türkiye Türkçesi karşılıklarını vermektir. Bu konuyu seçme sebebim bugüne kadar bu konuyla ilgili müstakil bir çalışmanın olmamasıdır. Ayrıca Kazak destanlarını tanıtmak, incelemek ve bu destanlarda geçen deyimleri ışığa çıkarıp Türkiye Türkçesi ile karşılaştırmaktır. Deyimleri tespit etmek için “Babalar Sözi” kitabı serisinin 20 tane Kazak destanı temel alınarak incelenmiştir. Bu tez çalışmasında esas aldığımız 20 tane destanın bir kısmı Türk dünyasında ortak olan ve bilinen, diğerleri ise bugüne kadar araştırılmamış olanlardır. Destanlarda geçen Kazak Türkçesi deyimler Türkiye Türkçesindeki deyimlerle karşılaştırılıp değerlendirilmiştir. Deyimler tespit edildikten sonra deyim sözlüklerine ve internet üzerinde olan TDK Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü’ne başvurularak Kazak Türkçesi deyimlerin karşılıkları verilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmanın ileride yapılacak Türkoloji araştırmalarına ışık tutacağı düşünülmektedir.

Bu tez çalışması giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Giriş’te öncelikle Kazak kelimesinin kökeni, anlamları ve tarihî gelişiminden bahsedilmiştir. Kazak tarihi hakkında ayrıntılı olarak bilgi verilmiştir. Daha sonra Kazak Türkçesi hakkında genel

olarak bilgi verilmiş; Kazak Türkçesinin hangi ülkelerde kullanıldığı, hangi evreleri geçirdiği ve kullanıldığı alfabelerden bahsedilmiştir. Kazak Türkçesi alfabesinin transkripsiyonu verilmiştir.

Birinci bölümde Kazak destancılık geleneği üzerinde durulmuş; destan kavramının Türkiye Türkçesinde ve Kazak Türkçesindeki anlamları ve kökeni hakkında bilgi verilmiştir. Diğer Türk milletlerinde destan kavramının ne şekilde kullanıldığı ve hangi anlamlara geldiği izah edilmiştir. Devamında Kazak destancılık geleneğinde icracılardan bahsedilmiştir. Kazak destanlarının tasnifi ve bu tasnifi yapan bilim adamlarının görüşleri ve Kazak destanlarının türleri hakkında bilgi verilmiştir. Yine birinci bölümde Kazak destanları üzerinde çalışan bilim adamları ve çalışmalardan bahsedilmiştir.

İkinci bölümde incelenen 20 Kazak destanının hangi kaynaklardan alındığı, bu destanların kimler tarafından derlendiği ve yazıya geçirildiği, ne zaman yayımlandığı üzerinde durulmuştur. Bununla birlikte 20 Kazak destanının ayrıntılı olarak özetlerine yer verilmiştir.

Üçüncü bölüm asıl bölümdür. Bu bölümde Kazak Türkçesindeki deyimler ve bu deyimlerin Türkiye Türkçesindeki karşılıkları verilmiştir. Deyimler Üzerine Genel Bir Bakış başlığı altında Türkiye Türkçesinde ve Kazak Türkçesindeki deyim teriminin açıklaması verilmiş ve deyimlerin başlıca özellikleri sıralanmıştır. Kazak Türkçesinde deyim üzerinde yapılan araştırmalardan söz edilmiş, deyimleri çevirme yöntemlerinden bahsedilmiştir. Bu çalışmada kullanılan yöntem şu şekildedir: Öncelikle bu tez çalışmasında Kazak Türkçesindeki deyimler alfabetik sıraya göre verilmiştir. Devamında Kazak Türkçesindeki deyimler parantez içinde kelimesi kelimesine çevrilmiş ve altına anlamları verilmiştir. Kazak Türkçesi ile verilen deyimden sonra iki noktanın ardından Türkiye Türkçesinde anlam olarak yakın olan deyim verilmiş; karşılığı olmayan deyimlerin yeri boş bırakılmış ve sadece altına Kazak Türkçesi deyiminin anlamı yazılmıştır. Sonrasında Kazak destanlarından birer tane örnek cümle alınarak açıklanan deyim altına verilmiştir. Bu konuyla ilgili daha ayrıntılı bilgi yöntem kısmında izah edilmiştir.

Dördüncü bölümde Kazak destanlarında tespit edilen deyimler yapı olarak incelenmiştir.

Sonuç kısmında incelemeler neticesinde elde edilen veriler sıralanmıştır. Bu kısımda incelenen 20 destanda Kazak Türkçesindeki deyimlerin geçiş sıklığı tablo hâlinde gösterilmiştir.

Çalışmam sırasında engin bilgilerini paylaşan ve bana yol gösteren kıymetli hocam Prof. Dr. Kâzım Köktekin'e katkılarından dolayı teşekkür ederim. Ayrıca aramızdaki uzak mesafeye rağmen maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen değerli aileme de sonsuz şükranlarımı sunarım.

ERZURUM-2018

Akbope SULEIMENOVA

GİRİŞ

I. KAZAK KELİMESİ

Yaklaşık iki yüzyıldır, araştırmacılar "Kazak" teriminin kökenini açıklamaya ve anlamlarını vermeye çalışmaktadır. Ancak Kazak kelimesinin nihai yorumu tam olarak yapılamamıştır. Kazak bilim adamlarının araştırmalarına göre "Kazak" kelimesinin tarihte nasıl ortaya çıktığı hakkında varsayımlar bulunmaktadır. Bunlardan birisi şudur: Barak Han'ın oğlu Canibek ve Bolat Han'ın (Barak Han'ın ağabeyi) oğlu Kerey başta olmak üzere kabilelerle XV. yüzyılın altmışıncı yılında Ebülhayır Han'a isyan ederek Yedisu bölgesine (bugünkü Kazakistan'ın güneydoğu parçası olan bir bölge) göç etmişlerdir. O zamandan itibaren göç eden topluluklar "Kazak" adını taşımışlardır. Kazak adının manası "kendi ulusundan ayrıılıp çıkanlar" olarak belirtilmektedir. Zaman içerisinde Kazak kelimesi kalıplaşarak bir ulusun adına dönüşmüştür.

Topluluk ismi olarak Kazaklarla temasta bulunan ülkelerin özellikle Arapların, Farsların, Rusların, Moğolların, Bizansların ve Türklerin kayıtlarında *Kazak* kelimesine rastlanmaktadır. Kazak kelimesi, bu ülkelerin yazım dili özelliklerine göre çeşitli şekillerde yazılmıştır: *asa, qasa, hasa, haysaq, qasaq, kösek, gäsük, gasag vb.* Doğu edebiyatının meşhur klasiklerinden biri olan Firdevsi'nin Şehnâme adlı eserinde "Kazak", "Kazak Hanlığı" ifadeleri kullanılarak "Aral Denizi'nin kuzey bölgesinde ikamet eden güçlü bir halk" olarak anılmaktadır. Ünlü tarihçi, etnograf ve dil bilimci olan Arminius Vambery, kitabında bu konuya ispatlar getirerek "Kazak" isminin, IX. ve X. yüzyıllarda bir ulusun adı olduğunu ve bu adın dünyada da tanınmış olduğunu kaydetmektedir. Rus vakayinamelerinde ise X. yüzyıldan itibaren Kazaklar hakkında birçok delil öne sürülmüştür.¹ Bizans İmparatoru Büyük Konstantin'in kaynaklarında "Kazahiya eli" ifadesine rastlanmaktadır. Araştırmacılar buna dayanarak Kazakların X. yüzyıldan beri bilinmekte olduğu konusunda birçok fikir ileri sürmektedirler. Fakat eski Rum yazısında "z" harfinin yerine "s" harfinin kullanılmasından dolayı ortaya "Kasahiya" kelimesi çıkmıştır. Kazak kelimesinin eski zamanda Kıpçakların yaşadığı

¹ Niğmet Mıñjan, *Qazaqtıñ Qısqaşa Tariyhı*, Jalın Basımevi, Almatı 1994, 19-24.

yerlerde yani Deşt-i Kıpçak'ın doğu bölgesinde XI. yüzyılda kullanılmaya başlandığı bilinmektedir.²

Kazak kavramının anlamı hakkında farklı fikirler yer almaktadır. Kazak kelimesi “hür, mert, bekâr, cesur, yiğit” anlamlarına gelir. Bazı araştırmacılara göre “kaza benzeyen insan yani kuş gibi serbest” manasına gelmektedir. *Kazak* sözcüğünün etimolojisi hakkında birçok görüş yer almaktadır. Bu görüşlerden biri *Kazak* sözcüğünün “kaz-” “serbest dolaşmak” fiilinden türediğidir. Kazak yazarı R. Toktarov'un düşüncesine göre “kaz” (kaz kuşu) ve “ak” (beyaz) kelimelerinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Tarihçilere göre Kazak kelimesi “kas” (gerçek, asıl) ve “sak” (Saka kavmi) ifadelerinden türemektedir.³ Z. V. Togan IX. yüzyılda Arapların eserlerinde “Kazak” kelimesinin geçtiğini dile getirmektedir. Bununla birlikte kelimenin anlamını bir ayaklanmanın neticesinde toplumdaki uzaklaşarak dışarıda dolaşan sergüzeştçilere bir sıfat olarak verildiğini de açıklamalarında belirtmiştir.⁴

“Kazak” adı yazılı kaynaklarda geçmesine rağmen ilk başta halk adı olarak geçmemiştir. Ancak ayrı bir boyun adı olarak belirtilmiştir. Zamanla bu adın anlamı genişleyerek bir milleti ifade etmiştir.

II. KAZAKLAR

Çeşitli Türk boylarının bugünkü Kazakistan topraklarında M.Ö. I. yüzyılın sonralarından itibaren yaşadıklarını tarihçiler belirtmektedir. Kazakların kökeni; Göktürk, Saka, Uyşun ve Hunlara kadar uzanır. Bu kabileler Kazak halkının şekillenmesine de katkıda bulunmuşlardır. Türk kelimesi, 542 yılında Göktürk Kağanlığının kurulması sonucunda ortaya çıkmıştır. Çin kaynaklarından elde edilen bilgilere göre Göktürk devletinin ilk lideri Bumin Kağan'dır. Göktürk Kağanlığı siyasi çekişmeler sebebiyle 603 yılında ikiye ayrılmıştır. Bunlar: Doğu ve Batı Göktürk Kağanlıklarıdır. Bugünkü Kazakistan'ın toprakları Batı Göktürk Kağanlığının toprakları sayılmaktadır. Batı Göktürk devleti, içinde barındırdığı diğer kavimler arasındaki iç çekişmeler ve uyguladığı dış politikanın zayıf olmasından dolayı yıkılmıştır. 699 yılında

² Ardaq Dosjan, Muhtar Qul-Muhammed, *Qazaqstan Tariyhi, Entsiklopediyalıq Anıqtamalıq*, Aruna Yayınevi, Almatı 2006, 366-368.

³ Mıñjan, 28-31.

⁴ Kenan Koç, Oğuz Doğan, *Kazak Türkçesi Grameri*, (2. Baskı), IQ Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2013, 1.

Türkeşler kısa süreli varlık gösterebilen bir devlet kurmuşlardır. Fakat devletin sürekli dışardaki düşmanlarıyla savaşmasının sonucunda Araplar yavaş yavaş Türkeşlerin topraklarını işgal etmişler ve İslam dinini yaymaya başlamışlardır. VIII. yüzyılda Arap ve Çinlilerin Türkeşlerle savaştıkları dönemde Karluklar bu durumu fırsat bilerek iktidarı elde etmeye çalışmıştır. Karlukların iktidarı, 200 yıl sürmüş ve 940 yılında ortadan kalkmıştır. Yönetim Karluk ve Türkeşlerden oluşan Karahanlılara geçmiştir. Karahanlı devleti ilk Türk-İslam devleti olarak tarihe geçmiştir. IX-X. yüzyıllarda Oğuzlar devlet kurmuşlar ve XI. yüzyılda da Kıpçakların himayesine katılmışlardır. Bugünkü Kazakistan'ın kuzey ve merkezi bozkırlarında Kimekler ve Kıpçaklar yaşamışlardır. IX. yüzyılda Kimekler, kurdukları devletin zayıflamasından dolayı Kıpçak devletiyle birleşmişlerdir. Bu dönemde Kazakistan topraklarında çeşitli boylar (Nayman ve Kerey) ortaya çıkmıştır ve kendi egemenliklerini sürdürmeye çalışmışlardır.⁵

Cengiz Han'ın torunu Batu Han (Cuci'nin oğlu) Deşt-i Kıpçak, Aral Gölü, Hazar Denizi ve Kafkasya topraklarını imparatorluk sınırlarına dâhil edip genişletmiş ve bunun neticesinde Altın Ordu devletini kurmuştur. Deşt-i Kıpçak'ın doğu bölgesinde yaşayan boylar, Altın Ordu'dan ayrılarak Ak Ordu devletini kurmuşlardır. Altın Ordu devletinin temelini Cuci Han'ın ikinci oğlu Şayban atmıştır. 1395 yılında devletin bir kısmı Emir Timur'un hâkimiyeti altına girmiş, 1428'den 1466 yılına kadar da devlet Ebülhayır Han'ın idaresinde yönetilmiştir. XV. yüzyılda Barak Han'ın oğlu Canibek ve Bolat Han'ın (Barak Han'ın ağabeyi) oğlu Kerey Yedisu bölgesinde Kazak Hanlığını kurmuşlardır. 1466 tarihinde kurulan Kazak Hanlığının kurucuları Canibek ve Kerey Han sayılmaktadır. Kazak Hanlığının ilk hanı, Kerey'dir. 1598-1628 yılları arasında hâkimiyeti elinde bulunduran Esim Han Cungarlar ile savaşmaya başlamıştır. Cungarların Kazak topraklarını işgali sonucu Kazak hükümdarları Rusya ile ittifak kurmak zorunda kalmışlardır. Rus hükümeti ile Kazak Hanlığı, sınır bölgelerinde askeri kaleler kurmaya başlamışlardır. Kazak boyları hem siyasi hem de coğrafi etkenler nedeniyle Ulu Jüz, Orta Jüz ve Kişi (küçük) Jüz olarak adlandırılan üç jüze (bölüme) ayrılmış ve bugünkü Kazakistan'ın üç değişik bölgesinde yaşamaya başlamışlardır. Rusya İmparatoriçesi Anna İvanovna, 1731 yılında Kişi Jüz'i koruma altına alacağını sözünü vermiştir. Ebülhayır Han, Rus vatandaşlığını kabul edeceklerine dair resmi

⁵ B. Baqtıgülova, *Qazaqstan Tariyhi*, BQMU Yayınları, Oral 2013, 11-18.

belgeye imzasını atmıştır. 1734 yılında ise Orta Jüz'ün toprakları Rusya devletinin himayesine yavaş yavaş geçmeye başlamış ve Kazakistan'ın bütün bölümleri Rusya'nın hâkimiyeti altına girmiştir. XIX. yüzyıldan itibaren Rus hükümeti Kazakların tüm bölgelerinde kaleler inşa etmeye başlamış ve göçebe hayat tarzına sahip olan Kazakların bundan sonra başka yerlere göçmesini, mallarını otlatmalarını yasaklamıştır. Şiddetli bir baskı gören Kazaklar, zamanla Rus hükümetine karşı çıkmış ve ülkenin her bölgesinde Ruslara karşı isyan etmişlerdir. Ayaklanmalarda aktif rol oynayan “Kişi Jüz” Kazakları olup başta Sırım Batır, Eset Batır, Nawrızbay Batır, Janqoja Batır gibi kahramanlar tarih sayfalarına izlerini bırakmışlardır. XX. yüzyıl içinde Rusya Kazakistan'ın ekonomik sistemini de hâkimiyeti altına almıştır. Bölgede, halka uygulanan sömürgeci baskı ve toplumsal çelişkiler yoğunlaşmıştır. İşçilerin, özellikle Kazak işçilerin durumu çok kötü olmuştur. İşçilerin maaşları, Rusya'nın merkeziyle kıyaslandığında 3-4 kat daha az ve çalışma saatleri Rusya'ya göre daha fazla olmuştur. Rus nüfusunu artırmak amacıyla Kazakistan'ın kuzey bölgesinde Rus köyleri kurulmuştur.⁶ 1867 yılında Kazak bölgelerini daha iyi yönetebilmek için geçici “Ереже’yi” (Anayasa) kabul etmişlerdir. Bu “Ереже’ye” göre Kazak toprakları üç bölgeye ayrılmıştır: Türkistan, Orınbor ve Batı Sibiry. Bu yeni anayasa ile dinin kısıtlanması ve vergilerin artması sağlanmıştır. Bu duruma razı olmayan Kazaklar, her zaman Rus hükümetine karşı hoşnutsuzluklarını bildirmişlerdir. Fakat Ruslar, bu durumun sonucunda isyan eden Kazakları ağır bir şekilde cezalandırmışlardır.⁷ Ekim Devrimi'nden sonra Kazak bölgelerinde sosyal hareketlerin ve milliyetçilik duygularının canlandığı görülmüştür. Bu dönemde Alihan Bökeyhanulı ve Ahmet Baytursınulı önce “Alaş” adlı partiyi sonra da Alaş Orda Hükümetini kurmuşlardır. Uzun yıllardan sonra 1925 yılında Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin adı Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak değiştirilmiştir. İlk olarak 1930 yılında meydana gelen açlık olaylarında milyonlarca Kazak hayatını kaybetmiştir, sonrasında ise 1937-1938 yıllarında siyasi sebeplerden dolayı Kazak vatandaşları ağır bir şekilde cezalandırılmıştır. Uzun yıllar sonucunda, 1986'da meydana gelen olaylar Kazakların bağımsızlıklarını kazanmasında büyük rol oynamıştır. Bu olayların sebebi uzun yıllar Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin 1. sekreterlik görevini yapan Dinmuhammet Qonayev'in Rusya tarafından görevinden alınması ve yerine Kazakistan ile alâkası olmayan bir Rus'un getirilmesidir. Başta Kazakistan'ın

⁶ B. Baqtıgülova, 19-39.

⁷ Ädilhan Pirmanov, Jambil Artıqbayev, *Qazaqstan Tariyhi*, Atamura Yayınları, Almatı 2008, 408-410.

başkenti olmak üzere bütün şehirlerin meydanlarında toplanan gençlerin bu karar karşısında yürümleri, bu durumu protesto ettiklerinin göstergesidir. Bu protestoların sonucunda birçok insan cezalandırılıp hapisaneye atılmış, bazıları ise şehit edilmiştir. Nihayetinde 16 Aralık 1991 yılında Kazakistan, bağımsızlığını ilân etmiş ve yüzyıllar boyunca zorluk çekip unutulmaya başlayan dilini ve geleneklerini yeniden canlandırmıştır.⁸

III. KAZAK TÜRKÇESİ

Kazak Türkçesi, Kıpçak grubuna bağlı bir çağdaş Türk lehçesidir ve Kazakistan'ın resmî dili konumundadır. Nogay ve Karakalpak Türkçesine yakındır. Kazak Türkçesi, Kazakistan dışına yayılmış Kazak Türkleri arasında Rusya, Özbekistan, Çin, Moğolistan, Afganistan vb. cumhuriyetlerde de kullanılmaktadır. Kazak Türkçesinin 3 diyalekti vardır. Bunlar: Batı, Güney ve Kuzey-Doğu diyalektleridir. Kazaklar da diğer Türk halkları gibi VIII-X. yüzyıllarda yazılan Orhun Abidelerinin yazı dilinin mirasçılarıdır.

Kazak Türkçesi tarihi olarak üç gelişim evresi geçirmiştir. 1929 yılından önce Kazaklar alfabe olarak Arap alfabesini kullanmıştır. XX. yüzyılın başlarında Kazak bilim adamı Ahmet Baytursinov'un önerisi ile Kazak Türkçesi ses bilgisinin özelliklerine dikkat edilerek Arap alfabesi geliştirilmiştir. 1929-1940 yılları arasında da Latin alfabesinin kullanıldığı görülmektedir. 1940 yılında Kazaklar Kiril alfabesine göre düzenlenmiş yeni bir alfabe kullanmaya başlamışlardır. Rus alfabesinden Kazak Türkçesine sekiz özel sesin (в, ё, ф, ц, ч, ш, ъ, ь, э) eklenmesiyle oluşan bu alfabe 42 harften meydana gelmektedir.⁹ 9 Ekim 2017'de Kazak alfabesinin Latin alfabesine çevrilmesi projesi sunulmuştur ve bu yeni alfabe 2017-2025 döneminde geçilmesi planlanmaktadır.¹⁰

⁸ Koç, Doğan, 8.

⁹ K. Baypakov, M. Kozıbayev, *Qazaqstan Tariyhı I-V*, Atamura Yayınevi, Almatı 1998, II/579-585.

¹⁰http://www.akorda.kz/kz/legal_acts/decrees/kazak-tili-alipbiin-kirillicadan-latyn-grafika.S.yna-koshirururaly, (01.09.2018, 10:15).

A. Transkripsiyon Alfabeti

Kiril	Latin	Kiril	Latin
Alfabeti	Alfabeti	Alfabeti	Alfabeti
А а	A a	П п	P p
Ә ә	Ä ä	Р р	R r
Б б	B b	С с	S s
В в	V v	Т т	T t
Г г	G g	У у	W (w), Uw (uw), Üw (üw)
Ғ ғ	Ğ ğ	Ү ү	U u
Д д	D d	Ү ү	Ü ü
Е е	E e	Ф ф	F f
Ё ё	Yo yo	Х х	X x
Ж ж	J j	Һ һ	H h
З з	Z z	Ц ц	Ts ts
И и	Iy (iy), İy (iy), Í (i)	Ч ч	Ç ç
Й й	Y y	Ш ш	Ş ş
К к	K k	Щ щ	Şç şç
Қ қ	Q q	Ъ ъ	'
Л л	L l	Ы ы	I ı
М м	M m	І і	İ i
Н н	N n	Ь ь	^
Ң ң	Ñ ñ	Э э	E e
О о	O o	Ю ю	Yuw (yuw) (yüw)
Ө ө	Ö ö	Я я	Ya ya

B. Transkripsiyonun Bazı Harfleriyle İlgili Açıklamalar

ә: A ile e arasında söylenen ünlü ses. Geniş düz olarak ve açık telâffuz edilir. Çalışmada “Ä, ä” şeklinde verilmiştir: зәре / zäre “ruh”.

ғ: Türkiye Türkçesindeki g'ye göre damağın daha arkasında ve gırtlığa yakın bir yerde söylenen sedalı ve sızıcı g'dir. Kazak Türkçesinde sadece kalın ünlü olan kelimelerde kullanılır. Çalışmada “Ğ, ğ” şeklinde verilmiştir: қайғы / qayğı “üzüntü, hasret”.

и: Ön damak ünlüleri arasında en önde telâffuz edilen ince ünlüdür. Çalışmada Rusça asıllı olan ve Rusça aracılığıyla giren kelimelerde “İ i” şeklinde verilmiştir: институт / institut “enstitü”. Kazak Türkçesine ait kelimelerde kelime başında veya bir ünsüzden sonra geldiğinde kalın ünlü olan kelimelerde “Iy, iy”, ince ünlü olan kelimelerde ise “İy, iy” şeklinde verilmiştir: дүние / dүniye “dünya”.

қ: Tonsuz ve patlayıcı bir ünsüzdür. Çalışmada “Q, q” şeklinde verilmiştir: қан / qan “kan”.

ң: Tonlu, yumuşak ve nazal bir ünsüzdür. Kazak Türkçesinde bu ünsüzle başlayan hiçbir sözcük yoktur. Ancak kelimenin ortasında veya sonunda kullanılmaktadır. Çalışmada “ñ” şeklinde verilmiştir: таңдау / tañdaw “seçmek”.

у: Tonlu ve yumuşak bir ünsüzdür. “Çift dudak v'si” de denir çünkü telâffuzu Türkiye Türkçesindeki “v” gibi diş ve alt dudağın ortaklaşa hareketi sayesinde değil, iki dudak arasında sağlanır. Çalışmada Kazak Türkçesi mastar eki olan “y” Türkiye Türkçesi karşılığı olarak “uw, üw, w” olarak verilmiştir: алу / aluw “almak”, келу / kelüw “gelmek”, ойлау / oylaw “düşünmek”. Kazak Türkçesi kelimelerin içinde de rastlanmaktadır: ауыз / awız “ağız”, езу / ezüw “ağzın iki tarafı”, сұлу / suluw “güzel”. Bu harf Rusça alıntı kelimelerde bir ünlü olarak ve Türkiye Türkçesindeki “u”ya benzer bir tonlamayla kullanılmaktadır y=(u): уран / uran “uranyum”.

ұ: Dar-yuvarlak kalın ünlüdür. Çalışmada “U, u” şeklinde verilmiştir: құлақ / qulaq “kulak”.

ү: Dar-yuvarlak ince bir ünlüdür. Çalışmada “Ü, ü” şeklinde verilmiştir: жүрек / jürek “yürek”.

Ъ: Kesme işareti. Sadece Rusça alıntı kelimelerde kullanılır.

Ь: İnceltme işareti. Sadece Rusça alıntı kelimelerde kullanılır.

Ц: Sert bir ünsüzdür. T ve s seslerinin birleşiminden oluşan harf Türkçe asıllı sözcüklerde bulunmayıp Rusça alıntı kelimelerde rastlanmaktadır: цемент / tsement “çimento”. Çalışmada Ts, ts şeklinde verilmiştir: энциклопедиялық / entsiklopediyalıq “ansiklopedik”.

Щ: Sert bir ünsüzdür. Ş ve ç seslerinin birleşiminden oluşan harf aslında Kazak Türkçesinde çift ş (şş) seslerini karşılamak için birkaç kelimedede kullanılmaktadır. Rusça alıntı kelimelerde kullanımı daha çok görülmektedir: щётка / şçyotka “fırça”. Çalışmada “Şç, şç” şeklinde verilmiştir: ащы / aşçı “acı”.

Ю: Türkiye Türkçesinde “yu” şeklinde telâffuz edilip çift ses olarak bilinmektedir. Bu ses Rusça alıntı kelimelerde kullanılmaktadır: юбилей / yubiley “yıldönümü”. Kazak Türkçesinde sadece mastar ekinde rastlanmaktadır. Çalışmada “Yuw, yuw, yüw” şeklinde verilmiştir: тою / toyuw “doymak”.

Я: Türkiye Türkçesinde “ya” şeklinde telâffuz edilip çift ses olarak bilinmektedir. Kazak Türkçesine ait kelimelerde ve Rusça alıntı kelimelerde “ya” olarak telâffuz edilir. Çalışmada “Ya, ya” şeklinde verilmiştir: тұяқ / tuyaq “toynak”.¹¹

¹¹ Коç, Doğan, 18-54.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAZAK DESTANCILIK GELENEĞİ

1.1. DESTAN KAVRAMI

Kazak halkının folkloru zengin, derin ve bereketli bir hazineye sahiptir. Dünyadaki sözlü edebiyat türlerinden herhangi bir türünü Kazak halk edebiyatında bulmak mümkündür. Kazakların zengin halk edebiyatı, dünya folklor mirası içerisinde ön safhada yer almaktadır. Kazak folkloru yüzyıllardır halkın anılarını yaşatmıştır. Ancak bu folklorik ürünler, XIX. yüzyılın otuzlu yıllarından itibaren yazıya geçirilmiş, kitap olarak yayımlanmış ve bilim dünyasının ilgisini çekmiştir. Kazak edebiyatı *sözlü* ve *yazılı* olarak ikiye ayrılır. Tür açısından sözlü edebiyat daha zengindir.

Kazak Sözlü Edebiyatının Türleri:

- Ertegiler (Masallar)
- Añız-ãñgimeler (Efsaneler)
- Aytıstar (Atışma şiirler)
- Maqal-mätelder, turaqtı tirkester (Atasözleri, deyimler)
- Jumbaqtar (Bilmeceler)
- Jırlar, dastandar, kissalar (Destanlar)
- Jañıltpaştar (Tekerlemeler)
- Bata sözder (Hayır dualar)
- Ötirik öleñ (Yalan üzerine kurulmuş manzumeler)
- Joqtaw, körisüw, qoştasuw (Ölü, görüşme, vedalaşma ile ilgili manzumeler)
- Betaşar (Duvak açma manzumeleri)

Sözlü edebiyatta yer alan bu türler de kendi aralarında alt gruplara ayrılır.¹² Sözlü edebiyat ürünlerinde; Türk boylarında bulunan ve dünyaya ait olan tasavvurlar, inançlar, örf ve âdetler, tarihî olaylar, gelenekler yaşatılmıştır.

¹² Layik Altınmakas, *Hanlık Devrinden Günümüze Örneklerle Kazak Edebiyatı*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2014, 23-30.

Folklor içinde destanlar büyük bir yere ve öneme sahiptir. Destan terimi edebiyatın eski türlerinden olup aziz ve kahramanların olağanüstü serüvenlerini anlatan hikâyelerin adı olarak kullanılmaktadır. Türk halk edebiyatında genellikle 8 ve 11'li hece ölçüsü kalıbıyla yazılan ve saz eşliğinde söylenen manzum tarzda olan eserlerdir.¹³

“Destan” kelimesi Osmanlı Türkçesi Sözlüğünde: 1) “destan, epepe, hikâye, masal”; 2) “şöhret, ün”;¹⁴ gibi açıklanmaktadır. Büyük Türkçe Sözlük'te destan terimi ile ilgili “*tarih öncesi tanrı, tanrıça, yarı tanrı ve kahramanlarla ilgili olağanüstü olayları konu alan şiir, epepe; bir kahramanlık hikâyesini veya bir olayı anlatan, koşma biçiminde, ölçüsü on bir hece olan halk şiiri; Çağdaş Türk edebiyatında biçim ve içerik yönünden, geleneksel destanlardan ayrılık gösteren uzun kahramanlık şiiri*”¹⁵ gibi tanımlar verilmiştir. Araştırmacılar destan kelimesinin Türkçeye ne zaman ve nasıl girdiğini açıklamakta zorluk çekmektedir. Fakat Farsça bir kelime olan dâstânın İslamiyet'in kabulünden sonraki dönemde Türkçeye ses ve anlam değişikliğiyle girdiği yönündeki fikirler ileri sürülmüştür.¹⁶

Türkçe-Kazakça Sözlükte destan kelimesini karşılamak üzere Kazak Türkçesinde “dastan”, “jır”, “kissa”, “epos” gibi terimler kullanılmaktadır.¹⁷ Kazak destanları genellikle manzumdur. Fakat destanın bazı yerlerinde dinleyicilere durumla ilgili daha ayrıntılı ve anlaşılır biçimde bilgi vermek için düz anlatım kullanılmaktadır. Manzum yerlerinde benimsenen hece vezni 4+3=7'dir. Bu vezin, Kazak edebiyatında geleneksel olarak kullanılmaktadır. Bu vezin şekli; hem akıcılığı sağlamakta, anlatımı kolaylaştırmakta hem de dinleyiciyi sıkmamaktadır. Fakat bazı destanlarda sık olmasa da 4+4+3=11 veya 3+4+4=11 şeklindeki hece ölçüsü de kullanılmaktadır.¹⁸

1917 Ekim Devrimi'nden önce Doğu ve milli sükeler üzerine kurulan folklor eserlerinin hepsi “Kissa” adıyla yayımlanmış ve halk arasında geniş bir şekilde yayılmıştır. Bununla birlikte XIX. yüzyılın sonunda ve XX. yüzyılın başında yayımlanan Kazak folklorunun diğer örnekleri olan kahramanlık, aşk, tarihî eposlar ve aytıslar da *kissa* adıyla basılmıştır. Bazen *kissa* yerine “hikaya, hikayat” adları da

¹³ Özhan Öztürk, *Folklor ve Mitoloji Sözlüğü*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2009, 290.

¹⁴ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (5. Baskı), Aydın Kitabevi, Ankara 1982, 201.

¹⁵ TDK, *Türkçe Sözlük I*, (7. Baskı), TDK Yayınları, Ankara 1983, 294.

¹⁶ Özkul Çobanoğlu, *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*, (1. Baskı), Ankara 2003, 13-14.

¹⁷ Kenan Koç, (Ed.), *Türkçe-Qazaqşa Sözdik*, Atamura Korporatsiyası, Almatı 2007, 217.

¹⁸ Altınmakas, 26.

kullanılmıştır. Fakat şarkiyatçılar ve başka Türk milletlerinin Türkolojileri kissa terimiyle yayımlanan eserleri dastan terimiyle adlandırmaktadırlar. Kazak araştırmacılar bu adlandırmayı kabul etmektedir çünkü bu eserlerde bulunan tüm metin özellikleri destan türünde de bulunmaktadır.¹⁹ *Jır* terimi Kazak edebiyatına destan kelimesinden önce girmiştir ve ozanlar tarafından yüksek sesle şiir biçiminde anlatılan edebî eser olarak tanımlanmaktadır.²⁰ Türk lehçelerine bakıldığında Azerbaycan Türkçesinde “dastan”; Başkurt Türkçesinde “dastan”, “epos”; Kırgız Türkçesinde “dastan”, Özbek Türkçesinde “dâstân”; Tatar Türkçesinde “dastan”, “epos”; Türkmen Türkçesinde “epos”, “dessân”; Uygur Türkçesinde “rivayat”, “dastan” şeklinde adlandırılmaktadır.²¹ Bununla birlikte Türkiye Türkçesinde ve diğer Türk lehçelerinde “destan” kelimesi için Farsça olan “nâme” terimi özellikle mensur şekilde olan destanların isimlendirilmesi için kullanılmaktadır: Battalnâme, Cengizname.²²

1.2. KAZAK DESTANCILIK GELENEĞİNDE İCRACILAR

Eski zamanda yaşamış birçok şair, yapıtlarında sözlü ve yazılı gelenekleri birbiriyle bağlantılı bir şekilde aktarmıştır. Kazak sözlü edebiyat kültüründe destan söylemek “*jırla-*” fiili ile ifade edilmiştir. Kazaklar destanları ezberleyip topluma anlatan kişilere *jıraw*, *akın*, *jırşı* adlarını vermişlerdir. Anlatıcılar Kazak kültürüne has olan müzik aletlerini özellikle dombıra ve kopuzu kullanmışlar ve bu aletler eşliğinde destanları söylemişlerdir. Bazen de müzik aletleri kullanılmadan sadece anlatıcının ses melodisi ile destanlar anlatılmaktadır. XV-XVI. yüzyıllarda Kazak nazmında baskın rolü *jırawlar* üstlenmişlerdir. *Jırawlar*, destanları icra eden, yeniden düzenleyen ve okuyan kişilerdir. Geçmişte *jıraw* sadece şair değil aynı zamanda kabilelerin, ulusların ve aşiret klanlarının liderleriydi. Onlar göçebe yaşam koşullarında bile birçok kamu fonksiyonlarını yerine getirmişlerdir. Eski dönemlerde *jırawlar* Kazak hanlarının vezirleri olup devletin siyasî işlerine katılmışlardır. Özellikle savaş zamanında öğüt ve şiirleri ile orduya ve halka hitap ederek moral ve destek vermişlerdir. Kazak destancılık geleneğinde ilk anlatıcılar Asan ve Kaztuğan'dır. Onların eserlerinde Kazak Hanlığının

¹⁹ R. Älmühanova, S. Qasqabasov, *Qazaq Ädebiyatınıñ Tariyhı I-X*, QazAqparat Yayınları, Almatı 2008, I/627.

²⁰ M.A.E.S.E., *Qazaq Ädebiy Tiliniñ Sözdigi I-XV*, Til Bilimi İnstitutı Yayınları, Almatı 2011, VI/736.

²¹ Ahmet Bican Ercilasun, *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I-II*, Kültür Bakanlığı Basımevi, Ankara 1991, I/166-167.

²² M. Öcal Oğuz, *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*, (9. Baskı), Grafiker Yayınları, Ankara 2012, 157.

oluşumu anlatılmaktadır. Ondan sonra Şalkiyiz, Dospambet, Jiyembet, Mahambet vb. ozanlar Kazak sözlü edebiyatında büyük iz bırakmışlardır.²³ Ancak jıraw terimi günümüzde daha çok kahramanlık destanları anlatan anlatıcılar için kullanılmakla birlikte sadece Aktöbe, Kızıl Orda ve batı Kazakistan'ın bölgelerinde geçerlidir. Jıraw, Kazak ozanların en eski adıdır. Kazaklarda destan anlatıcılarının en yaygın terimi “*akın*”dır. Bu terim çift yorumlanabilir. Akın genel anlamda şair kelimesini ifade ederken sözlü edebiyata uygulandığında ise destanî şiir söyleyen bir destancıyı daha sınırlı olarak belirtir.²⁴ Akınlar, kahramanlık destanlarından ziyade aşk konusu içeren destanları anlatan halk sanatçılarıdır. Bu terim sadece Kazak Türkçesinde değil Karakalpak ve Kırgız Türkçesinde de aynı manaları taşımaktadır. Destan söyleyen ozanlardan bir diğeri de *jırşılar*'dır. Jırşı, jırawların ilk dönemlerinde aldıkları isimdir. Zamanla bu terim, üretme kabiliyeti olmayan sadece destanları ezberleyerek anlatan halk sanatkârları için kullanılmıştır. Yani jırşılar, jırawların ve akınların şiirlerini söylerler. Fakat jırşılar yazılı destan metinlerini halk arasında sözlü olarak anlatarak eserlerin yayılmasına ve Kazak sözlü edebiyatının gelişmesine büyük katkıda bulunmuşlardır.²⁵

1.3. KAZAK DESTANLARININ TASNİFİ

Kazak destanlarının sınıflandırılması hususunda araştırmacılar tarafından destanların tarihi ve konusu ölçüt alınarak birçok deneme yapılmıştır. Ä. Margulan, 1940'larda Kazak destanlarının doğasını ayrıntılarıyla inceleyen ve onları çağa göre sınıflandıran bilim adamlarından biridir. Onun kronolojik ölçütüne göre destan tasnifi şu şekildedir:

- 1) En eski devirlerde ortaya çıkan destanlar: Er Töstik, Kulamergen vb.
- 2) Oğuz-Kıpçak döneminde (XI-XII. yüzyıllarda) ortaya çıkan destanlar: Alpamıs, Kozı Körpeş Bayan Suluw vb.
- 3) Tarihî dönemlerde (XIII-XIV. yüzyıllarda) oluşan destanlar. Onlar kendi aralarında ikiye ayrılır: Altın Ordu devletinin kuruluş zamanını (Kobılandı, Er

²³ O. Janaydarova, *Poeziya Jıraw i Akınov*, Awdarma Yayınları, Astana 2009, 6.

²⁴ Karl Reichl, *Türk Boylarının Destanları*, (1992), (Çev.: Metin Ekici), TDK Yayınları, Ankara 2002, 77.

²⁵ Kemal Üçüncü, *Kazak Türklerinin Kahramanlık Destanı Alpamıs*, Töre Yayın Grubu, İstanbul 2006, 40-41.

Tarğın) anlatan destanlar ve dağılma dönemini anlatan destanlar (Kambar, Kaztuğan).

- 4) Cungarların Kazak topraklarını istilası ve Kazakların onlara karşı savaşını anlatan destanlar: Kabanbay, Bögenbay vb.
- 5) Hükümet ve hanların politikasına karşı halkın mücadelelerini anlatan destanlar.

Araştırmacıların, destanların konusu bakımından tasnif edilmesi hususunda birçok görüşü bulunmaktadır. M. Avezov 1927 yılında Kazak destanlarını üçe ayırmıştır: kahramanlık, aşk ve tarihî destanlar. Kazak yazarı S. Seyfullin ise destanları sadece aşk ve kahramanlık olarak ikiye ayırmıştır. Bilim adamı Ahmet Baytursinov'un tasnifine göre ise destanlar masalsı ve tarihî olarak iki şekilde tanımlanmıştır.²⁶ VII-XII. yüzyıllarda Kazak boyları diğer Türk boyları gibi Arap-İslam medeniyetinin etkisinde kalmıştır. Bu nedenle Arap ve İran ülkelerinin sözlü edebiyatı coğrafya açısından geniş alanlara yayılmıştır. Doğu edebiyatına ait eserlerin motifleri Kazaklar arasında yayılıp diğer folklorik eserlerle birlikte sözlü olarak anlatılmıştır. Sonuç olarak XVIII-XIX. yüzyıllarda milli ve Doğu süjeler ile oluşturulan Kazak destanları folklorun zengin ve önemli bir kolu haline gelmiştir. Bununla birlikte, Doğu motifleri üzerine kurulan destanlar yaygın bir Kazak folkloru olarak kabul edilmektedir çünkü çok sayıda Kazak folkloruna ait olan unsurları taşımaktadır. Bu eserler yerli folklor geleneklerine uygun olarak dönüştürülmüş ve milli eser haline getirilmiştir. Bu bağlamda Kazak şairlerinin ve ozanlarının emeği büyüktür. Onlar Doğu'dan gelen destanların süjelerini koruyup Kazak halkının yaşam tarzı ve sözlü edebiyatı ile ilgili özellikleri eklemiştir. Araştırmacıların ortak görüşlerine göre Kazak destanları iki büyük gruba ayrılır:

- 1) Doğu edebiyatında yer alan süjeler üzerine kurulan destanlar: hikâyelik, kahramanlık, aşk ve dinî olarak kendi aralarında ayrılırlar.
- 2) Kazak topraklarında milli süjeler üzerine kurulan destanlar: sosyal-aşk içerikli ve masalsı olarak kendi aralarında ayrılırlar.

Bu tasnif bir dereceye kadar koşulludur çünkü bu türlerin hiçbiri saf formda bulunmamaktadır. Özellikle Doğu süjeleri ile kurulan destan türleri birbirleriyle benzerlik göstermektedir. Örneğin, aşk ve dinî destanlarda kahramanca eylemler az değildir ancak eserin içeriği ve öyküsü; ana kahramanın amaçları, hareketleri ve kaderi

²⁶ Z. Seyitjanulı, P. Biysenbayev, *Qazaqtıñ Köne Eposı*, Aruna Yayınevi, Almatı 2008, 5-9.

gibi hususlar destan türünün belirlenmesinde yardımcı olurlar.²⁷ Destan türlerinin özellikleri incelendiğinde şunlar söylenebilir:

Masalsı destanlar, XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başında meydana gelmişlerdir. Bu destanların temelinde eski hikâyeler yer almaktadır. Masalsı destanların konu özellikleri şunlardır:

- Ebeveynlerin evlatsızlığı; olağanüstü bir durumda çocuğun doğuşu ve hızlı büyümesi;
- Kız ve yiğidin birbirlerini rüyalarında görüp âşık olması;
- Yiğidin sevgilisini aramak için yola çıkması ve kıza kavuşması;
- İki gencin memleketinden kaçıp uzaklaşması;
- Düşmanların iki gencin peşine düşmesi ve onları yakalaması;
- Yiğidin düşmanlar ile savaşması ve zafer kazanması;
- İki gencin memleketine dönüşü ve mutlu hayat sürmesidir.²⁸

Sosyal-aşk içerikli destanlar, XVIII-XIX. yüzyıllarda, Kazak bozkırlarının çeşitli yerlerinde meydana gelen tarihsel olayların ve sosyal-aşk meselelerinin destan mevzusuna dönüştürülmesiyle oluşmuştur. Destanın temelinde sadece aşk konusu değil aynı zamanda tarihsel ve toplumsal betimlemeler de yer alır. Bu tür destanlarda birbirine âşık olan çiftin geleceği ve kaderi sosyal durumlarına bağlıdır. Sosyal-aşk içerikli destanların konu özellikleri şunlardır:

- Yiğit ve kızın birbirlerine âşık olması;
- Yiğidin genelde fakir bir aileden, kızın ise zengin aileden gelmiş olması ve kızın başka birisiyle nişanlı olması;
- Birlikte olmak için başka imkânlarının olmaması ve iki gencin uzak diyarlara kaçmaya karar vermesi;
- İki gencin yakalanıp cezalandırılması ve iki aile arasında tartışma çıkması;
- Sosyal durumları denk gelmedikleri için iki çiftin birbirinden ayrılması;

Dinî destanlar, Kazaklar arasında XIX. yüzyılda daha geniş bir alana yayılmıştır. Sovyet döneminin ideolojisinden dolayı dinî destanların tamamen kayıt dışı olduğu bilinmektedir. Dinî destanlar, konu ve özet açısından şöyle gruplandırılabilir:

²⁷ Älmühanova, Qasqabasov, I/625-626.

²⁸ M.A.E.S.E., *Babalar Sözi I-C, Hikayalıq Dastandar*, Foliant Yayınevi, Astana 2004, I/19-20.

- İslam dininin temellerini ve ilkelerini nasihat eden destanlar ile ihlalcilerin cezalandırılması hakkında destanlar;
- Peygamberimiz (s.a.v.) ve dört halife hakkındaki destanlar;
- İslam'ın bahadurlarını tarif eden ve yayma yolunda onların dinsizler ile savaşlarını anlatan destanlar;

Aşk destanları, genellikle birbirleriyle benzerlikler taşır. Bu destanlarda birbirlerini seven iki gencin trajik kaderleri anlatılmaktadır. Destanda bulunan ana kahramanlar birbirlerini rüyalarında görüp, bazen birbirleri hakkındaki bilgileri duyarak ya da birbirlerinin resimlerini görerek âşık olurlar. Fakat âşık olan yiğit yola hemen koyulmaz. Önce aşk ıstırabını çeker, ruhsal olarak çok yıpranır hatta üzüntüsünden dolayı hastalanır. Her şeyi terk edip, ailesinden uzaklaşıp içine kapanır. Bu durumu çözmeye çalışan aile, evlatlarının üzüntü nedenini öğrenince onun sevgilisini bulmasına izin verirler. Destanda yiğidin sevdiğini bulmak için yola çıkması da ayrıntılı olarak tarif edilir. Destan kahramanı, yolculuk esnasında birçok macerayla, zorluklarla karşılaşır, her şey ile baş eder. Sonunda birbirlerine kavuşan çiftin başı tekrar bir sıkıntıya girer ve türlü sebeplerden dolayı yine birbirlerinden mahrum kalırlar.

Hikâyelik destanlar, konu yönünden diğer destanlardan farklıdır. Destanların konusunun temelini normlar ve toplum düzenine aykırı, olağandışı, önceden duyulmamış olaylar, olağanüstü hikâyeler oluşturur. Bu destanların beklenmedik anda sonuçlanması diğer destanlardan ayıran özelliğidir. Bu tür destanlarda olaylar bazen sadece belirli kişilerle ilişkili olup; aldatma, vefa, insanlık, aile ilişkileri, aşk, dostluk gibi konular anlatılır.²⁹

Kahramanlık destanlarında cesaretliliğin tarifi özeldir. Kahramanlar ülkeye yönelik herhangi bir tehdide karşı dik dururlar, düşmanlarla savaşır, çeşitli imtihanlara maruz kalırlar ve sonunda zafere ulaşırlar. Genel olarak kahramanlık destanlarının konu özellikleri şunlardır:

- Dünyaya gelecek yiğidin olağanüstü bir durumda doğması;
- Hızlı büyüyen erken ergen olması;
- Zor durumlarda kahramanın yanında danışacak, destek verecek insanların bulunması;

²⁹ Älmühanova, Qasqabasov, I/628-653.

- Kahramanın yiğitliğine has cesur bir atın olması hatta atın büyüklü özelliklere sahip olmasıdır.³⁰

1.4. KAZAKİSTAN'DA DESTANLA İLGİLİ ÇALIŞMALAR

Genel Türk Dünyasının epik geleneği ile ilgili ilk çalışmalar Friedrich von Diez'in 1815 yılında "Dede Korkut" destanının Dresden nüshasını yayımlamasıyla başlamıştır. Finlandiyalı M. A. Gastren ve Anton Schiefner, V. Titov, Rus araştırmacılar V. İ. Verbitsky, Nikiforov, Kuçiyak ilk öncü derleme ve neşirleri yapmaya başarmışlardır.³¹ Kazak folkloru, bilim alanı olarak XIX. yüzyılın ikinci yarısında çalışmaları ele alınmaya başlamıştır. Bu aşamada Kazakistan'ın Rusya'ya katılımı tamamlanmıştır. Bu noktada birçok seyahatçi, bilim adamı Kazak bozkırlarına yayılmaya başlamıştır. Onlar Kazakistan'ın doğasını, geleneklerini, sözlü edebiyatını, tarihini incelemeye başlamışlardır. Bilim adamları gazete ve dergilerde öykülerini ve yazılarını sistematik olarak yayımlamışlardır. Kazak folkloru üzerine çalışan bilim adamlarını iki gruba ayırmak mümkündür. Birinci gruba Rus araştırmacılar ve Rus öğrenim gören V. V. Radlov, G. N. Potanin, Şokan Velihanov, Ebubekir Divayev, İbray Altınсарın ve Melioranskiy gibi bilim adamları girmektedir; ikinci gruba ise Mâşhür Jüsip Kopeev, Maqış Kaltayev, S. Seyfullin, M. Avezov gibi Kazak bölgelerinde tahsil gören şair ve yazarlar girmektedir. Kazak destanı derlemek, Rus diline çevirmek ve destanları yorumlamakta A. Levşin, İ. Belenitsin, G. İ. Spasskiy, N. F. Kostiletskiy, S. B. Bronevskiy, V. Feodorov, P. Zolotov, N. M. Karamzin, G. S. Sablukov, İ. P. Şangin gibi Rus araştırmacılar ve filologlar büyük katkıda bulunmuşlardır. 1950'lerde folklor eserlerini toplayan ve onun üzerinde çalışmalar yapanların arasında Kazak bilim adamı Şokan Velihanov'un rolü büyüktür. Ş. Velihanov 1847-1855 yılları arasında Omsk şehrindeki Kadet Kolordusunda (askeri okul) öğrenim görmeye birlikte yaz tatilinde memleketi Kusmurın'a (şimdiki Kazakistan'ın Kostanay ili) gidip sürekli masalları, destanları halk ağzından derleyip yazıya geçirmiştir. Folklor örnekleri olarak en çok kahramanlık destanları ve masallar üzerine çalışmalar yapmış ve bunları kitap olarak bastırmıştır. Sadece Kazakların değil aynı zamanda Kırgızların da sözlü edebiyatıyla ilgilenmiştir. Buna kanıt olarak Alataw dağlarında görev yaparken Manas destanının bir

³⁰ M.A.E.S.E., *Babalar Sözi I-C, Hikayalıq Dastandar*, I/17-18.

³¹ Üçüncü, 12.

kısmını yazıya geçirmesi gösterilebilir. Kazak folklorunun ilerlemesine katkı sağlayan büyük ustalarından biri V. Radlov'dur. V. Radlov çalışmalarında Kazak halkına ait hemen hemen bütün sözlü edebiyat ürünlerini halkın ağzından derleyip araştırmıştır. Destanlar arasında en çok tarihî, kahramanlık ve aşk eserlerini incelemiştir.³² Ahmet Baytursınov, H. Dosmuhamedov, S. Seyfullin, S. Muqanov, Q. Jumaliev, R. Berdibay, B. Azibayeva gibi Kazak bilim adamları Kazak destanlarını detaylı inceleyip konu ölçütüne göre kendi görüşlerini belirtmişlerdir. Destanların ortaya çıkış zamanına göre onları tasnif etmeye çalışan Kazak araştırmacılara Ä. Marğulan, Ä. Qoñıratbayev, E. Ismayılov gibi isimleri örnek verebiliriz.³³ Kazakistan'ın Merkez Bilimler Kütüphanesinin El yazmaları bölümünde ve Muhtar Avezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü'nde bütün varyantlarla birlikte yaklaşık 600 destan bulunmaktadır.³⁴ Çoğu destanların toplama işlemleri ve yayımlama zamanı XIX. yüzyıldır. Fakat Sovyet döneminde hükümetin ideolojisinden dolayı dinî destanların tamamen kayıt dışı olduğu bilinmektedir. Bu yüzden sistematik ve ayrıntılı olarak incelenememiştir. Dinî destanları ele alma zamanı Sovyet cumhuriyetlerinin dağılması ile başlamıştır. Dinî destanları araştıran ve kitap olarak yayımlamaya çalışan Kazak bilim adamları Seyit Qasqabasov ve B. Äzibayeva'dır.³⁵

³² Muhtar Avezov, *Qazaq Ädebiyatınıñ Tariyhı*, Qazaq SSR Ğılım Akademiyası, Almatı 1918, 23-32.

³³ Seyitjanulı, Biysenbayev, 5-9.

³⁴ Şäkır İbrayev, *Epos Älemi*, Ğılım Yayınevi, Almatı 1993, 20.

³⁵ Älmühanova, Qasqabasov, I/624.

İKİNCİ BÖLÜM

KAZAK DESTANLARI

2.1. “BABALAR SÖZİ” KİTABI

Bu çalışmada araştırılan destanlar Babalar Sözi kitabından alınmıştır. “Бабалар Сөзі” (Babalar Sözi) kitabı 100 cilt olup Kazakların halk edebiyatı ürünlerini toplamıştır. Kazakistan'ın cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in sunduğu “Мәдени Мұра” (Medeni Miras) adlı proje kapsamında Muhtar Avezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü tarafından hazırlanmış olan “Babalar Sözi” kitabının serisi 2004 yılından itibaren başlamış ve 2009 yılına kadar bütün ciltleri yayımlanmıştır. Yayının temel amacı Kazak halkının manevi kültürünü gerçek hâliyle göstermek, yani bütün folklor eserlerini orijinal olarak dünyaya tanıtmaktır. Bu kapsamda ilk önce el yazması arşivlerinde bulunan bütün folklor metinleri yayımlandı. Bu kitabın içinde Ekim Devrimi'nden önce basılan kitaplar, el yazması şeklinde bugüne kadar ulaşan materyaller, Sovyet döneminde siyasî ve ideoloji kontrolüne alınıp basılan metinler, her türlü sebepten dolayı Sovyet döneminde yayımlanması yasaklanan eserler bulunmaktadır. İkinci olarak folklor eserlerinin metinleri bugüne kadar hangi şekilde ulaştıysa önceki hâliyle yayımlanmıştır. Bu herhangi bir editör tarafından düzenlemesine izin verilmediğinin apaçık göstergesidir.

Bu çok boyutlu seri, Kazak halkının zengin ve türlü manevi mirasının tüm örneklerini kapsamaktadır. Bu kitap serisinin yayımlanması Kazak milletinin geçmiş hayatı ve manevi kültürünün tarihini adil ve kapsamlı bir şekilde değerlendirmeye fırsat vermektedir. Babalar Sözi kitabının 100 cildi konulara göre ayırt edilip basılmıştır. Her kitabın sonunda sözlüklere yer verilmiştir. Bununla birlikte eserlerde yer alan mekânlara, coğrafi yerlere; eserlerde rastlanan tarihî ve dinî kişiler hakkında açıklamalara da yer verilmiştir.³⁶

Çalışmanın bu bölümünde 20 Kazak destanının bilimsel açıklamalarına ve özetlerine yer verilmiştir. Destanlar ilk başta masalsi sonra sosyal-aşk içerikli,

³⁶ M.A.E.S.E., *Babalar Sözi I-C, Hikayalıq Dastandar, I/5-7.*

hikâyelik, kahramanlık, aşk ve dinî destanlar şeklinde gruplara ayrılıp aşağıda listelenmiştir.

2.1.1. Kissa Dotan Kubakanbayulı Destanı ve Özeti

“Қисса Дотан Құбақанбайұғлы” (Dotan Kubakanbayulı Kıssası) milli süjeler üzerine kurulan masalsı bir destandır. Kazak destanları arasında XI. yüzyıla kadar ortaya çıkan kronolojik ölçüte göre en arkaik destanlar grubuna aittir. Destanda Dotan isimli bahadırın başından geçen olaylar, düşmanlarıyla savaşı, sevgilisini bulması, ailesine yardım etmesi ve sonunda da adaletli bir Han atanması gibi olaylar anlatılmaktadır. Bu sadece halkımızın değil aynı zamanda eski çağlarda yaşayan insanların gelişiminden de söz eden bir eserdir.

Destan ilk defa Zhusipbek Shaikhslamov tarafından derlenip 1903 yılında Kazan şehrinde “Маарифъ” matbaasında Arap alfabesiyle basılmıştır. Eser 1915 yılında tekrar yayımlanmıştır. Dotan Kubakanbayulı Kıssası Kazakistan'da 1961 yılında M. Avezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü tarafından hazırlanan “Batırlar Jırı” kitabının ikinci cildinde yer almıştır. Destanın 3 farklı varyantı olduğu bilinmektedir. Bu çalışmada incelenen destan; 1915 yılında yayımlanmıştır ve tekrar Babalar Sözi kitabının 52. cildinde 2008 yılında basılmıştır.³⁷ Destanın bu varyantı çoğunlukla manzum biçimdedir ve bazı yerleri de nesir ile yazılmıştır. 57 sayfadan meydana gelen eserin her sayfası 36 mısradan oluşmaktadır. Türkiye'de 1997-2005 yılları arasında TDK tarafından gerçekleştirilen Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayımlanması Projesi kapsamında destanın bu ve başka varyantları da kitap olarak basılmıştır.³⁸

Kissa Dotan Kubakanbayulı destanının özeti şöyledir:

Bir zamanlar Kubakanbay adında zengin bir adam vardır. Evlendiği 7 hanımından 40 tane kız çocuğu ve 40 tane erkek çocuğu olur. Bir gün çocuklar kendi aralarında, yeni yerler keşfetmek amacıyla yola çıkmaya karar verirler. Yorulduklarını hisseden çocuklar yolda mola verirler. Onlar uyurken insan kokusunu alan cadı yanlarına gelir ve tek tek onları yutar. Sıra en küçük çocuğa, Dotan'a, gelince atı onu teperek uyandırır.

³⁷ M.A.E.S.E., *Babalar Sözi I-C, Köne Epos*, Foliant Yayınevi, Astana 2008, LII/281.

³⁸ Necla Yalçın, “Kazak Destanları”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (24), 2007, 136-137.

Dotan, etrafta kardeşlerini göremeyince cadıyı silâhla tehdit eder. Cadı tek şartla kardeşlerinin hayata tekrar dönebileceklerini söyler. Çocuktan Şintemir adlı adamın Künekey isimli güzel kızını ona getirmesini ister. Cadı dünya güzeli olan bu kızı kendi oğluyla baş göz etmek ister. Dotan bu şartı kabul ettikten sonra kardeşlerine kavuşur. Dotan 7 yıl sürecek yolculuğuna bir torba altınını atının üstüne yükleyerek başlar. Yolda giderken her seferinde farklı koşullar yüzünden ıssız bir yerde kalan adamlarla karşılaşır. Bu adamlar yiğitlik gücüne sahip olan insanlardır. Bu adamların Dotan'a katılmasıyla 6 kişi olup 7 yıl sonra hedeflenen mekâna ulaşırlar. Kapıdaki bir hizmetçiye Han'ın oturduğu yeri sorarlar. Hizmetçi, yönetimde adaletli davranan bir Han, 6 oğlu ve bir kızının olduğunu açıklar fakat kızın artık nişanlı olduğunu söyler. Dotan inceden inceye sormaya başlayınca Jüldüz isimli damadın güçlü ve kuvvetli biri olduğunu bundan dolayı da Han'ın korkudan kızıyla evlenmesine izin verdiğini öğrenir. Bu arada Dotan Küneyim'in kardeşlerinden birisiyle görüşür. Kardeşi Küneyim'i çağırır ve kız Dotan'ın aklını başından alır. Sonra Dotan, Han ile görüşür ve Han, Dotan'a kızını sadece Jüldüz Han'ı yenebilirse vereceğini söyler. Jüldüz Han'ın yolunda engel olduğunu anlayan Dotan hemen yola çıkar. Öncelikle onun beş yüz askeriyle savaşan Dotan, sonunda Jüldüz'ü yener ve başını kesip Küneyim'in babasına getirir. Bu sonucu beklemeyen Han, son bir şartta bulunur; başlık parası olarak 100 at vermesini Dotan'dan ister. Son isteği de yerine gelen Han, büyük bir coşkuyla düğün yapar. Fakat kızından ayrılmak istemeyen Han, Dotan'a karşı çeşitli yarışmalar düzenletir. Dotan arkadaşlarının sayesinde bütün yarışmalardan başarıyla geçer ve sonunda kızı kaçıır. Asıl görevini hatırlayan Dotan, artık cadıya Küneyim'i vermek istemez. Bu sefer de arkadaşlarıyla ortak bir tuzak kurup cadıya yalan söyleyerek onu kandırırlar. Cadı durumun farkına varınca onlarla savaşır ve sonunda cadı hayatını kaybeder. Küneyim ve Dotan evlenerek memleketlerine dönerler. Memleketlerinde Dotan'ı yeni bir görev bekler. Babası, ondan kardeşleriyle evlenecek kızlar bulmasını ister. Böylece onlar yine yolculuğa çıkarlar ve yabancı bir köyde konuk olurlar. Fakat düşmanları tarafından baskı gören köyün sakinleri Dotan'dan yardım ister. Olağanüstü gücüyle zafer kazanan Dotan, halk tarafından Han olarak seçilir ve uzun yıllar boyunca adaletli yönetimiyle ün sağlar.

2.1.2. Kissa Kulamergen Destanı ve Özeti

“Қисса Құламерген” (Kulamergen Kıssası) milli süjeler üzerine kurulan masalsı bir destandır. Kazak destanları arasında kronolojik ölçüte göre XI. yüzyıla kadar ortaya çıkan en arkaik destanlar grubuna girmektedir. Destanın ana teması, aileyi korumak ve kendi hayatlarını tehdit eden çeşitli sihirli güçlerle savaşmaktır. Bu destan ile aynı konuda olan “Kulamergen”, “Alaman men Jolaman” adlı masallar bulunmaktadır. Kulamergen Kıssası Karakalpaklarda “Kulamergen” adıyla tanınmaktadır. Ombı şehrinin sakini Abdirahman Bektasov, 1909 yılında Kazan şehrinde Arap harfleriyle destanı bastırmıştır. Destanın 4 varyantı Kazakistan İlim Akademisi Merkez Kütüphanesinde ve M. Avezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsünün El Yazmaları Merkezinde bulunmaktadır. Bu 4 varyant incelendiğinde 1909 yılındaki asıl metinden yayıldığı anlaşılmaktadır. Destan 1909 ve 1912 yıllarında Arap harfleriyle yayımlandıktan sonra 1964 yılında Kazakistan'da Kiril harfleriyle “Batırlar Jırı” kitabının 3. cildinde basılmıştır. Bu çalışmada araştırılan destan 1909 yılında yayımlanmıştır ve 2008 yılında tekrar Babalar Sözi kitabının 52. cildinde basılmıştır.³⁹ Destanın bu varyantı çoğunlukla manzum olup bazı yerleri nesir ile yazılmıştır. 33 sayfadan oluşan eserin her sayfasında 36 mısra bulunmaktadır. Türkiye’de 1997-2005 yılları arasında TDK tarafından gerçekleştirilen Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayımlanması Projesi kapsamında destanın bu ve başka varyantları da kitap olarak basılmıştır.⁴⁰

Kissa Kulamergen destanının özeti şöyledir:

Destanın başkahramanı Kulamergen; eşi Kunayım, 3 yaşındaki oğlu Joyamergen ve 7 yaşındaki kızı Şaripa ile birlikte Hazar Denizi kıyısında bulunan ıssız bir adada yaşarlar. Avcılıkla uğraşan Kulamergen’in Kulager isimli bir atı olur. Bir gün, sıra dışı güzelliğe sahip olan Kunayım, nehir kenarında başını yıkarken bir tutam altın saçı suya dökülür ve akıp gider. Altın saç sonunda deniz kıyısında bulunan Bulgar şehrine ulaşır ve bir balıkçının oltasına takılır. Balıkçı saçı alarak padişaha hediye eder. Padişah altın saçlara hayran olur ve saçın sahibini bulana para ödülü vereceğini söyler. Kurtka isimli yaşlı bir kadın altın saçların sahibi hakkında padişaha bilgi verir. Yaşlı kadının

³⁹ M.A.E.S.E., *Babalar Sözi I-C, Köne Epos*, LII/278-279.

⁴⁰ Yalçınar, “Kazak Destanları”, 137-138.

anlattıklarını duyduktan sonra padişahın Kunayım'a olan sevgisi artar ve kadının tavsiyesi üzerine padişah ordu gücüyle Kunayım'ı ele geçirmeyi hedefler. İlk olarak yaşlı kadın Kurtka, Kunayım'ın yanına giderek padişahın servetinden ve ona olan sevgisinden bahseder. Duyduğu sözlerden etkilenerek padişahla beraber olmak isteyen Kunayım, Kulamergen'in yalnızca uyurken yenilebileceğini söyler. Böylece padişahın üç yüz askeri Kulamergen'i uyurken tutuklayıp bağlarlar. Gece olunca Kulamergen kızına seslenerek yardım ister fakat kızı ona ihanet eder. Küçük yaşına rağmen babasına ilk yardımı yapan ise oğludur. Kulamergen oğlundan kılıç ister ve ipleri keser. İplerden kurtulduktan sonra padişahın ve bütün askerlerin canını alır. Ona ihanet eden karısını ve kızını kendi akrabalarına geri gönderir. Kulamergen, Kunayım'ın babasına bütün olanları izah ettikten sonra babası kızını ve torununu ölümlü cezalandırır. Kulamergen, baldızı ile evlenir ve kendi evine dönmek için babasından izin alır. Eve dönüş yolunda Kulamergen yerde bir çocuğa rastlar ve eşinin uyarılarına rağmen çocuğu tek başına bırakmayarak beraberinde götürür. O çocuğun yaşlı kadın Kurtka'nın oğlu olduğu ortaya çıkar. Çocuk sihirli bir güce sahiptir ve farklı biçimler alarak Joyamergen'le savaşır. Üç gün üç gece mücadele ettikten sonra Joyamergen onu öldürür. Kurtka ise cadı olur ve istediği zaman canavara dönüşür. Oğlunun vefat haberini alınca cadı kendinden geçer ve intikam almak için Kulamergen'in memleketine gider. Bu arada Kulamergen uzaklara kaçar. Eşi rüyasında kehanet görür ve oğluna cadıdan kurtulma konusunda tavsiyelerde bulunur. Oğlu vakit kaybetmeden yola koyulur ve babasını aramaya başlar. Uzun zaman sonra Kulamergen'i ve peşine düşen Kurtka cadıyı görür. Joyamergen, annesinin söylediklerine aldırmaz ve sonunda Kurtka'nın canını alır. Joyamergen babasına kavuştuktan sonra avlanmaya gider. Yolda giderken denizin altından bir yaratık zıplar ve onu tamamen yutarak denizin öteki ucundaki karaya çıkarır. Joyamergen durumu anlamaya çalışırken bir anda atın dili çözülür ve kehaneti açıklar. Onu bu topraklara getirenin yılanların padişahı Jılanbek olduğunu söyler. Joyamergen Jılanbek ile görüştüğünde Jılanbek ona, suyun altında altın bir kazan olduğunu ve onu getirirse kızını onunla evlendireceğini söyler. Joyamergen Jılanbek ile anlaşır. Altın kazanı suyun altından bulup çıkarması için atı ona yardım eder. Sonunda altın kazanı Jılanbek'e teslim eder ve kızı Künsuluw ile evlenir. Joyamergen eşiyile memleketine döner ve anne babasına kavuşur. Hep beraber mutlu bir hayat sürerler.

2.1.3. Kubığul Destanı ve Özeti

“Құбығұл” (Kubığul) destanı milli süjeler üzerine kurulan masalsı bir destandır. Kazak destanları arasında kronolojik ölçüte göre XI. yüzyıla kadar ortaya çıkan en arkaik destanlar arasındadır. Destanın konusu: Kubığul Bahadır’ın çeşitli kahramanlıklar sonucunda sevdiği kızla kavuşmasıdır. Kubığul destanı, ozan N. Bayğanın tarafından anlatılmış ve 1941’de Ahmet Eskendirov tarafından Latin harfleriyle yazıya geçirilmiştir. Destanın el yazması, Kazakistan İlim Akademisi Merkez Kütüphanesinde dir. Destan 1964 yılında “Batırlar Jırı” kitabının 3. cildinde yayımlanmıştır. Bu çalışmaya konu olan destan Babalar Sözi kitabının 52. cildinde 2008 yılında basılmıştır.⁴¹ Destanın bu varyantı çoğunlukla manzum biçimde olup sadece birkaç yerinde nesire rastlanmaktadır. Eser 100 sayfadır ve her sayfa 43 mısradan oluşmaktadır. Türkiye’de 1997-2005 yılları arasında, TDK tarafından gerçekleştirilen Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayımlanması Projesi kapsamında destanın bu ve diğer varyantları da kitap olarak basılmıştır.⁴²

Kubığul destanının özeti şöyledir:

Yetmiş yaşını dolduran Vali Han’ı Allah evlatsızlıkla imtihan eder ve bu yüzden Han halktan eziyet görür. Acı çeken Han ülkeyi terk eder ve dünya turuna çıkar. Aylarca dolaştıktan sonra bir gün Han’ın rüyasına evliya gelir ve çocuk sahibi olacağını ona söyler. Han bu sevinçli haberi alınca memleketine döner ve muhtaçlara sadaka verir. Çocuk dünyaya gelince, Han’ın içi içine sığmaz ve günlerce süren şenliklerde halk ile mutluluğunu paylaşır. Adı Kubığul koyulan çocuk hızla büyür ve gelişir. Kubığul yedi yaşındayken bir gün rüyasına güzel bir kız girer, ona âşık olduğunu ve en kısa zamanda onu bulmasını söyler. Anne babasına rüyasını tarif eden Kubığul kızın oturduğu yeri öğrenemeyince huzur bulamaz. Sonunda annesi tahmin yürütür; Adilbay Han’ın Akbilek isimli kızını yetiştirdiğini ve dış görünüşüne denk gelmeyecek kadar güzel olduğunu söyler. Kubığul babasından izin alarak at ile uzun bir yolculuğa çıkar. Yolda altı başlı yılan-ejderha ona engel olur ve Kubığul yiğitlik göstererek düşmanının canını alır. Kubığul yola devam ederken uzakta bir şehir görür. O şehre ulaşmak için ırmaktan geçmesi gerekmektedir ve buna imkân bulamayınca üzülür. O anda atın dili

⁴¹ M.A.E.S.E., *Babalar Sözi I-C, Köne Epos*, LII/286.

⁴² Yalçınar, “Kazak Destanları”, 136-137.

çözülür ve bütün gücünü toplayıp Kubığul'u ırmaktan geçirir. Kan ter içinde kalan at yola devam edemez ve yere uzanır. Başını örten aksakallı bir pir Kubığul'un yanına yaklaşır. Pir, Han'ın takdirini kazanma konusunda Kubığul'a tavsiyelerde bulunur. Kubığul kılık değiştirerek Han'ın karşısına fakir olarak gelir ve onun emrinde çoban olarak çalışmaya başlar. Akbilek ile buluşma fırsatı ararken onun hizmetçisine rastlar. Hizmetçisine her şeyi anlatır ve Akbilek ile görüşmek istediğini söyler. Haline acıyan hizmetçi ona yardım eder ve bir buluşma ayarlar. Böylece gece Kubığul bahçede beklerken hizmetçi Akbilek'i getirir. Buluşmadan sonra birbirlerini çok severler ve birlikte kaçarlar. Han kızını evde bulamayınca ihmalkârlıklarından dolayı bütün hizmetçileri cezalandırır. Zaman kaybetmeden kızın kardeşleri ve babası onları aramak için yola koyulurlar. Bu arada Kubığul arkasında 500 asker ve başlarında da Akbilek'in babasının olduğunu görür. Cesur Kubığul yiğitlik eder ve Akbilek'in babasını birebir dövüşmeye davet eder. Mücadelenin sonunda Kubığul zaferi kazanır. Han yenildiğini anlayınca Kubığul'u damat olarak kabul etmek zorunda kalır fakat onlara beddua ederek memleketine geri döner. Böylece ikisi yollarına devam ederken bir göl kıyısında mola verirler. Bir anda o gölden altı başlı yılan-ejderha çıkıp Akbilek'i tamamen yutar. Kubığul yine yiğitlik ederek canavarı kolaylıkla öldürür ve sevgilisini kurtarır. Nihayetinde Kubığul anne babasına kavuşur ve Akbilek ile evlenir.

2.1.4. Akböpe-Sawıtbek Destanı ve Özeti

“Ақбөпе-Сауытбек” (Akböpe-Sawıtbek) destanı milli süjeler üzerine kurulan sosyal-aşk içerikli destanlar grubuna aittir. Akböpe-Sawıtbek destanı gerçekçi, yaşanmış olaylara dayanır. Öyküsü hem ilgi çekici hem de inandırıcı olan bu destanın içeriği cezbedicidir. Kahramanların iç dünyasının, iki genç çiftin düşünce ve duygularının ustalıkla gösterildiği eser; o zamanki toplumun XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarındaki sosyal yaşamından bir kesit sunar. Destanı 1924'te kâğıda döken Belgibay Bekturğanulı'dır. Belgibay Bekturğanulı, şairlik kabiliyetiyle ünlü olmuştur; epos eserlerini yaratıcılığı ile daha da geliştirerek ustalıkla anlatan bir şairdir. El yazmasının sonunda yer alan bilgiye göre Bekturğanulı, “Akböpe-Sawıtbek” destanını 1924'te Sawıtbek'in bizzat kendisinden öğrenerek o zamandan beri ezgilerle anlata gelmiştir. Destanın başkahramanı olan ve üzüntülü hadisenin merkezinde yer alan Sawıtbek, kendisini arayıp bulan Belgibay Bekturğanulı'na bu trajik hadisenin 30 sene

önce gerçekten yaşandığını söyler. Sawıtbek, Akböpe ile nasıl ve nerede karşılaştıklarını, sevdiğinden neden ayrıldığını, fakir hayatını, yani her şeyi detaylı bir şekilde anlatmıştır. Kendi hikâyesi hakkında ayrıntılı bilgi verir. Destanın el yazması, Muhtar Avezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü El Yazmaları Merkezinde bulunmaktadır. Bu çalışmaya konu olan destan ilk defa 2005 yılında Babalar Sözi kitabının 22. cildinde basılmıştır.⁴³ 44 sayfadan oluşan destanda nazım-nesir karışıktır.

Destan kahramanları XIX-XX. yüzyıllarda yaşamış insanlardır. Sawıtbek Usaulı (1870-1936) Şımır boyundandır. Şu memleketinin meşhur şair ve ozanıdır. Sawıtbek daha gençken şiirleriyle ve türküleriyle halk arasında ünlenmiştir. Onun türküleri ile şiirleri üzerinde araştırmalar yapılmış ve eserleri yayımlanmıştır. Akböpe ise 1875 yılı civarında Jambıl ili, Şu ilçesinde doğmuştur. O, Şu'ya göç eden otuz haneli Kıpçak boyuna mensuptur. Babası fakirdir. Akböpe'nin şairlik ve aytıslara kabiliyeti vardır.⁴⁴ Destanda anlatılan hadise, 1895'te Jambıl ilinin Şu ilçesinde yaşanmıştır.

Akböpe-Sawıtbek destanının özeti şöyledir:

Doğaçlamacı şair, söz ustası ve şarkıcı Sawıtbek Akböpe'ye âşık olur. Akböpe güzel, zeki ve aytıslarda birçok kişiyi yenerek meşhur olmuş şair bir kızdır. O zamanda o bölgenin Noğaybay isimli yöneticisi Akböpe'yi, hasta olan oğlu ile evlendirmek ister. Akböpe, onun zenginliğine bakmaz, o Sawıtbek'i sever. Ancak Akböpe bu duruma engel olamaz ve hasta oğlanla nişanı yapılır. Nişanladıkları yönetici oğlunun gelmesine 15 gün kaldığında, Akböpe: “Çabuk gelip beni bu ıstıraptan kurtarınız” diye Sawıtbek'ten yardım ister. Anlaştıkları güne, Sawıtbek yetişemez, geç kalır. Bu arada Noğaybay'ın oğlu yanındaki adamlarıyla gelerek Akböpe'yi anası ve babasının yanından zorla götürür. Sawıtbek, Bürkitbay isimli bir adamın bağlı duran atını alır ve Akböpe'nin peşine düşer. İkinci ile akşam vakti arasında Korday Dağının yanındaki “Ülam” bölgesinde Akböpe'nin bulunduğu kervana yetişir. Kenarda duran bir eve girerek o evdeki ihtiyarla konuşur, üzüntüsünü ve başından geçenleri anlatır. Sawıtbek ile Akböpe buluşurlar fakat yöneticiden çekinen iki âşık, birbirlerine kavuşmaya cesaret edemezler ve orada vedalaşırlar. Bu onların en acı ve son buluşmalarıdır. Destan kahramanı, evlenmek için verecek başlık parası olmadığından, sosyal eşitsizlik

⁴³ M.A.E.S.E., *Babalar Sözi I-C, Ğaşıqtıq Dastandar*, Foliant Yayınevi, Astana 2005, XXII/274-275.

⁴⁴ Aytıs, Kazak edebî terimi olup şairlerin geleneksel söz atışma sanatıdır. (T. Januzaqov, *Qazaq Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi*, Dayk-Pres Yayınevi, Almatı 2008, 27.)

karşısında çaresizlikten adeta yıkılır. Yani sevdiği kıza olan duyguları ne kadar derin olsa da sosyal engelleri aşamaz. Sevmediği bir adamla zorla evlendirilen Akböpe ise gittiği yerde horlanır ve aşağılanır. Aşkına olan hasretiyle Akböpe'nin yaşamı sona erer.

2.1.5. Kız Jibek Destanı ve Özeti

“ҚЫЗ ЖІБЕК” (Kız Jibek) destanı milli süjeler üzerine kurulan sosyal-aşk içerikli destanlar grubuna aittir. Kazakların en eski lirik destan mirasıdır. Kız Jibek destanının konusu, karakterleri hayatta olan, efsane değil tarihî bir olaydır. Bazı kaynaklara göre destan yaklaşık XVII. yüzyılda ortaya çıkmıştır. 1887 yılında Kazakistan'ın Kazalinsk kalesinde subaylık yapan Rus asıllı E. A. Aleksandrov, Musabay isimli ozandan dinleyerek “Kız Jibek'i” yazıya geçirip Rusçaya çevirir. Destanın bu varyantı Moskova'nın Merkez Tarih Müzesi'nde bulunmaktadır. El yazması, 1959 yılında ünlü Türkolog N. İ. Grodekov'un kitapları arasında, Kazak bilim adamı M. Ğumarova tarafından bulunmuştur. Varyantın fotokopisi, Kazakistan İlimler Akademisi Merkez Kütüphanesinde. Halk arasında destanın 15'ten fazla varyantı olduğu bilinmektedir. Varyantları arasında büyük bir fark görülmemektedir. Destan ilk defa Kazan şehrinde 1894 yılında yayımlanmıştır. Bu çalışmada esas olarak alınan ozan Musabay'ın varyantıdır ve Babalar Sözi kitabının 53. cildinde basılmıştır.⁴⁵ Destan genellikle manzum bir yapıda olup bazı kısımları nesir ile yazılmıştır. Destan 41 sayfadan oluşmaktadır. 2011 yılında Türkiye Türkçesine aktarılarak Türkiye'de yayımlanmıştır.⁴⁶

Kız Jibek destanının özeti şöyledir:

Kız Jibek destanı iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Jibek kızın Tölegen ile evlenmesi, ikinci bölümde ise Tölegen'in vefatından sonra Jibek kızın kaderi anlatılır. Eski zamanda Jağalbay ülkesinde Bazarbay isimli zengin bir adam yaşar. Onun Tölegen ve Sansızbay isimli iki tane oğlu olur. Bazarbay zenginliğiyle meşhur olmasına rağmen evlatlarına kız istemek için onların büyümesini ve kendi arzularıyla kız seçmelerini ister. Tölegen olgun bir erkek olduğunda yakın bir ülkeden layık bir kız aramaya başlar. Kimseyi beğenmeyen Tölegen uzak bir yerde Jibek isimli güzel bir kızın olduğunu öğrenir. Jibek'in sıra dışı bir görünüme sahip olduğunu ve uygun bir adam bulamadığını duyunca başlık parası olarak çok sayıda atı alır ve kızın oturduğu ili aramaya koyulur.

⁴⁵ M.A.E.S.E., *Babalar Sözi I-C, Ğasıqtıq Jırlar*, Foliant Yayınevi, Astana 2009, LIII/356-358.

⁴⁶ Askar Turğanbayev, *Kız Jibek*, Türksoy Yayınları, Ankara 2011, 1.

Aradan uzun zaman geçer ve Tölegen güzel kızları olan illeri keşfeder, hediyeler sunarak şöhretini arttırır. Sonunda Jibek kızın erkek kardeşi Karşığaya rastlar ve onların göç ettiklerini öğrenir. Jibek'i taşıyan kupa arabasına ulaşmak için at ile hızla koşar ve Jibek'i arabada uyurken görür. Evlenmeye kesin karar veren Tölegen kızın babasına gidip kızı ister. Babası, ilk bakışta Tölegen'in fakir olduğunu zannederek onu küçümser. Fakat konuşmanın ardından 550 atı görünce fikrini değiştirir, evliliğe razı olur. Böylece ikisi nişanlanır ve Tölegen birkaç gün Jibek'in evinde misafir olarak kalır. On sekizinci günde memleketine dönmeye karar veren Tölegen'in yolunu 60 kişi kapatır. Başlarında Bekejan isimli biri vardır. Bu adamın gözü yıllarca Jibek kızıdan başkasını görmemiştir. Bekejan, Jibek'i Tölegen'den kıskanır ve Tölegen'i öldürür. Tölegen, can çekişirken yanında dolaşan beş kaz kuşuna memleketine gidip küçük kardeşine ölüm haberini iletmelerini söyler. Küçük kardeşi Sansızbay haberi duyar duymaz kardeşinin cesedini aramak için yola koyulur. Bekejan, Tölegen'in atına binip Jibek kızın köyüne yönelir. Kötü haberi duyan Jibek ve kardeşleri Bekejan'ı ortaya alırlar ve işkence ederek öldürürler. Tüm bunlar olurken Kalmukların Hanı Koren, Jibek kızın göz alıcı güzelliğinden haberdar olur. Kızla evlenmek için elinden geleni yapar. Kızın ailesini tehdit eder ve teklifini zorla kabul ettirir. Bu kararı hoş görmeyen Jibek, Sansızbay ile kimseye bir şey söylemeden kaçır. O sırada onları gören Koren Han askerleriyle arkalarından gider. Koren'den kurtulamayacağını anlayan Sansızbay, Koren'le yüz yüze mücadele eder. Nihayetinde Koren'i öldürür ve anne babasının da rızasını alarak Jibek ile evlenir.

2.1.6. Körpeş hām Bayan Suluw Destanı ve Özeti

“Көрпеш һәм Баян Сұлу” (Körpeş ve Bayan Suluw) destanı Kazaklar arasında daha çok “Қозы Көрпеш-Баян Сұлу” (Kozı Körpeş-Bayan Suluw) olarak bilinmektedir. Destan milli süjeler üzerine kurulan sosyal-aşk içerikli destanlar grubuna aittir. Kazak aşk destanları arasında varlığı eskilere dayanır ve Kazak destanlarının en meşhurlarından biridir. Destanın ana fikri, temiz bir aşkın yüceltilmesidir. “Kozı Körpeş Bayan Suluw” destanı sadece Kazak halkının değil, birçok Türk halkının; Altay, Tatar (Dobruca, Kırım, Kazan, Sibiry), Başkurt ve Uygur Türklerinin ortak ruhani mirasıdır. Söz konusu destanın Altaylılarda 6, Başkurtlarda 28, Tatarlarda 22 varyantının olması bunun açık kanıtıdır. Destan Başkurtlarda “Kozı Kurpes manan Mayan Sılu”, Tatarlarda

“Kozı Körpeş”, Altaylarda “Kozı Erkeş” olarak bilinmektedir. Destanın Kazaklar arasında bilinen yaklaşık 30 varyant haricinde, geçen yüzyılda Rusça’ya çevrilen birkaç varyantı da vardır. Onların el yazması ve orijinallerinin birçoğu Rusya’nın Saint Petersburg, Moskova, Tomsk, Omsk gibi şehirlerinin arşivlerinde ve kütüphanelerinde bulunmaktadır. Destanın Kazak Türkçesinde kayda alınmış en eski varyantlarından biri, 1830’da Moskova’da basılan “Oteçestvennie zapiski” (Yurtiçi kayıtlar) dergisinde Rusça olarak yayımlanmıştır. Sonrasında bazı nüshaları V. V. Radlov’un (1870), İ. N. Berezin’in (1896), N. İ. İlminski’nin (1878, 1890, 1894, 1896, 1905) mecmualarında basılarak, okuyuculara tanıtılmıştır. Destanı derleme, yayımlama ve araştırma çalışmalarında Ş. Velihanov, G. N. Potanin, N. F. Kostiletskiy, N. Y. Konşin, S. Şormanov, A. Kunanbayev, M. J. Köpeev, D. Sultağazin, Ğ. Derbisalin gibi birçok aydınının adını saymak mümkündür.

Bu çalışmaya kaynaklık eden Şokan Velihanov'un “Көрпеш һәм Баян Сулу” (Körpeş ve Bayan Suluw) adlı varyantıdır. Bu varyant Kazak bilim adamı Şokan Velihanov Janak şairinden dinleyerek kayda almıştır. Destanın bu varyantı halk arasında en meşhurdur. 86 sayfadan oluşan el yazması nüsha Arap harfleri kullanılarak oluşturulmuştur. Metinde Arapça, Farsça kelimelere rastlanmaktadır. Şokan’ın varyantı, sanatlı ve seçkin bir dille yazılmıştır. Bu varyantın el yazması, Saint Petersburg'un Şarkiyat enstitüsünde bulunmaktadır. 1951 yılında el yazması fotokopi yoluyla çoğaltılarak Kazakistan'ın Muhtar Avezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü El Yazmaları Merkezine teslim edilmiştir. Eser ilk kez 2002 yılında Astana'da yayımlanmıştır.⁴⁷ 2005 yılında, Babalar Sözi kitabının 54. cildinde yayımlanan destana el yazması nüsha kaynaklık etmiştir. Destan manzumdur ve 32 sayfa 1374 satırdan oluşmaktadır. Türkiye’de Kozı Körpeş-Bayan Suluw destanının üzerinde doktora tezi yapılmış⁴⁸, hakkında çok sayıda makale yazılmış ve iki tane de metin neşri hazırlanmıştır.⁴⁹

Körpeş һәм Bayan Suluw destanının özeti şöyledir:

Nogaylı yurdunda Karabay ile Sarıbay adlı iki varlıklı bey vardır. Beylerin ikisinin de çocukları yoktur. İki bir av esnasında karşılaşır dost olurlar. “Evdeki hanımımız hamiledir” diye her ikisi de hamile olan geyiği vurmazlar. Beyler,

⁴⁷ M.A.E.S.E., *Babalar Sözi I-C, Ğaşıqtıq Jırlar*, Foliant Yayınevi, Astana 2009, LIV/339-342.

⁴⁸ Mehmet Aça, *Kozı Körpeş-Bayan Suluw Destanı Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1998, 5.

⁴⁹ Mehmet Aça, 102-103.

hanımlarının hamile olduğunu öğrenince, çocukları henüz doğmadan birbirleriyle dünürlmeye söz verirler. Çok zaman geçmeden Sarıbay'ın hanımı Mamabike'nin erkek, Karabay'ın hanımı Karagöz'ün ise kız çocuk doğurduğuna dair müjdeli haberler gelir. İki baba oğlanla kızı beşik kertmesi yaparlar. Fakat Sarıbay evine dönerken yolda attan düşer ve ölür. Karabay, "Kızımı öksüz bir oğlana vermem" diye vaadini bozar ve Ölenti boyundan Ayagöz'e⁵⁰ göç eder. Kozi Körpeş bir yiğit olarak yetişir. Kozi Körpeş bir gün yaşlı bir kadının evine bir ok atar. Kadın kızarak: "Yiğit isen gidip yârini bulsana" deyince gidip anasının elini sıcak buğdaya bastırarak her şeyi öğrenir. At sürüsünün yanına gidip dizgini çınlattığında, uyuz bir tay ona bakar. Üstüne eyeri koyduğunda o at yavrusu hızla beygire dönüşür. Annesini Tanrıya emanet eden Kozi Körpeş yola çıkar. Annesi ne kadar onu vazgeçirmeye çalışsa da oğlu sözlerine kulak asmaz ve o anda anne: "Gittiğin yerden dönme" diye kızarak beddua eder. Kozi Ayagöz'e vardığında, bir çobanın kıyafetini giyerek Karabay ile görüşür. Görüşmede kendini çoban olarak tanıtır ve Karabay'ın himayesine girer. Böylece Kozi Körpeş 6 ay Karabay'ın koyunlarını otlatır. Günlerden bir gün Kozi Körpeş, Bayan ile görüşmek için bir fırsatını bulur. Birbirlerini görünce iki genç âşık olup mutlu günler geçirirler. Bayan'a âşık olan Karabay'ın görevlilerinden Kodar, ikisini ayırmaya çalışır. O, Karabay'a gidip kızın çoban ile vakit geçirdiğini söyler. O anda öfke ile dolu olan Karabay Kozi Körpeş'in tutuklanmasını emreder. Kozi düşmanlarından kaçarak kurtulur. Bayan, Kozi ile kara serçe yardımıyla haberleşir. Bir gün serçe, kendisine saldıran şahinden kaçarken Bayan'ın elbisesini giyen yengesine sığınır. Yengesi onu orada öldürmeye çalışır ve serçenin ölürken "şok" dediğini duyar. Bundan sonra Kodar, Karabay Kozi'nin nerede saklandığını anlar ve Şokterek adlı mekâna gidip her şeyden habersiz uyuyan Kozi'yı öldürür. Çok üzülen kız, babasını: "Şimdi de beni sen al" diyerek lanetler. Bayan, yavrusu ölmüş bir deveyi yanına alarak onunla beraber ağlar. O zaman Kodar, onun yanına gelerek evlenme teklifi eder. Kız Kodar'dan intikam almak için bir tuzak kurar. Kuyudan su alırsa evleneceğini söyleyen Bayan Kodar'ı kandırır. Kodar, Bayan'ın örülmüş uzun saçlarından tutarak kuyuya inerken Bayan saçını kesiverir ve o anda Kodar kuyunun dibine düşerek ölür. Bayan, Kozi'nin mezarına gelip ağıt yakarken Allah'tan Kozi Körpeş'in canlanmasını isteyerek dua eder. Kızın dileği kabul edilir, Kozi dirilir ve 7 aylık ömrünü yaşar. Bu sürede Kozi ile Bayan dünyanın her yerini

⁵⁰ Doğu Kazakistan bölgesinde yer alan nehir adı.

gezerek mutlu bir hayat sürerler ve 7 ay sonra ikisi de ölür. İkisini yan yana gömerler. Onların mezarında iki çınar yetişir fakat Kodar'ın mezarından diken çıkararak onları bir birinden ayırmaya çalışır.

2.1.7. Makpal-Segiz Destanı ve Özeti

“Мақпал Ceriz” (Makpal-Segiz) destanı milli süjeler üzerine kurulan sosyal-aşk içerikli destanlar grubuna aittir. Kazak halkının ünlü aşk destanlarından biridir. Araştırmacılar destanın XIX. yüzyılda oluştuğu kanısındadır. Destanın temelinde; toplumsal eşitsizliğe, feodal toplumdaki kadının kaderine ve sevgi özgürlüğünün kısıtlanmasına odaklanılmıştır. Eserin, Sir Derya ve Yayık Nehirleri yakınlarında ikamet eden Kazaklar arasında ortaya çıktığı söylenebilir. Destan, ilk defa Kazan şehrinde Muhammedsadık Sabırjanulı tarafından hazırlanarak 1903 yılında kitap olarak bastırılmıştır. XVIII. yüzyılın sonu ve XIX. yüzyılın başlarında, şair Jankisi'nin “Segiz Seri men Makpal Suluw” destanını ilk söyleyen kişi olduğu tahmin edilmektedir. İlk nüshayı; 1974 yılında halk edebiyatı eserlerini bir araya toplayan K. Biğojin, Kazakistan'ın Jezkazğan şehrinde yaşayan D. Mendiğaliyev'den dinleyerek yazıya geçirmiştir. Destanın birkaç varyantı vardır. Bu çalışmaya kaynaklık eden, Bazar şairinin “Makpal-Segiz” varyantıdır. Bu varyant, Babalar Sözi kitabının 22. cildinde basılmıştır. Destanı; yazar A. Kaynarbayev, 1946 yılında, Kazakistan'ın Kızılorda ilinde Bazar adlı şairden derleyerek yazıya geçirmiştir. Destanın Arap harfli el yazması, Kazakistan İlimler Akademisi Merkez Kütüphanesi Nadir Eserler Rezervi'nde bulunmaktadır.⁵¹ Destan manzumdur ve 28 sayfa 939 satırdan oluşmaktadır.

Makpal-Segiz destanının özeti şöyledir:

Destanın başkahramanları, güzelliğiyle ünlü Makpal ve şair Segiz'dir. Onlar, birbirlerini deli gibi severler fakat iki seven arasına 3. bir kişi girer. Karakalpak milletinden Jabı yiğidi, Makpal'ın göz alıcı güzelliğini öğrenince kızı istemeye gelir. Başlık parasını, küçükbaş ve büyükbaş hayvanlar olarak kızın ailesine teslim eder. Kızın ailesi evliliğe razı olur ve düğün tarihini belirlerler. Bu arada üzücü haberi alan Makpal Segiz'e mektup yazar. Mektupta başka birisi ile evlendirileceğini ve kısa süre içinde kendisiyle görüşmek istediğini belirtir. Bir hafta sonra mektubu alan Segiz, hiç vakit

⁵¹ M.A.E.S.E., *Babalar Sözi I-C, Ğaşıqtıq Dastandar*, XXII/266-270.

kaybetmeden at ile yola koyulur. Segiz, Makpal'ın evine geldiğinde 3 gün önce yola çıktıklarını öğrenir. Makpal'ı görememenin ölümle eş değer olduğunu düşünen Segiz arkalarından gider. Yolda atının gücü tükenir ve karşısında görünen büyük dağa yürüyerek çıkar. Dağın tepesinden Makpal'a seslenir. Dağın eteğinde yürürken Makpal tepeden gelen sesi duyar ve kulak verir. Sesin Segiz'e ait olduğunu anlayan Makpal, onunla görüşme konusunda annesine danışır. Annesinin olumsuz sözlerine kulak asmayan Makpal, Segiz'i bulmak için sesin peşine düşer. Segiz sevgilisiyle kavuşarak onu çadırın içine alır. Durumun anlaşılmasını önlemek için Makpal'ın annesi, yoldan gelen damadı Jabı'yı durdurup Makpal'ın bir hastalığı olduğunu ve çaresinin de Sir Derya Nehri suyu olduğunu söyler. Jabı ata binip Sir Derya tarafına gider. Makpal ve Segiz 3 gün sonra ayrılırlar ve Segiz ona, sonraki seferinde buluşmaya geleceğini söyler. Jabı gelene kadar Segiz memleketine geri döner. Tekrar görüşmek umuduyla zaman geçiren Makpal'ın hasreti giderek artar. Segiz ise savaşa katıldığı için Makpal'ın yanına gelemez. Aradan günler değil yıllar geçer ve kız özleminden ruh hastalığına yakalanır. Sonunda Makpal, Segiz'e kavuşamayarak ölüme yaklaşır.

2.1.8. Nazımbek pen Külşe Kızdın Zarı Destanı ve Özeti

“Назымбек пен Күлше Қыздың Зары” (Nazımbek ve Külşe Kızın Kederi) destanı milli folklor süjesi ile kurulmuş olup sosyal-aşk içerikli destanlar grubuna aittir. Epik gelenekler çerçevesinde anlatılan öyküde bazı masal motifleri korunmuştur. Anlatıda, Doğu aşk destanı geleneğinin etkisi hissedilmektedir. Destanda Nogay ordusu ile Kazan Hanlığının Hanı Ormanbet⁵² döneminde yaşanan bir hadiseden söz edilmektedir. Destan XV-XVII. yüzyıllar arasında ortaya çıkmıştır diyebiliriz. 1935'te “Әдебиет Майданы” (Edebiyat Meydanı) dergisinin 1. sayısında Kazak yazar S. Seyfullin, destan varyantlarından birini “Күлше Қыз” (Külşe Kız) adıyla yayımlamıştır. Bu çalışmaya Divayev varyantı kaynaklık etmiştir. Bu varyant Arap harfli ve 26 sayfa olup 1920'de Kazakistan bilimsel araştırma topluluğunun organize ettiği Sir Derya Ekspedisyonu tarafından derlenmiştir. “Külşe Kız” destanının bu varyantını, ekspedisyunun başında olan folklorcu Ebubekir Divayev kayda almıştır. Muhtar Avezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü El Yazmaları Merkezinde ve Kazakistan İlimler Akademisi Merkez Kütüphanesinde muhafaza edilen destanın 15 varyantı

⁵² Uluğ Muhammed Han Kazak tarihinde Ormanbet adıyla zikredilmektedir.

bulunmaktadır. Bu çalışmada araştırılan Divayev varyantı, Babalar Sözi kitabının 22. cildinde yayımlanmıştır.⁵³ Destanın birinci sayfası nesir, sonraki sayfaları nazımdır. Eserin çoğu diyalog şeklindedir. Destan 19 sayfa ve 510 satırdan oluşmaktadır.

Nazımbek pen Külşe Kızdın Zarı destanının özeti şöyledir:

Eski zamanda Janısbay ve Asılbek isimli iki Han vardır. Her ikisi de ülke hükümdarlarındandı: Asılbek Nogayların, Janısbay ise Kırımın Hanı idi. Janısbay, ülkesinin Hanı olarak şehirlerdeki insanları öldürür, kendi devletine sığamayıp Asılbek Han'ın ülkesine göç eder. Asılbek Han, Janısbay'ı hürmetle ağırlar. İki Han sohbet ederler kucaklaşarak dost olurlar. Asılbek Han, Janısbay'a: "Birimizin kız çocuğu, birimizin de erkek çocuğu doğarsa dünür oluruz" der. İki Han birbirine söz verip anlaşarak dost olurlar. Çok geçmeden ikisinin de çocukları doğar. Asılbek'in hanımı erkek çocuk, Janısbay'ın hanımı ise kız çocuk doğurur. İki Han halkı toplar, şenlik düzenleyerek bunu kutlarlar. Asılbek, oğluna Nazımbek ismini, Janısbay ise kızına Külşe ismini verir. Birkaç gün sonra Asılbek vefat eder. Oğlu yedi yaşına gelir. Janısbay: "Ben artık memleketime döneyim." diye göç eder. Kız ile oğlan birbiriyle beşik kertmesi olduklarından haberleri vardır. Nazımbek'ten ayrılmak istemeyen Külşe memleketine döner fakat onunla buluşma umudunu kaybetmez. Bir gün, yirmi yaşındaki Külşe kız, sarı deve yavrusunu sesinden tanıyarak, Nogay ordusuyla gelen kervanın yanına gidip "Nazımbek Kırım'a beni bulmaya gelsin" diye, kemerini vererek selamını iletir. Kervan dönünce Nazımbek'e kızın kemerini verip haberi iletirler. Yedi senedir hasta olan Nazımbek, arkadaşı Mustay ile sonunda Külşe'yi bulmak için yola çıkar. Gittiği ülkenin yakınlarında yaşayan ihtiyar karı koca ve çoban, orada olacak önemli bir haberi, yani Külşe'nin olacak düğününü haber verirler. Nazımbek, memlekete dönmek ister ama dostu Mustay onu durdurur. Böylece nişanlısını bulmak için yola çıkan Nazımbek, tam kızın düğününün üstüne gelir. Bir çadırın içinde kulağa hoş gelen şarkıyı duyarlar. Şarkının sözlerinden, şarkıyı Külşe'nin söylediğini Nazımbek anlar. O anda Mustay çadıra yaklaşır Külşe ile sohbe başlar. Külşe, Nazımbek'i sorduğunda, Mustay önce kızın gönlünü öğrenmek için onun öldüğünü söyler, sonra gerçeği anlatır. Külşe: "Ben doğan kuşumu kaybetmişim" der. Külşe ile söz atışmasında Mustay, Nazımbek'in gönlünden geçenleri iletir. Bu arada hikâyede sözlü atışma unsurları da yer almaktadır. Kendine karşı duygularını yitirmediğini

⁵³ M.A.E.S.E., *Babalar Sözi I-C, Ğaşıqtıq Dastandar*, XXII/249-253.

anlayan Nazımbek sonunda Külşe ile kavuşup birlikte olmak ister. O arada damat, Külşe'nin uzaktan gelen bir erkek ile konuştuğunu duyar. Gönlü cömert olan idareci damat adayı, birbirini seven çifte engel olmaz. Külşe ile Nazımbek'in nikâhlarını kendisi kıyarak evlendirir. Böylece iki âşık mutluluğu zorlanmadan elde eder.

2.1.9. Bolat-Janat Destanı ve Özeti

“Болат Жанат” (Bolat-Janat) hikâyelik bir destandır. Halk arasında “Сауда Ишан”, (Sawda İşan) “Опасыз Ишан” (Vefasız İşan) olarak da bilinmektedir. Destanın ana konusu; Janat kızın iftiralara boyun eğmeyip, zorluklara karşı durup sonunda suçsuz olduğunu ispatlamasıdır. Destan ilk kez şair Nuralı Nısanbayulı tarafından söylenmiştir. Birçok yazar Nuralı'dan duyup geliştirerek destanın popülerleşmesine katkıda bulunmuşlardır. Destan 1974 yılında “Sawda İşan” adıyla yayımlanmıştır. Şimdiye kadar destanın 20 varyantı bulunmuştur. Bu tez çalışmasında Akkojayev Sultanbek'in varyantı incelenmiştir. Destan 1990 yılında “Kazak Halk Edebiyatı” kitabının 13. cildinde yayımlanmıştır. Destanı, Akkojayev Sultanbek şair Nuralı Nısanbayulı'ndan çocukken öğrenmiştir. Metni, 1962 yılında Mambet Javlıbayev, Güney Kazakistan'da bulunan Kentav şehrinde Akkojaev Sultanbek'ten derlemiştir. Destanın bu varyantı Babalar Sözi kitabının 6. cildinde basılmıştır. El yazması nüsha Kiril harfleriyle yazılarak 1962 yılında M. Avezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsünün El Yazmaları Merkezine teslim edilmiştir.⁵⁴ 59 sayfadan oluşan destanda, manzum-mensur şeklindedir.

Bolat-Janat destanının özeti şöyledir:

Destandaki olaylar Şolak şehrinde geçer. Destanın başkahramanı Janat isimli bir kızdır. Eski zamanlarda Şolak şehrinde Makalbay adlı zengin bir adam yaşar. Onun iki tane çocuğu olur; oğlanın adı Bolat, kızın adı Janat'tır. Makalbay'ın himayesinde Sawda İşan adında biri çalışır. Günlerden bir gün Makalbay ticaret için başka bir şehre yolculuk edeceğini ve çocuklarını Sawda İşan'a emanet ettiğini söyler. Bir süre babasız kalan çocukları ziyaret eden kötü niyetli Sawda'nın gönlü, saf ve güzel Janat kıza düşer. Ona sırrını açarak aşkını ilan eder fakat Janat onun teklifini kabul etmez. Buna kızın Sawda tekrar düşünmesini ister, aksi takdirde onu ölümle tehdit eder. Bu olay üç kere

⁵⁴ M.A.E.S.E., *Babalar Sözi I-C, Hikayalıq Dastandar*, Foliant Yayınevi, Astana 2004, VI/311-316.

tekrarlanır ve en sonunda Janat onun eline su dökerken Sawda onu öpmeye çalışır. Janat su güğümüyle ona vurur ve ordan kaçır. Bir ay geçtikten sonra Makalbay memleketine döner ve ilk olarak Sawda'ya rastlar. Sawda bu fırsatı kaçırmayıp babasına Janat kızın hafifmeşrep bir kadına dönüştüğünü ve Sawda'nın onu birkaç kez uyarmasına rağmen yine akıllanmayıp su güğümüyle ona vurduğunu yüzündeki yarayla kanıtlar. Bu söylediklerine kızan baba, oğlunu çağırarak kızını öldürmesini emreder. Bu karara acıyan annesi ve ağabeyi gözyaşlarını tutamazlar. Janat Sawda'nın ona iftira attığını söylese de etkili olmaz. Janat'ın aklına onu kurtaracak bir fikir gelir; köpeği öldürüp onun kanını Bolat'ın üstüne başına sürer. Böylece görevden geri dönünce babasına emrini yerine getirdiğini rahatlıkla kanıtlamış olur. Masum kız Janat evinden uzaklara gider ve zorluklarla karşılaşır. Hiçbir şey yemeden içmeden yolda giderken bir anda kendisini kötü hisseder ve bayılır. Janat o hâldeyken ava çıkan Han onu bulur ve iyileştirir. Gözlerini açtığı zaman, Han ilk bakışta ona âşık olur. Sonunda Han ona evlenme teklif eder ve sarayına götürür. Böylece karı koca iken çocuk sahibi de olurlar. Janat'ın aile hasreti çektiğini gören kocası başından geçenleri anlatmasını ister. İş açığa çıktıktan sonra kocası onu ailesiyle kavuşturacağına söz verir. Han kırk devenin üstüne dünyanın bütün mücevherlerini doldurur ve yanına Janat'a eşlik edecek kırk uşağı koyar. Kervanın başına da Han kendi dostunu getirir. Kervan yolda on beş gün on beş gece durmadan gider ve sonunda mola vermek için bir yerde konaklar. Han'ın kötü niyetli dostu Janat'a yaklaşmak ister. Janat onu bu kötü niyetinden vazgeçirmeye çalışır. O anda Han'ın dostu cebinden kılıcı çıkarıp Han'ın kızını öldürür. Bunu gören Janat kendisinin de öldürüleceğini anlayarak kaçmaya başlar. Kaçarken bir sürü zorlukla karşılaşır ve bunlardan akli sayesinde kurtulur. O saldırıdan sonra Han'ın kalles dostunun yolu tesadüfen Janat'ın babası Makalbay'ın evine düşer. Suçluların suçu ispatlanmış olur ve her biri layık olduğu cezayı alır. Kızın babası her şeyi öğrendikten sonra yaptıklarından utanır ve özür diler. Sonunda Janat kardeşi Bolat, kocası, anne ve babasıyla kavuşur.

2.1.10. Ğayar Katın Destanı ve Özeti

“Ғаяр Қатын” (Aldatıcı Kadın) hikâyelik bir destandır. Destanın konusu; kurnaz bir eşin kocası ile arazi uğruna zengin olmak amacıyla millete yaptıkları kötülük, iftira ve dolandırıcılıktır. Destanın konusu, Doğu ve Batı edebiyatının erken döneminde

yayılmış olan eski Hint folkloruna dayanır. Destana kaynaklık eden olay Kazakistan'ın Türkistan şehrinde geçmektedir. Destan, 1935 yılında Kozibağar şairinden, S. Kerimbekov tarafından yazıya geçirilmiştir. Arap harfli el yazması nüsha, Kazakistan İlimler Akademisi Merkez Kütüphanesi El Yazmaları bölümündedir. Eser, 1990 yılında Kazakistan'ın Almatı şehrinde “Dastandar” adlı kitapta yayımlanmıştır. Bu çalışmada incelenen destan, Babalar Sözi kitabının 1. cildinde, el yazması nüshadan hazırlanarak basılmıştır. Metin Arapça, Farsça unsurlar barındırır ve nadiren de olsa arkaik Türkçe kelimelere rastlanır. Metinde daha çok şekil değişikliğine uğrayan Rusça alıntı kelimeler görülmektedir: lăpke, tōrik, otkaz, kŭmet, urot, kirăy gibi.⁵⁵ Bu manzum destan, 35 sayfa ve 1172 satırdan oluşmaktadır.

Ğayar Katın destanının özeti şöyledir:

Türkistan şehrinde Dastanbay isminde bir zengin yaşar. Kendisi sadece zenginliğiyle değil cömertliğiyle de ünlenir. Evlenme yaşı gelen Dastanbay'ın oğlu Bazarkan kendine güzel bir kadın seçer ve evlenir. Babası vefat eder ve o kendisine kalan mirasından bir ihmali yüzünden mahrum kalır. Kocasına sadık olan eşi onu bırakmayıp kurnaz fikirlerle harekete geçer. Amacına ulaşmak için güzelliğinden yararlanarak pazara gider ve 250 tenge⁵⁶ için yüzünü gösterir. Böylece pazarda bir kasaba uğrar ve kocasının ticaret için uzaklara gittiğini, geride borç bıraktığını, 8 yıldır gelmediğini söyler ve ona evlilik teklif eder. Bu yalanlarla kandırılan kasap, evlilik teklifini kabul eder ve akşamleyin evine başlık parasıyla geleceğini söyler. Akşam olunca kasap evin kapısında görünür. Kadın onu içeriye alarak yemek ikram eder. Tam o anda gerçek kocası eve gelir ve kapıyı çalar. Düştüğü tuzaktan haberi olmayan kasap, gizlenecek yer ararken kocaman bir beşiğe yatar ve üstünü battaniyeyle sarar. Kadının kocası eve girdikten sonra adamı ortaya çıkarır ve kasap kaçmaya başlar. Zorla canını kurtaran kasap eve gelir ve eşinin “bıyık ve sakalın nerede?” sorusuna suskun kalır. Bıyıksız ve sakalsız kaldığından milletin yüzüne bakmaya utanır ve birkaç gün evinde saklanır. Sonrasında aynı taktikle ikili bakkalı dolandırır. Bu sefer kocası geldiği zaman kadın, bakkalı evin girişinde bulunan odunların arasına saklar. O zaman eşi lambayı söndürür ve gerçek kocasını eve alır. Kocasını çok sinirlenmiş numarası yaparak kadını dövüyormuş gibi sesler çıkarır. Evin içi karanlık olduğu için kocası lambayı

⁵⁵ M.A.E.S.E., *Babalar Sözi I-C, Hikayalıq Dastandar*, I/314.

⁵⁶ Tenge: gümüş para. (Januzaqov, 798.)

açmasını söyler. Karısı da yoksulluğundan dolayı ne odun ne lamba olduğunu beyan eder. Fakat kocasının gözü odunlara takılır ve kendisinin aldatıldığını hissederek bütün odunları yakmaya başlar. Odunların alevlerine ses çıkarmayan bakkalın bıyık ve sakalı yanmaya başlar. Tam giysileri yanmaya başlarken odunların arasından zıplayarak kaçır. Böylece karı koca planlarını gerçekleştirerek bakkalın parasını da ellerine geçirirler. Kaçarken bakkal kasaba rastlar ve konuşma sırasında ikisinin de yalan dolanla kandırıldıkları ortaya çıkar. İkisi de hâkime gitmeye karar verirler. Hâkim, şikâyetleri dinledikten sonra bir de kadının ağzından kendi kulaklarıyla duymak için onu çağırır. Kadın, kurnaz bir tavırla onu ihbar eden erkeklerin suçlu olduğunu söyler. Buna inanan hâkim, bakkal ve kasabı cezalandırır. Kadının kurduğu tuzağa son olarak hâkim düşer. Sonunda aldatılan kasap, bakkal ve hâkim bu aileden intikam almaya çalışır. Hepsi bir gece ikilinin evine gizlice girmeye çalışırken kadın ve kocası onların niyetini anlayıp üçünü cezalandırır. Üstü başı kan revan olan üçlü sultana giderek olanları anlatır. Sultan herkesi tek tek sorgulayarak olayı araştırır. Hakikati öğrenen sultan beşini de öldürmeye karar verir. Böylece sultan hem onları cezalandırmış olur hem de bu tarz bir olayın tekrarlanmasının önüne geçer.

2.1.11. Sırşı Molda Destanı ve Özeti

“Сыршы Молда” (Badanacı Molla) bir hikâyelik destandır. Destan ilk defa 1913'te Kazan'da Äbiş Bögenbayulı tarafından hazırlanıp Arap harfleriyle basılmıştır. Destanın dayanağı olan süjesi, "Şukasaptati" olarak bilinen Hint eserinden esinlenilerek yazılmıştır. Kazak edebiyatında buna benzer “Danışpan Wäzir” (Danışman Vezir) adında bir masal da vardır. Kazaklar arasında Sırşı Molda destanının başka adla meşhur olanı “Patşanıñ Ulı Äbdilmälik”, Dayır Äbdikadirulı tarafından 1936'da yazıya geçirilerek Kazakistan İlimler Akademisi Merkez Kütüphanesine teslim edilmiştir. Bu çalışmada yer alan destan, 1913'te Babalar Sözi kitabının 1. cildinde ilk kez Kiril harfleriyle yayımlanmıştır.⁵⁷ Bu sanatsal destanın dili akıcı ve anlaşılırdır. Metinde birçok Arapça ve Farsça kelime kullanılmıştır. Bu manzum destan, 28 sayfa ve 889 satırdan oluşmaktadır.

⁵⁷ M.A.E.S.E., *Babalar Sözi I-C, Hikayalıq Dastandar*, I/309-311.

Sırsı Molda destanının özeti şöyledir:

Her şeye sahip olan güçlü bir hükümdar 80 yaşına kadar hiç çocuk sahibi olamaz. Ancak o, eski destanlardaki çocuksuz diğer kahramanlar gibi kutsal yerlere gitmez ve şifa aramaz, sadece dua etmekle yetinir. O, Musa Peygamber'den Allah'ı Teâla'nın kendisine oğul vermesi için dua etmesini ister. Peygamber, Yüce Allah'a üç kere dua ettikten sonra yaşlı hükümdarın oğlu olacağını, ancak üç günlük çok kısa bir ömrü kaldığını bildirir. Birkaç yıl sonra, Musa Peygamber yedi yaşındaki çocuğu görür ve çok şaşırır. Sonra Allahu Teâla'dan öğrenir ki, çocuk doğduğunda hükümdarın sevincinden yaptığı şenliklerde, halkını cömertliği ile memnun ettiği için çocuğunun ömrü uzatılmıştır. Hükümdar, çocuğunu yedi yaşında bilim öğrenmesi için mollaya verir. Molla, çocuğu sekiz yıl okutur ve hükümdara getirir. Oğlu on beş yaşından on altı yaşına bastığında hükümdar, molladan oğlu ile seyahate çıkmasını ister. Üç gün seyahat ederler ve memlekete geri dönerler. Şehzade bir gün molla ile pazara gider. Şehzade, dükkânlardan birinde asılı olan bir resimde gördüğü kıza âşık olur ve dili tutulur. Molla şehzadeyi hükümdara getirir ve olup biteni anlatır. Oğlunun bu zor durumunu gören annesi ve babası, sebebini söylemesi için oğluna yalvarsalar da oğlandan tek kelime çıkmaz. Sonunda şehzade, sırrını mollaya açar ve tekrar suskunluğuna devam eder. Bunları araştıran babası kızın gerçek bir hükümdarın kızı olduğunu öğrenir. Hükümdar kızına bahçe yaptırır ve bir gün o bahçede bir papağan yuva kurar. Yavruları büyüdüğünde bahçede yangın çıkar. Dişi papağan, yavrularını korumaya çalışırken yangında ölür. Bütün bunları izleyen ve hiçbir şey yapmayan erkek papağanı gören kız, bundan sonra evlenmemeye karar verir. Artık kızın evlenmeme sebebini bilen şehzade, molla ile yola koyulur. İriya şehrine ulaştığı zaman molla, üstüne badanacının kıyafetini giyip kızın oturduğu sarayda boyacılık yapmaya başlar. Bir gün padişahın kızının dikkatini çekmek için odaların birinde duvara şehzadenin tahtta oturduğu bir resmini çizer. Onun yanına bir bahçe, bahçenin içine de akan suyun başında dört geyik çizer. Molla iki geyik yavrusunun suya gidip öldüğünü ve bu sırada babanın onları kurtarmaya çalışırken annenin bu durumu ihmal ettiğini gösterir. Sadece farklı olarak bu sefer yavrularını korurken ölen erkek geyiktir. Bu duvardaki resimle kızın ilgisini çeker ve aynı durumda olan kız badanacıya resimdeki şehzadenin gerçek olup olmadığını sorar. Molla bu resmi gören şaşkın kıza, evlenmemeye and içen bir şehzade hikâyesi anlatır. Sonunda şehzade ile kız tanışırlar. İlk bakışta birbirlerine âşık olan ikili hemen

evlenmeye karar verirler. Padişah, kızın çeyizini hazırlayıp iyi dileklerle uğurlar. Şehzade memleketine dönünce, anne babasının rızasını alarak coşkulu bir düğün yaptırır ve padişahın kızıyla evlenir.

2.1.12. Alpamıs Batır Destanı ve Özeti

“Алпамыс Батыр” (Alpamıs Batır) bir kahramanlık destanıdır. Kazak topraklarında eskiden beri halk tarafından çok sevilen ve zevkle dinlenen bir destanıdır. Bu destanın çeşitli varyantları vardır. “Alpamıs”ın diğer destanlardan farklı bir özelliği; sadece Kazaklarda değil, aynı zamanda birçok Türk halkları arasında da var olmasıdır. Örneğin Altay Türkleri arasında Alıp-Manaş, Karakalpak ve Kazaklarda Alpamıs, Özbeklerde Alpamıs, Başkurlarda Alpamıs’a, Tatarlarda Alıpmemşen, Alpamşa, Alpanşa gibi adlarla bu Türk boylarında bilinmektedir.⁵⁸ Araştırmacılar, Alpamıs destanının tarihte Kalmuklar ile yapılan bir savaş sonucunda ortaya çıktığı görüşündedir. Destan XVI. yüzyılda geniş topraklara yayılmıştır.⁵⁹ Kazakların “Alpamıs” destanı, XIX. yüzyılın sonlarında halktan derlenmiştir. İlk basımı 1986’da yapılan destanın en son ve tamamlanmış hali 1957’de yayımlanmıştır. Bu iki tarih arasında destanın birçok baskısı yapılmıştır. Alpamıs destanının Kazaklar arasında birçok varyantı vardır. Bu çalışmaya konu olan varyant Kazak yazar S. Mukanov'un varyantıdır. Bu varyant Jüsipbek Şayhıslamulı ile Ebubekir Divayev’in derlemeleri sonucu ortaya çıkmıştır ve ilk kez yayımlayan (1931) meşhur Kazak aydını ve şairi Saken Seyfullin’dir. Şairin amacı, okuyucuya “Alpamıs” öyküsünün tamamını sunmaktır. 1939’da meşhur Kazak yazarı Sabit Mukanov, “Alpamıs”ın üzerinde çalışıp gerekli düzeltmeleri yapmış ve destanı yeniden yayımlamıştır. Adı geçen varyantın el yazması Kazakistan İlimler Akademisi Merkez Kütüphanesindedir ve bu varyant Babalar Sözi kitabının 33. cildinde basılmıştır.⁶⁰ 96 sayfadan oluşan destan manzum ve mensur şekildedir. Türkiye’de, Alpamıs destanı üzerinde gerekli araştırmalar yapılmış ve Türkiye Türkçesine aktarılarak kitap haline getirilmiştir.⁶¹

⁵⁸ Metin Ergun, *Altay Türklerinin Kahramanlık Destanı Alıp-Manaş*, Günay Ofset Basımevi, Konya 1997, 47.

⁵⁹ Älmühanova, Qasqabasov, I/395.

⁶⁰ M.A.E.S.E., *Babalar Sözi I-C, Batırlar Jırı*, Foliant Yayınevi, Astana 2006, XXXIII/338-339.

⁶¹ Üçüncü, 21-22.

Alpamıs Batır destanının özeti şöyledir:

Jideli-Baysın elinde Kongrat kabilesinden Bayböri adlı bir zengin yaşar. Ağabeyi Kultay ile Bayböri'nin hiç çocuğu olmaz. Bayböri, Kultay'ın kölesinden doğan bir çocuğu evlat edinir. Ultan adını verdiği çocuk büyüdükçe Bayböri'ye kötü davranıp hakaret etmeye başlar. Buna dayanamayan Bayböri mal ve mülkünü bırakıp Tanrı'ya dua eder, çocuk diler, evliyalara türbelerine gidip oralarda sabahlar. Evine dönünce dualarının kabul olduğunu, hanımının hamile olduğunu öğrenir. Zaman geçer çocuk sahibi olurlar; oğlanın adını Alpamıs, kızın adını da Karlıgaş koyarlar. Şekti ülkesindeki dostu Sarıbay'ın hanımı da kız doğurur ve ismini Gülbarşın koyarlar. Bayböri dünür olmak üzere Baysarı'dan kızını ister. İki düğün konusunda anlaşarak söz keserler. Fakat bu anlaşma, bir gün iki dünürün tartışmasıyla bozulur. Baysarı, Bayböri'nin soğuk davranışlarından ve azarlamalarından kırılıp Tayşa Han'ın ülkesine, Çin'e göç eder. Aradan yedi yıl geçer ve Alpamıs bir kadından kendisinin nişanlı olduğunu duyar. Ona inanmayıp anne babasından sorar. Emin olduktan sonra anne babasının rızasını alır ve nişanlısını getirmek ister. Yola çıkmak için ahırdaki en güçlü ve hızlı at Bayşubar'ı seçer. O aralar Çin'de Kalmukların hükümdarı olan Tayşa Han, Baysarı'nın kızı ile evlenmek ister. Baysarı'nın kızı ile evlenmek isteyen sadece Tayşa Han değildir. O memleketin pehlivanı, kahramanı Karajan, Tayşa Han'a karşı gelerek Gülbarşın ile evlenmek ister. İki tartışıp kavga ederken uzaktan Alpamıs'ı görürler. Onun niyetini de öğrenince Karajan, Alpamıs ile güreşir. Yenemeyeceğini anlayan Karajan Allah'ın adını zikrederek onunla arkadaş olacağını söyler. Böylece dost edinen Alpamıs, Karajan'ın yardımıyla uzun mücadelelerden sonra Gülbarşın'ı anne babasından isteyerek memleketine döner. Alpamıs, Gülbarşın'ı aramaya gittiğinde, Kalmukların ikinci hanı Tayşık'ın Bayböri'nin atlarını zorla alıp götürdüğünü öğrenir. Alpamıs'ı karşılayan babası bütün malları düşmanın aldığını üzülenek söyler. Alpamıs, anasını, babasını ve eşini halkına emanet eder, tek başına Tayşık'ın peşine düşer. Onun yola çıktığı gece, Tayşık Han, Alpamıs'ı rüyasında görür ve onu nasıl yenebileceğini düşünür. Bu konuda usta olan yaşlı bir cadı: "Kızın Karaközayım'ı oğluma verirsen, Alpamıs'ı yakalayıp eline veririm" der. Han bu şartı kabul eder. Cadı Alpamıs'ı yakalamak için 40 çadırla 40 kız alıp yola tuzak kurar. Alpamıs'ı kandırır ve evine götürerek sarhoş edip tuzağa düşürür. Onu bağlayarak Han'a getirir. Han onu öldürmek ister fakat onu ne ok ne de kılıçla öldüremez. Han Alpamıs'ı suya atsa batmaz, ateşe atsa yanmaz. Artık onu

zindana atarlar. Atını da demirden bir eve hapsederler. Alpamıs zindandayken Keykuwat adlı bir çobanla tanışır. Yukarıda 40 kızın arasında bulunan hükümdarın kızı Karaközayım, Alpamıs'a âşık olur ve onu zindandan Keykuwat'ın yardımıyla kurtarır. Alpamıs zindandan çıktığında kıza Kalmuk halkını Müslüman yaptıktan sonra onunla evleneceğini söyleyip evine gönderir. Alpamıs, Tayşık Han ve cadı ile savaşır onları cezalandırır. Kalmuk halkının başına Keykuwat'ı hükümdar yapar. Böylece Alpamıs Karaközayım ile evlenir. Bir gün Karaközayım'a kendisinin bir rüya gördüğünü ve memleketine gideceğini söyler. Kız çaresizce bunu kabul eder. Yılda iki kere geleceğine söz veren Alpamıs memleketine döner. Alpamıs, memleketinin sınırında eski bir tanıdığı olan Tortay ile karşılaşır. Yakınlarının halini sorar. Alpamıs gittikten sonra, Ultan köle, iktidarı eline geçirerek Konırat halkının hükümdarı olmuştur. Kultay'ı koyun, Bayböri'yi deve otlatmaya, anasını tezek toplamaya, Jadiger'i kuzuları otlatmaya ve Tortay'ı da at otlatmaya göndererek, herkese eziyet etmiştir. Tortay Alpamıs'a "Eşin Gülbarşın ile zorla evlenmek üzere olan Ultan köle, otuz gün oyun, kırk gün düğün yapıyor" der. Alpamıs, gariban kılığına girerek kimin dost, kimin düşman olduğunu orada öğrenir. Sonunda Ultan'a işkence ederek onu öldürür ve yakınlarını kurtarır. Ultan'ın hükümdarlığı döneminde perişan olup dağılan Konırat halkını tekrar bir araya getirir. Babası Bayböri'yi o halkın hükümdarı yapar.

2.1.13. Kambar Batır Destanı ve Özeti

"Қамбар Батыр" (Kambar Batır) bir kahramanlık destanıdır. Bazı araştırmacılara göre destan Sir Derya Nehri'nin kıyılarında meydana gelmiştir. Eserin konusu aşk gibi görünse de ana düşüncesi, en değerli milli kavramları, toprağı ve vatani korumaktır. Destanın konusu Kalmuklarla savaştır. Kambar Batır destanı ilk kez L. Mayer'in derleme çalışmaları sonucunda "Киргизская степь Оренбургского края" adlı dergide 1865 yılında yayımlanmıştır. 1888'de Tatar U. Tuhfatulin, Kazan Üniversitesi basımevinde destanın "Kissa-i-Kambar" adlı varyantını bastırmıştır. 1903 yılında Kazan şehrinin "Karimovter" basımevinde "Тоқсан Üyli Tobır" nüshası yayımlanmıştır. Destanın Kazaklar arasında 20 varyantının olduğu bilinmektedir. Destanın el yazma nüshaları M. Avezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsündedir. Kazakistandaki okullarda Kambar Batır destanının A. Divayev varyantı okutulmaktadır. Bu çalışmaya kaynaklık eden A. Divayev varyantı 1922'de yazıya geçirilerek Taşkent'te yayımlanmıştır.

Kazakistan'da, Kambar Batır destanı hakkında birçok Kazak bilim adamı çalışma yapmıştır. İlk olarak Muhtar Avezov varyantı basıma hazırlanıp 1959 yılında yayımlanmıştır. Babalar Sözi kitabının 43. cildinde destanın bu ve başka varyantları basılmıştır. Destan manzum bir yapıdadır ve 51 sayfa 1845 satırdan oluşmaktadır.⁶²

Kambar Batır destanının özeti şöyledir:

Bir zamanlar Azimbay adlı zengin bir adamın altı oğlu ve güzel bir kızı olur. Kızı on sekiz yaşını doldurduğunda babası herkesi davet eder ve kızını kendi seçeceği erkekle evlendireceğini söyler. Babası seçmesi için karşısına erkekleri dizse de kızın gönlü hiç birini istemez. Ancak toplanan erkekler arasında Kambar isimli birinin olmadığını öğrenip onu inceden inceye sorar ve sonunda onun bir kahraman olduğunu ancak maddi durumunun da iyi olmadığını öğrenir. Bu kusuru Nazım umursamaz ve yavaş yavaş onu gıyaben sevmeye başlar. Kambar yoksul akrabalarını ve ailesini avcılık yaparak geçindirir ve onlara destek olur. Avın birinde aslanla karşılaşır ve tüm gücünü kullanarak hayvanı öldürür. Dönüşünde Nazım'ın oturduğu ev dikkatini çeker fakat maddi sebeplerden dolayı ona denk olmadığını düşünerek oradan uzaklaşır. Nazım her ne kadar Kambar'ın ilgisini çekmek için akıllıca taktikler uygulasa da hiç birisi istenen sonuca varmaz. Nazım ve Kambar ne zaman göz göze gelse Kambar atın üstünde yönünü değiştirmeye çabalar. Fakat Nazım'ın sabrı tükenir ve arkasından seslenir. İkisini konuşurken gören Nazım'ın ağabeyi çok sinirlenir ve diğer kardeşleriyle de konuşarak Kambar'ı öldürmeye karar verir. Kardeşi Alşioraz onu bu fikirden vazgeçirmeye çalışır. Sonunda Kambar Nazım'la sohbet ederek güzel bir gün geçirdikten sonra evine döner. Komşu halktan Kedey Han, oğlu Kelmembet'i güzelliğiyle ünlü olan Nazım'ı istemeye gönderir. Nazım'ın ağabeyi Alşioraz Kelmembet'in burnunu ve kulağını kesip geri gönderir. Oğluna yapılanlara kızan Han askerleriyle saldırmak ister. Nazım'ın ağabeyleri Hanı kandırmak için şartını kabul etmiş gibi yapar ve Kambar'a haber iletirler. Kambar haberi duyunca hemen yola çıkar. Yiğitlikle meşhur olan Kambar'ın gücünü denemek için Kalmukların Hanı Kalaman onu görmek ister. Uzun tartışmalar sonucunda Kambar, Han'ı öldürür. Kambar ile Alşioraz Kalmuklara savaş açar ve sonunda zafer kazanırlar. Azimbay kızını Kambar'a verir ve büyük bir düğün yapar.

⁶² M.A.E.S.E., *Babalar Sözi I-C, Batırlar Jırı*, Foliant Yayınevi, Astana 2007, XLIII/5-6.

2.1.14. Köroğlu Destanı ve Özeti

Kahramanlık destanları arasında önemli bir yere sahip olan ve Kazak ozanlar tarafından benimsenen Köroğlu destanı Kazaklar arasında “Көрүҗлы” (Köroğlu) olarak bilinmektedir. Bilim insanları Köroğlu destanının varyantlarını Batı varyantı (Anadolu, Balkanlar, Kırım ve Kafkas ötesi rivayetleri) ve Doğu Türkistan varyantı (Türkmen, Özbek, Uygur, Kazak, Karakalpak ve Tacik) olmak üzere iki ana başlıkta değerlendirmişlerdir. Kazak Köroğlu destanı Doğu varyantı içinde yer almaktadır.⁶³ Tarihçilerin ve folklor araştırmacılarının büyük bir çoğunluğu, bu eserin doğuşunun XVI-XVII. yüzyıllarda güney Azerbaycan'da meydana gelen ayaklanma olayları olduğunu düşünmektedir. Kazak bilim insanları, Köroğlu destanının Türkmen kültürüne ait olduğunu düşünmekle birlikte; Köroğlu'nun Türkmen halkının Tekejawmit boyundan olduğunu dile getirmektedir. Destanın ilk örnekleri XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başında yayımlanmıştır. Kazak bozkırlarında destanı ilk anlatan Abıl ozan sayılır. Onun anlatmaları geniş Kazakistan coğrafyasına yayılmış ve zamanla her bölgede Köroğlu destanı anlatıcılarının sayısı artmıştır. Köroğlu'nun Kazak Türkçesinde 7 varyantı yayımlanmıştır. Bu çalışmada Ämireş Jumağazin'in varyantı esas alınmıştır. Ämireş Jumağazin destanı 1941'de derlemiş ve Kazakistan İlim Akademisi Merkez Kütüphanesine teslim etmiştir. Bu varyant Babalar Sözi kitabının 43. cildinde basılmıştır.⁶⁴ Destan manzum-mensur karışık bir yapıdadır ve 27 sayfadan oluşmaktadır. Türkiye'de 1997-2005 yılları arasında TDK tarafından gerçekleştirilen Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayımlanması Projesi kapsamında Köroğlu destanının 19 Kazak varyantı kitap haline getirilmiştir.⁶⁵

Köroğlu destanının özeti şöyledir:

Geçmişte Bozay isimli Türkmen kahramanın annesi 60, babası 72, çocuğu 7 yaşındadır. Bir gün Bozay, Arap Han'ından kızını ister ve söz keserler. Bozay yolda iken bütün ailesi bulaşıcı bir hastalık sebebiyle can verir. Hastalığın yayılmasını önlemek için halk cesetleri gömer. Dönüşünde bu acı habere inanamayan Bozay rahmetli hamile karısının mezarını kazmaya başlar ve eşinin yanında dünyaya yeni

⁶³ Reyhan Gökben Saluk, *Köroğlu Destanı'nın Uygur Versiyonu*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018, 3.

⁶⁴ M.A.E.S.E., *Babalar Sözi I-C, Batırlar Jırı*, Foliant Yayınevi, Astana 2008, XLIX/367.

⁶⁵ Yalçın, “Kazak Destanları”, 134.

gelen çocuğunu canlı olarak görür. Üç gün sonra eşi tekrar dirilir ve Bozay halk ile sevincini paylaşmak için büyük bir şenlik düzenler. Çocuğa “kabirden çıktığından” dolayı Köroğlu ismi verilir. Mutlulukları uzun sürmez, tamamen iyileşemeyen eşi hastalığı kocasına da bulaştırır ve ikisi de can verir. Günlerden bir gün uzaklardan gelen Bayır halkı bu topraklara yerleşir. Han’ın kadın uşaklarından birisi Köroğlu’na rastlar ve çocuğu evlat edinir. Han, çocuğa Tabıldı ismini koyar. Dışarıda aşık oynarken çobandan Közey Han’ın kızının (Medet) kendi yengesi olduğunu, babasının Bozay ve öz zannettiği annesinin de üvey olduğunu öğrenir. Hakikati öğrenen Köroğlu akrabalarını aramak için yola çıkar. Kenjebay amcasına kavuştuktan sonra sıra Közey Han’ın kızına gelir. Yolda yaya giderken yorulan Köroğlu atın yavrusuna, taya rastlar. Tayın dili çözülür ve kendini ispatlattıktan sonra ikili yola koyulur. Uzun aramalar sonunda Közey Han damadının geldiğini duyar. Yetim çocuğa kızını vermek istemeyen Közey Han iki yiğit çağırır ve Köroğlu’nun öldürülmesini ister. Tüm gücüyle mücadele eden Köroğlu ikisini yener ve kulaklarını kesip Han’a geri gönderir. İktidarı kaybetmekten korkan Han, kızını Köroğlu ile evlendirir ve düğünden sonra yanında 3 yıl kalmalarını ister. Bir gün Köroğlu ava çıkmak üzereyken, geleceği görme kabiliyetine sahip olan eşi Medet ilk gördüğü düşmanı öldürmesini söyler. Böylece Köroğlu dağın zirvesinde atlı bir adam görür. Kendisinin Rayhan Sultan olduğunu ve yıllarca acı çektiren hastalığının tedavisinin Medet’i görmek olduğunu söyleyerek Köroğlu’nu kandırır. Söylediklerine inanan Köroğlu Rayhan Sultan’ı evine getirir. O anda Medet, sultanın bindiği atın kanatlı bir at olduğunu anlar ve bir süre atın ahırda kalmasını ister. Dışarı çıktığı zaman Rayhan Sultan Medet’i kaçıırır ve atı ile göklere doğru uçarak gözden kaybolur. Kısa bir zaman sonra ahırda beslenen kısrağ, kulun doğurur. Kulun olağanüstü güçlere sahiptir ve kanatları çıkar. Atı büyüdüğünde Köroğlu üstüne binerek eşini arar. Denizleri aştıktan sonra Rayhan Sultan’ın evinin yanında eşi Medet’i ve Sultan’ın kız kardeşini görür. İkisini birlikte atın üstüne alarak denizin üstünde uçarken Sultan onları fark eder ve kız kardeşini geri almaya çabalarken Köroğlu Sultan’ın atını öldürür. Evine döndükten sonra Köroğlu Sultan’ın kız kardeşini de ikinci eş olarak alır. Durumdan razı olmayan Sultan askerleriyle Köroğlu’nun memleketine gelir. Köroğlu onları görünce savaşmaya başlar. Sonunda askersiz kalan Sultan uzaklara kaçar. Bir gün Sultan herkesi çağırır ve Köroğlu’nun atını getirene para ödülü vereceğini ilan eder. Yaşlı bir kadın yalan dolanla Köroğlu’nu ve iki eşini kandırarak atını çalıp gider. Aldatıldığını anlayan

Köroğlu, Sultan'ın memleketine gider ve atını geri almak için plan yapar. Köroğlu, Sultan ile mücadelenin sonunda savaşı kazanır ve atı ile birlikte geri döner. Zaman geçince Köroğlu ailesiyle birlikte çocukluğunun geçtiği memlekete döner ve üvey annesine kavuşur. Belirli bir yaşa gelmişse de Köroğlu'nun çocuğu olmaz ve bu nedenle evlatlık alırlar. Büyüyünce, üvey olduklarını anlayan çocuklar evden ayrılırlar. Böylece Köroğlu hayatının sonuna kadar çocuksuz bir hayat sürer.

2.1.15. Asılбек pen Güljiyhannıñ Kısası Destanı ve Özeti

“Асылбек пен Гүлжиһанның Қиссасы” (Asılбек ve Güljiyhan Kısası) aşk destanıdır. Masalsı bir hikâyesi olan destanın motifine, Doğu halklarının folklorunda sıkça rastlanmaktadır. Fakat destanın karakterlerine bakıldığında, Kazak isimleri kullanılmasından dolayı destanın temelinde hangi masalın olduğunu belirlemek zordur. Destan konusuna göre; eşlerin kocalarına olan bağlılığı ve bilgeliğini tarif eden eserler grubuna dâhil edilebilir. Destanı Rusya'da bulunan, eski adıyla Toybuşev'de ikamet eden Jüsipaliyev Nurmuhambet Arapçadan Kiril harflerini kullanarak yazıya geçirmiştir. Destanın el yazması, M. Avezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü El Yazmalar Merkezinde bulunmaktadır. Destan Kazakistan'da ilk kez 1990 yılında “Dastandar” adlı kitapta yayımlanmıştır. Babalar Sözi kitabının da 21. cildinde basılmıştır.⁶⁶ Destan manzumdur ve 39 sayfa 1208 satırdan oluşmaktadır.

Asılбек pen Güljiyhannıñ Kısası destanının özeti şöyledir:

Bir zamanlar Bağdat'ta Karimbay ve Salimbay isimli efendiler yaşar. Salimbay'ın oğlu Asılбек, çevresinde bilgeliğiyle ünlü bir bilim adamı; Karimbay'ın oğlu Kasımbek ise zalim ve cahil biri olur. İki çocukluklarından itibaren birlikte büyürler. Kasımbek zamanı gelince evlenir ve hayvancılıkla geçimini sağlar. Asılбек, kendisine sadece güzel değil, aynı zamanda akıllı bir kız ararken Kasımbek onu baldızıyla tanıştırır. Kasımbek'in baldızı Asılбек'i beğense de Asılбек'in tahsil görmeyen kıza gönlü düşmez. Asılбек'in davranışına kızan Kasımbek ona darılır. Asılбек kendine denk bir kız bulmak için şehir şehir dolaşır ve sonunda zengin ve akıllı kız Güljiyhan ile evlenir. Kasımbek kötü niyet ve nefretle yaklaşarak Asılбек'in eşinin sadık bir kadın olmadığını söyler ve bunu bir ay içerisinde ispatlayacağına dair söz verir. İki böylece bahse

⁶⁶ M.A.E.S.E., *Babalar Sözi I-C, Ğaşıqtıq Dastandar*, Foliant Yayınevi, Astana 2005, 275.

girerler ve yenilenin bütün servetini kazanan tarafa vereceğine dair sözleşirler. Asılbek bu durumla ilgili olarak, bir aylığına başka bir şehre gider. Kasımbek bu arada Asılbek'in evinin hizmetçisi Ajar'ı çağırır ve para karşılığında Güljiyhan'ın yüzüğünü çalmasını ister. Kasımbek yüzüğü ele geçirdikten sonra asıl planına geçer. Asılbek bir ay sonra eve döner. Kasımbek, Asılbek'in eşi tarafından başka bir erkekle aldatıldığını söyler ve bunu elindeki yüzükle kanıtlar. Kendisinin, dostunun namusunu korumak için adamı öldürdüğünü söyler. Yalanla kandırılan Asılbek sözünü tutar, servetini Kasımbek'e verir ve eşini de öldürmeye kalkar. Asılbek karısını öldürmek için bir plan yapar. Onu Bağdat'a gezmeye götürme numarasıyla tekneye yerleştirir ve denizde yalnız bırakır. Durumu anlayan Güljiyhan, kocasına bütün olanların düşmanlıkla, onların ayrılması için yapıldığını söylese de Asılbek ona inanmaz. Düşmanı tamamen yok etmek için Kasımbek başka bir plan daha yapar. Yine hizmetçisini şahit tutarak Asılbek'e hırsızlık iftirası atar. Asılbek tutuklanır ve hapse atılır. Tüm bunlar yaşanırken Güljiyhan'ın teknesi bir adaya varır. Bu ada tutuklu mahkûmların yaşadığı adadır. Sultan mahkûmları bu adada kendi hâline bırakmıştır ve tutuklular, uzun sakal ve bıyıklarıyla hayvandan farksız yaratıklara benzerler. Üzerlerinde giyecek kıyafetleri yoktur. Hayatta kalabilmek için her türlü yola başvururlar. Okuma yazma bilen Güljiyhan, bir yıl içinde adada düzeni sağlar ve Sultan'a mektup yazarak adanın durumundan onu haberdar eder. Sultan, bilgeliğiyle dikkat çeken Güljiyhan'ı kendi emrine almak için okula gönderir. İki sene sonra Güljiyhan Sultan'ın kızı Nurjamal'a rastlar. Erkek kılığına girerek kızı kendine âşık eder. Sultan, kızınının Güljiyhan'a âşık olduğunu öğrenir. Sultan'ın güvenini kazanan Güljiyhan, Asılbek'in kardeşi olduğuna Sultan'ı inandırır ve durumu izah eder. Asılbek'in tutuklanma sebebini öğrenmek için Sultan'ın ona verdiği haklarından yararlanır ve uzun araştırmalardan sonra Asılbek'in suçsuz olduğunu ispatlar. Kasımbek ve eski hizmetçisinin iftirası ortaya çıkar ve layık oldukları cezayı alırlar. Sonunda Sultan'a kendini tanıtır ve kızınının âşıklık durumunu kullanarak güven kazandığını itiraf eder. Sultan ve kızı onları affeder ve bağışlarlar. Nihayetinde Güljiyhan ve Asılbek yeniden kavuşurlar ve ömür boyu mutlu olurlar.

2.1.16. Kissa Tahir Zühra Destanı ve Özeti

“Кисса Таһир-Зүһра” (Tahir ile Zühre Kıssası) Türk Dünyasının ortak aşk destanıdır. Bu masalın motiflerini esas alarak ilk defa düzenleyip edebî eser hâline

getiren; XVII-XVIII. yüzyıllarda yaşamış Özbek şair Sayodi'dir. Özbek şairden sonra, Türkmen şairi Mollnepes anlatıyı Türkmen Türkçesine aktararak destan şekline getirmiştir. Eserin 1883, 1888, 1889 yıllarında Kazak Türkçesinde yayımlandığı konusunda bilgiler A. A. Bobrovnikov ve N. F. Katanov'un açıklamalarında verilmiştir. Kazakistan İlimler Akademisi Merkez Kütüphanesinde destanın iki varyantı bulunmaktadır. A. Orazayev'in varyantı, 1889-1908 yıllarında Kazan şehrinde Kazak Türkçesiyle 9 defa basılmıştır. Diğeri, şair Akılbek Sabaoğlu tarafından hazırlanarak 1976 yılında "Ğaşıqname"de, 1994 yılında da "Ğaşıqtıq Dastandar" adlı kitapta yayımlanmıştır. Bu çalışmada, 1911 yılında Kazan'da yayımlanan varyant incelenmiştir. Bu varyant Babalar Sözi kitabının 19. cildinde basılmıştır.⁶⁷ Destan manzumdur ve 96 sayfa 2938 satırdan oluşmaktadır.

Kissa Tahir Zühra destanının özeti şöyledir:

Evlatsızlığın çaresini bulamayan padişah, bir gün veziri ile birlikte dilenciye rastlar. Dilenci onların ortak sorununu açıklayarak durumun iyileşeceğine dair söz verir. İkisine, bir elmayı kesip geceye kadar yemelerini tavsiye eder ve belirli bir zaman sonra padişahın kız, vezirin ise bir erkek evladı dünyaya gelir. Dilenci vasiyet bırakır; gelecekte doğacak çocukların ikisi beraber olmalıdır. Eğer çocuklar beraber olmazlarsa ailelerin durumlarının kötüye gideceğini söyler. Padişahın kızının adı Zühre, vezirin oğlunun adı Tahir olur. Çocukların ikisi birlikte büyür ve 6 yaşına bastıklarında medresede eğitim alırlar. Zaman geçtikçe Zühre'nin gönlü Tahir'e düşer. Zühre'nin aşkına cevap veren Tahir birlikte zaman geçirirler. Günlerden bir gün padişahın emrinde çalışan Ğarab, ikisini takip eder ve sırlarını ortaya çıkarır. Ğarab padişahın eşine giderek gerçeği söyler. Duyduklarına çok kızan hanım, padişaha giderek onu olanlardan haberdar eder. Sözü tutan padişah, kızını Tahir'e vermek ister fakat eşitsizlikten dolayı evliliğe razı olmayan hanım, cadıyı çağırır ve padişahı caydırmak için elinden geleni yapar. Tahir ve Zühre'nin evlilik konusundaki kararlarını değiştiren padişah, Tahir'i kızından ayırır ve Marden şehrindeki zindana kapatır. 7 yıl hasret çeken Tahir zindandan kurtulmak için Allah'a yalvarır. Tahir'in duası kabul olup, yaşlı adam görünümünde bir pir gelir. Pir zindandan Tahir'i kurtarıp at ile memleketine götürür. Bundan sonra Tahir ve Zühre her gün buluşurlar. Bunu öğrenen Ğarab padişaha giderek olan biteni anlatır. Padişah bu duruma çok kızar ve askerlerine Tahir'i öldürmelerini

⁶⁷ M.A.E.S.E., *Babalar Sözi I-C, Ğaşıqtıq Dastandar*, Foliant Yayınevi, Astana 2005, XIX/285.

emreder. Yüzlerce askeri karşısında bulan Tahir sonunda Zühre'nin sözünü dinleyip padişahın özür dilemek ister. Padişah o anda Tahir'i bir sandık içine koyarak, gemiye yerleştirir ve denize salar. Bunu öğrenen Zühre, denizin diğer ucunda bulunan saraya mektup iletir. Hanın kızı, mektubu okuyunca hizmetçilerine denizin kıyısında nöbet tutmalarını söyler. Bir müddet bekledikten sonra sandığı fark eden hizmetçiler Tahir'i kurtarırlar fakat bu sarayda da onu tuzak bekler. Kötülük yaklaşırken yine bir gelir ve Tahir'i uzaklara götürür. Evine sağ salim dönen Tahir annesinden Zühre'nin nişan haberini alır ve kadın kılığına girerek Zühre'nin evine doğru yola çıkar. Zühre kalabalık içinde Tahir'i fark eder ve ikili yalnız kalarak konuşurlar. Ertesi gün Tahir ve Zühre kaçmaya hazırlanırken padişahın askerleri onları yakalar. Bu sefer padişahın kararı kesinleşir ve Tahir'in canını alır. Zühre, Tahir'in vefatını görünce hastalığa tutulur ve kısa zaman sonra canını Allah'a teslim eder. Başlangıçtan beri Zühre'ye âşık olan Ğarab onun ölümüne dayanamayıp intihar eder. Acı haberi alınca padişah hatasını anlar ve kızının ölümüne çok üzülür. Tahir ve Zühre'nin kabirlerini yan yana kazarlar. Kabirlerin üst tarafına da Ğarab'ın mezarını kazarlar. Zühre'nin mezarında beyaz, Tahir'in mezarında kırmızı çiçek biter. İkisinin arasında biten kara diken çiçeklerin birleşmesine engel olur. Kara diken ne kadar koparsalar da o yeniden çıkıp iki çiçeği birbirinden ayırır.

2.1.17. Dariyğa Kız Destanı ve Özeti

“Дариға Қыз” (Dariyğa Kız) halk arasında yaygın olan dinî bir destandır. Destanın temelinde; İslam kurtarıcısı Mehdi hakkındaki dinî hikâyeler yer almaktadır. Destan ilk kez 1897'de Kazan şehrinde basılmıştır. Destan metnini derleyerek 1897'de ilk olarak yayımlayan Mawlekey Jumaşulı'dır. Mawlekey Jumaşulı XIX. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış bir şairdir. Kendisi 1835 yılında Başkurtistan'da dünyaya gelmiş, Yayık Nehri yakınlarındaki Bökey Hanlığında yaşayan Kazaklara öğretmenlik yapmıştır. Öğretmenlik görevinin yanı sıra halk edebiyatıyla da ilgilenerek destanları halk ağzından derlemiş ve Kazan şehrinde yayımlanmalarına katkı sağlamıştır. “Dariyğa Kız” destanının metni 1901, 1902 ve 1913 yıllarında yeniden basılmıştır. Kazakistan'ın el yazmaları arşivlerinde, bu destanın Arap, Latin, Kiril harfleriyle yazılmış olan 9 varyantı bulunmaktadır. Fakat araştırmacıların analiz çalışmaları sonucunda, bu varyantların Kazan şehrinde yayımlanan metnin kopyası oldukları ve onun özetini esas

olarak ortaya çıkarıldıkları belirlenmiştir. Bu çalışmada incelenen metin 1897 yılında basılmıştır ve Babalar Sözi kitabının 10. cildinde bulunmaktadır.⁶⁸ Destan manzumensur şekildedir ve 20 sayfadan oluşmaktadır.

Mehdi kavramından, yol gösterici kitabımız Kur'an-ı Kerim'de bahsedilmektedir. İslamî telakkilere göre; ahir zamanın işaretleri olarak önce korkunç hadiseler cereyan edecektir. Bu işaretler, insanlar arasında dolandırıcılık, zulüm, zina, sahte evliyaların çoğalması gibi büyük günahların yaygınlaşması şeklinde zuhur edecektir. Sonunda Mekke'deki Kâbe kaybolacak, Kur'an-ı Kerim unutulmaya başlanacaktır. İşte o zaman Allahü Teâla'nın emriyle Mehdi dünyaya gelerek, kurtarıcı misyonunu yerine getirecektir. Onun sayesinde dünyada belli bir süre iman ve adalet hüküm sürecektir. Kurtarıcı sadece Ehl-i Beyt'ten olmalıdır. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) erkek çocukları erken yaşta vefat ettikleri için soyunu kızı Fatma ile Hz. Ali'den olan torunları devam ettirmiştir. Onlardan biri 873'te doğduğu söylenen on ikinci imam Muhammed, Samarra civarında "gayba" hâlinindedir, yani efsaneye göre yer altında saklanmaktadır. İslam inancına göre "gizlenen" imam ahir zamanda kurtarıcı Mehdi olarak yeryüzüne dönecektir.⁶⁹

Dariyğa Kız destanının özeti şöyledir:

Bu efsanede dinî "kurtarıcı" kavramı, baştan sonuna kadar folklor süjesi, motif ve karakterler üzerinden tanımlanmaktadır. Hz. Ali hiçbir zaman mağlup olmamış bir kahramandır. O öncelikle pehlivan kız hakkında anlatılanları duyar, sonra Hz. Muhammed'den (s.a.v.) izin alarak kızın memleketine gitmek için yola çıkar. 90 gün süren yolculuk sonunda kızın memleketine ulaşır ve hizmetçilerden birine, Dariyğa ile güreşmek isteğini bildirmesini söyler. Dariyğa sıradan bir insan değil, padişahın kızıdır. Dariyğa haberi alınca teklifi kabul eder ve 15 gün, 15 gece güreşirler. O arada Hz. Ali kaza namazını kılmak için sadece bir kere izin ister. Kızı mağlup edemediği için kendine kızan Hz. Ali, Allah'a dua eder ve yardım ister. Duası kabul olup güreşte Dariyğa'yı yener ve onunla evlenir. Cami, medrese yaptırır ve insanların İslam'ı kabul etmelerini sağlar. Memlekete dönüş zamanı yaklaşınca Hz. Ali Dariyğa'dan, dünyaya gelecek çocuğu erkek olursa ona Mehdi ismini koymasını rica eder. Hz. Ali böylece memleketine döner. Dariyğa'dan doğan çocuk diğer çocuklara benzemez. Annesi

⁶⁸ M.A.E.S.E., *Babalar Sözi I-C, Dini Dastandar*, X/299-302.

⁶⁹ M.A.E.S.E., *Babalar Sözi I-C, Dini Dastandar*, X/299.

oğlunun okuma yazma öğrenmesi için medreseye gönderir. Birkaç yıl sonra tahsilini tamamlayıp evine döner. Bir gün Mehdi babasının hayatta olduğunu ailesinden olmayan kişilerden duyar ve annesinden gerçeği öğrenir. Babasıyla kavuşmak için yola çıkar. Yolda başına gelen türlü hadiselerden sonra Hz. Ali'yi, on yedi oğlunu birbiriyle güreştirirken bulur. Herkese galip gelen Mehdi ile sonunda Hz. Ali'nin kendisi güreşir. "Medet, Ya Aslan Ali Babam" diye seslenen gencin kendi oğlu olduğunu anlayan Hz. Ali, Allah'a şükreder. Öz babasıyla güreşen genç bu davranışından dolayı çok utanır. Babasını bulmak amacıyla yollara düşen Mehdi, babasına el kaldırdığı için ölmek ister ve dağa kaçıp oradaki büyük bir taşın altına saklanır. Hz. Ali oğlunu kurtarmak için taşı kaldırır, oğlunu altında bulamayınca taşı yere vurarak paramparça eder. Bu şekilde oğlu ortadan kaybolur ve bir daha görünmez.

Anlamsal açıdan destanı, bilim adamı Rahmankul Berdibayev'in deyişiyle, şöyle değerlendirebiliriz: "Dinî terbiye görmemiş bazı kişiler için bu hikâye anlamsız bir hayal olarak görünebilir. Elbette, burada hayal ve etki unsuru güçlüdür. Ancak bu hikâyenin, babaya saygıyı öğreten, ibrete dayalı pedagojik terbiye tekniğinden daha da etkili olduğunu görmezlikten gelemeyiz. Mehdi'nin adı efsaneye dönüşmesinde, onun kahramanlığından çok bir evlat olarak vefa borcunu üstün tutmayı farz görmesi ve gelecek nesil için güzel örnek olduğundan şüphe yoktur. Mehdi'nin sadece bu efsanevi davranışı, 'Babaya saygı gösterin!' uyarısının defalarca söylenip durmasından daha da etkilidir."

2.1.18. Haza Kitap Muhammed Hanafiya Destanı ve Özeti

"Хаза Кітап Мұхаммед Ханафия" (Haza Kitap Muhammed-Hanefiyye) dinî bir destandır. Bu eserin süjesi, büyük İslam alimlerinden adaletiyle ünlü, dördüncü halife Hz. Ali'nin oğlu, Muhammed Hanefiyye'nin kahramanlıklarına dayalıdır. Bazı yazılı kaynaklardan alınan bilgilere göre; Hz. Ali'nin birkaç zevceden on sekiz oğlu olmuştur. Onların içinde İslam tarihinde önemle yer alanlar: Hasan, Hüseyin ve Muhammed-Hanefiyye'dir. İlk ikisinin Hz. Ali'nin ilk eşi Hz. Fatma'dan olduğu belli olmakla beraber, Muhammed-Hanefiyye'nin doğuşu hakkında çeşitli anlatılar da vardır. Bunlardan bazıları, onun Rum hükümdarının kızı Hanefiyye'den doğduğudur. Destan ilk kez 1882'de Kazan şehrinde Arap harfleri ile basılmıştır. Destanın kim tarafından, nerede yazıldığı ve basıldığı konusunda herhangi bir bilgi yoktur. Bu çalışmada

incelenen varyant 1812 yılındaki basımından alınmıştır. Bu varyant Babalar Sözi kitabının 10. cildinde yayımlanmıştır.⁷⁰ Destan manzumdur ve 27 sayfa 856 satırdan oluşmaktadır.

Haza Kitap Muhammed Hanafiya destanının özeti şöyledir:

Bir gün, Hz. Muhammed (s.a.v.) Medine'de namaz kılarken, kendisine hizmet eden bir kişi yanına gelir. O, Hz. Ali'nin Rum şehrine İslam'ı kabul ettirdiğini ve memlekete döndüğünü müjdelir. Hz. Ali'yi sahabeler karşılarlar. O sırada Hz. Ali, Peygamberimize selam vererek bütün yaptıklarını anlatır. Rum memleketinden elleri ve ayakları bağlı bir kızı getirmiştir. Hz. Muhammed (s.a.v.) onu yanına çağırır ve İslam'a davet eder. Kızın adı Hanefiyye'dir. Hanefiyye, sadece bir şartla İslam'ı kabul edeceğini söyler. Şartı, sevdiği adamla yani Hz. Ali ile evlenmektir. Hz. Muhammed (s.a.v.) bir süre düşündükten sonra kızı Hz. Ali ile evlendirir. Hanefiyye'den doğan çocuğa Muhammed ismi verilir. Çocuk dört yaşına geldiğinde, onu okutması için bir öğretmene verilir. On iki yaşında okulunu bitirir ve babasından dünyayı görmek için izin ister. Babasından izin ve hayır duası alarak yola çıkar. İki kahraman kardeşi Hasan ile Hüseyin de onunla beraber gider. Üçü yolda giderken karşılarına üçlü yol ayrımı çıkar. Burada Muhammed kardeşleri ile vedalaşıp yolun sol tarafına yönelir. Yolda karşısına çıkan bir müşrik, "Secde et puta, yoksa dünyayı dar ederim sana" der. Muhammed gidip putu param parça eder. Müşrik ata binip gider ve otuz bin askerli ordu ile döner. Ordunun içinden Tahmas isimli asker, Muhammed ile teke tek çarpışır ve orada ölür. Bunu gören müşrikler şaşkına döner. Müşriklerin hükümdarı savaşması için kime işaret etse hiç kimse korkusunda Muhammed'in karşısına çıkamaz. Sonunda hükümdar, İmlak isimli bir pehlivana çarpışmasını emreder. Muhammed önce onu İslam'a davet eder ama İmlak pehlivan bunu reddeder ve Muhammed ile çarpışır. Muhammed, onu atıyla beraber kaldırıp yere vurur. Yere yığılan pehlivanı bir daha İslam'a davet eder. Müşrik bu sefer kabul etmezse canından olacağını anlar ve İslam'ı kabul eder. Muhammed İslam'ı yaymak üzere İmlak pehlivanı memleketine gönderir. İmlak, halka seslenerek yalandan iman etmelerini önerir. Biraz zaman geçtikten sonra İmlak, hükümdarın ve halkın İslam'ı kabul ettiklerini söyleyip, Muhamed'i memleketine davet eder. Kahraman, daveti kabul eder ve İmlak'ın memleketine gider. Bir saraya girer ve su ister. Müşriklerden biri, giderek içine zehir konulmuş su getirir. Muhammed Hanefiyye

⁷⁰ M.A.E.S.E., *Babalar Sözi I-C, Dini Dastandar*, X/318.

onların iyi muamelerinden şüphelenir ve İmlak'ın bu suyu içmesini ister. İmlak şaşkınlıkla suyu yere döker. Muhammed, bunların kötü niyetlerini anlar. Bir gün, Katran hükümdarın planını gerçekleştirmek üzere İmlak, Muhammed ile beraber minarenin başına çıkar. Muhammed oradan etrafa bakarken bir yerden duman çıktığını görür. İmlak, bu dumanın bir kız tarafından yakıldığını, bu kıza birçok erkeğin âşık olduğunu ve kızın yedi tane pehlivan ağabeyi olduğunu söyler. Muhammed, bu kıızı görmese de, hakkında duyduklarından dolayı ona âşık olur. İmlak'a kendisini kızın evine götürmesini söyler. Ertesi gün o evin bahçesine girip kıızı görür. Kız, Muhammed'i rüyasında gördüğünü ve rüyasında Hz. Muhammed'in (s.a.v.) "seni onunla evlendirdim" dediğini söyler. Bu arada kızın ağabeyleri de eve gelir. Kızın Camhur ağabeyi, pehlivan kardeşlerini tek tek Muhammed'le güreştirir. Sonunda Muhammed, bütün ağabeylerini yenerek, onları ipe bağlayıp İslam'a davet eder. Onlar İslam'ı kabul ederler. Kız, ağabeylerine Muhammed'i rüyasında gördüğünü anlatır. Ağabeyleri ikisini evlendirip onları ayrı bir saraya yerleştirir. İki biriyle sohbet ederken, Muhammed orada uyuyup kalır. Kızı takip eden bir adam onu kaçıtır. Bunu öğrenen Muhammed, İmlak ile beraber peşlerine düşer. Kızın bir kuyunun içinde olduğunu öğrenirler. Kuyuya ipe inen Muhammed, kıızı kaçıran adamı öldürür, sevgilisini bir sandığın içinde bulur. Sandığı ipe bağlayıp, İmlak'a yukarı kaldırmasını söyler. Sandığı kuyudan çıkardıktan sonra İmlak, Muhammed'in çıkmasına yardım etmeden kıızı oradan alıp kaçar. Muhammed'in atı kuyuya ip atarak onu oradan kurtarır. Kuyudan çıkan Muhammed kızın ağabeylerine gelir, olanları anlatır. O arada Muhammed, babası Hz. Ali'yi ve kardeşlerini görür. Hz. Ali oğlunun anlattıklarını dinledikten sonra kıızı kurtarmaya gider. Sonunda Hz. Ali İmlak'ı öldürür, Katran hükümdarına ve tüm halkına İslam'ı kabul ettirir ve gelinini kurtarıp oğluna geri getirir.

2.1.19. Kissa Äbu Şahma Destanı ve Özeti

“Кисса Әбу Шахма” (Ebu Şahme Kıssası) dinî bir destandır. Bu eser İslam'ın belirli emir ve yasaklarını; haramı, helali ve bunlara uymayanların cezalandırılmalarını anlatan destanlardan biridir. Destan Ekim Devrimi'nden önce Arap harfleri ile yayımlanmıştır. M. Avezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü El Yazmaları Merkezinde destan metninin mikro kopyası bulunmaktadır. Tataristan'ın Merkez Devlet Arşivinde bulunan bu mikro kopya, 1967 yılında el yazmasından çekilmiştir. Maalesef destanın

kim tarafından anlatıldığı, kimin bir araya getirdiği, kayda alınması ve basımının kim tarafından yapıldığı hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Kazakistan'ın İlimler Akademisi Merkez Kütüphanesinde bu destanın 4 varyantı bulunmaktadır. Babalar Sözi kitabının 15. cildinde bulunan “Kissa Äbu Şahma” metni, mikro kopyadan düzeltilmeden 2005 yılında basılmıştır.⁷¹ Destan manzumdur ve 15 sayfa 475 satırdan oluşmaktadır.

Kissa Äbu Şahma destanının özeti şöyledir:

Eserin başkahramanı Äbu Şahma (Ebu Şahme), halife Hz. Ömer'in oğludur. Onun, Kur'anı Kerim'i ustalıkla okuması ve sesinin Peygamberimizin (s.a.v.) sesine benzemesi ile tanınır. Bir gün sahabeler, Peygamberimizin (s.a.v.) sesini özlediklerini söyleyerek Ebu Şahme'nin sesi onun sesine benzediğinden Kur'an-ı Kerim'den sûreleri okumasını rica ederler. Babası, onun gün boyunca camide Kur'an okumasına izin verir. Ondan sonra Ebu Şahme arkadaşlarının oyununa gelerek dışarıda bir kâfire rastlar. O kâfir, Ebu Şahme'nin Hz. Ömer'in oğlu olduğunu duyunca evine götürüp türlü bahanelerle şarap içirir. Ebu Şahme daha önce hiç şarap içmediği için çok sarhoş olur, bunun üzerine oradaki kâfirin kızıyla zina eder. Ertesi gün içkiden ayılan Ebu Şahme suç işlediğini anlar ve hayıflanır. Hamile kalan kız, aylar sonra dünyaya bir çocuk getirir. Buna babası çok sevinir ve Hz. Ömer'in adaletli hükümdar olup olmadığını sınamak için doğan çocuğu ile Hz. Ömer'e gelir. Halife Hz. Ömer, kızın babasının dediklerine yemin ettirdikten sonra inanır, oğluna da çok ağır ama şeriata göre uygun olan “yüz sopa” had cezasının uygulanmasına karar verir. Bu haberi Hz. Ali ve Hz. Osman duyar duymaz Hz. Ömer'e gelirler ve kararından vazgeçirmeye çalışırlar fakat işe yaramaz. Halife, bu tür cezaları acımasızca yerine getiren, iri yapılı birini çağırır. Bu arada adamın vücut yapısına has gücü ve Ebu Şahme'nin çektiği acılar gözler önüne serilir. İlk olarak ona on sopa vurulur. Bu on sopa vücudunda yaralar açmaya yeter. Ebu Şahme, yalvararak babasından af diler. Babası: “Sana acıyamam. Sen ancak hak ettiğin cezayı aldıktan sonra günahından arınırsın.” diye taviz vermeden cevap verir. İkinci defa tekrar on sopa vurulduğunda yanındakiler Halife'den, gencin kalan cezasının aralarında paylaşılırak hafifletilmesini isterler. Fakat Hz. Ömer, Ebu Şahme'nin Allahü Teâla'ya karşı sorumlu olduğunu, o yüzden cezasını da kendisi çekmesi gerektiğini söyler. Ebu Şahme'ye yirmi sopa daha vurulur. Hz. Osman ve Hz. Ali'ye

⁷¹ M.A.E.S.E., *Babalar Sözi I-C, Dini Dastandar*, Foliant Yayınevi, Astana 2005, XV/308-309.

kulak asmayan Hz. Ömer yirmi sopa daha vurulmasını emreder. Bitkin düşen Ebu Şahme babasından su ister. Bu isteğini de reddeden babası cezanın devam etmesini emreder. Bu arada, biri durumu Ebu Şahme'nin annesine haber verir. Derhal ağlayarak ve koşarak gelen annesi, oğlunu baygın halde bulur ve evladıyla vedalaşır. Ceza hükmünü tamamlamak için artık bitkin düşen Ebu Şahme'ye 30 defa sopa vurulur. 90. defa sopa vücuduna değdiği zaman Ebu Şahme canını teslim eder. Cansız oğluna son on sopayı babası kendisi vurur. Ebu Şahme vefat ettikten sonra Hz. Ömer, yüreği kan ağlayarak oğluna “Biricik oğlum”, “Göz bebeğim, ciğerimin parçası” diye ağıt yakar. Ancak kararının doğruluğundan hiç şüphe etmez. Çünkü kendi inancına göre, babalık görevini dürüstçe yerine getirmiştir. Destanın ana konusu ile ana fikri; İslam'ın hükümlerini ihlal edenlerle mücadele etmek, günah işlenmemesini ve zulm edilmemesini öğütlemek, günah işlendiği zaman kişiyi cezalandırılacağına dair uyarmandır.

Tarihe göz attığımızda halife Hz. Ömer'in Ebu Şahme değil Abdullah isimli oğlu olduğu anlaşılmaktadır. O da şarap yüzünden günaha girmiş fakat zina etmemiştir. Babasının ceza olarak sopa vurmasıyla ölmeyip hayatta kaldığını belirtebiliriz.⁷²

2.1.20. Kissa Seyitbattal Destanı ve Özeti

“Қисса Сейітбаттал” (Seyitbattal Kıssası) dinî bir dstandır. Seyyid Battal Anadolu Türklerinin folklor kahramanıdır. Onun hakkındaki efsaneler, hikâyeler, destanlar Türkiye'de ortaya çıkarak diğer Türk boylarına yayılmıştır. Türkiye'de Battal Gazi destanı, VIII. yüzyılda Emevî-Bizans savaşlarında meşhur olmuş Battal Gazi isimli bir kahramanın din uğruna yaptığı savaşları konu edinir. Menâkıb-ı Gazavât-ı Seyyid Battal Gâzi, Hikâyet-i Seyyid Battal Gâzi, Seyyid Battal Gâzi Menkıbeleri, Kitab-ı Battal Gâzi gibi isimlerle de bilinmektedir. Kaynaklara göre Zatü'l-himme/Zü'l-himme/Delhemma adıyla bilinen Arapça eserden tercüme edilmiştir veya adı geçen eserin tesiri bulunmaktadır.⁷³ Battal Gazi Destanı'nın Kazak varyantı “Kissa Seyitbattal”, ilk kez 1879'da Kazan şehrinde “Kokovina” matbaasında basılmıştır. Halktan derleyen ve düzelten Mawlekey Jumaşılı'dır. Destanın bu varyantı 1883 ve

⁷² M.A.E.S.E., *Babalar Sözi I-C, Dini Dastandar*, XV/306.

⁷³ Necati Demir, Mehmet Dursun Erdem, “Türk Kültüründe Destan ve Battal Gazi Destanı”, *Türkoloji Dergisi*, 1 (1), 2006, 99.

1888 yıllarında yeniden yayımlanmıştır. Kissa Seyitbattal metnini, 1879'da Arap harfleri ile yayınlanan kitaptan Kiril alfabesine çeviren T. Äkimova'dır. Bu destanın varyantını yayımlayan M. Jumaşulı, metnine Allah'a hamd ederek başlar, kendisi hakkında bilgi verir. O, Kazakların çocuklarına on iki yıldır öğretmenlik yaptığını söyleyerek, "Adım Jumaşık oğlu Mawlekey'dir ve bu kıssayı Kazaklardan gördüm aldım" der. Babalar Sözi kitabının 16. cildinde sunulan metin, 1879'da basılan kitabın içeriği değiştirilmeden, Kiril harfleri ile ilk kez 2005 yılında yayımlanmıştır.⁷⁴ Destan manzumdur ve 45 sayfa, 1372 satırdan oluşmaktadır.

Kissa Seyitbattal destanının özeti şöyledir:

Eserde Malatya, Tantaniyye gibi mekânlar yer alır. Destanın başkahramanı Seyyid Battal pehlivan, cesur bir kumandandır. Bir gün Seyyid Battal'ın oğulları Başır, Ali ve Nazir babalarından cumalık⁷⁵ isterler. O zaman bir şey bulamayan Seyyid Battal, cübbesini ve sarığını verir. Hanımı Gülendâm, fakirliğini yüzüne söyleyip durur. Seyyid Battal buna cevaben, Peygamberimizin (s.a.v.), onun amcası Hz. Hamza'nın, damadı Hz. Ali'nin mal mülk toplamadan sade hayat sürdürdüklerini söyler. "O zaman mal toplamak bizim için haramdır" der. Bu sefer hanımı, Padişah Hz. Ömer'i över. Hanımına kızan Seyyid Battal, Padişah Hz. Ömer'in güzel kızı Fatima'yı başlık parası vermeden alacağını söyleyerek evden çıkar ve padişaha gider. Hz. Ömer, kızını Seyyid Battal'a vermeye karşı olmaz ancak hanımı: "Kendisi evlidir; malı yok, parası yok, gittiği yerde yeni kadınla evlenir" diyerek karşı çıkar. Sonunda Hz. Ömer, hanımının: "Malı yoktur, başlık parasını çok istersen kaçır" sözünü tutarak kızını için çok başlık parası ister. Başlık parası olarak Hindistan'daki ak fili, 100 deve ve 100 at getirmesini ister. Seyyid Battal bunu dert etmez: "Bir yıl sonra gelirim" diyerek uzun bir yolculuğa çıkar. Bu yolculuğun sonunda Tantaniyye isimli bir şehre gelir. O şehrin hükümdarı Mihraseb Seyyid Battal'ı görünce yabancı olduğunu anlayıp çağırır. Seyyid Battal, hükümdarın bir puta ibadet ettiğini anlayınca ona karşı gelir. Hükümdar, askerlerini gönderip onun zorla getirilmesi emrini vermesine rağmen Seyyid Battal onların bazılarını öldürüp yaralandıktan sonra bir evde gizlenir. O gece hükümdarın veziri Banham rüyasında Peygamberimizi (s.a.v.) görür ve nasihatini dinleyince yanıldıklarını

⁷⁴ M.A.E.S.E., *Babalar Sözi I-C, Dini Dastandar*, Foliant Yayınevi, Astana 2005, XVI/271-273.

⁷⁵ Kazak Türkçesinde *cumalık* kelimesi medresede öğrenim gören öğrencilerin okutan hocalarına Cuma günü verilen hediye anlamına gelmektedir. (Januzaqov, 316.)

anlayıp oğlu ile Seyyid Battal'ı bulmaya çalışır. Seyyid Battal'ı bulunca hükümdara haber verip onu getirirler. Orada Seyyid Battal 'ın din öğütlerine kulak asar fakat sonuna kadar inanmaz. Bu sefer Seyyid Battal putun karşısında dua okuduktan sonra put bir anda parçalanıp yıkılır. Bunu gören hükümdar, tek kızını canavarın elinden kurtarması şartıyla İslam'ı bütün halkıyla kabul edeceğini söyler. şartını kabul eden Seyyid Battal, Banham veziri ile yola çıkar. Yoluna engel olan herkesle savaşarak onlara İslam'ı kabul ettirir. Yolda günler geçer ve bir saray görürler. Hükümdarın kızının orada olduğunu anlayınca onu kurtarmaya çalışırlar. Sonunda canavarı öldüren Seyyid Battal tutuklanan 18 kızı kurtarır. Böylece padişah kızına kavuşur ve İslam'ı kabul eder. Ak fil için geldiğini belirten Seyyid Battal, filin Milan isimli padişahta olduğunu öğrenir. Birkaç gün yolculuk eden Seyyid Battal Milan padişaha gelir ve tüm halkıyla savaş edip sonunda İslam dinini kabul etmelerini sağlar. Seyyid Battal ak fil ve diğer mallar ile Malatya'ya döner. Geldiğinde Malatya'yı kfirlerin yıkıp, Hz. Ömer'in kızını götürdüklerini duyar. Buna kızın Seyyid Battal düşmanlarla savaşıp, sonunda Fatima'yı bulur ve evlenir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KAZAK DESTANLARINDA DEYİMLER ve TÜRKİYE TÜRKÇESİ KARŞILIKLARI

3.1. DEYİMLER ÜZERİNE GENEL BİR BAKIŞ

Osmanlı Türkçesinde ve cumhuriyetten sonra deyim yerine “tabir” terimi uzun süre kullanılmıştır. 1935 yılında İstanbul'da basılan Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu'nda tabir kelimesi yerine “deyim” sözcüğü kullanılmaya başlamıştır. Aksan, deyimini “*belli bir kavramı, belli bir duygu ya da durumu dile getirmek için birden çok sözcüğün bir arada, seyrek olarak da tek bir sözcüğün yan anlamda kullanılmasıyla oluşan sözdür*” şeklinde izah etmektedir.⁷⁶ Ömer Asım Aksoy ise “*Bir kavramı, bir durumu, ya çekici bir anlatımla ya da özel bir yapı içinde belirten ve çoğunun gerçek anlamlarından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözcük topluluğu ya da tümce*” şeklinde tanımlamıştır.⁷⁷

Türkiye Türkçesindeki “deyim” kavramını karşılamak üzere Kazak Türkçesinde фразеологизм / frazeologizm, тұрақты тіркес / turaqtı tirkes kelimeler kullanılmaktadır. Deyimleri araştıran bir bilim dalı için de фразеология/ frazeologiya terimi kullanılmaktadır. Uluslararası bir terim olan frazeologiya Yunanca phrâseos “deyiş, tabir, söyleyiş” ve logos “bilim” sözcüklerinin bir araya gelmesiyle oluşmuştur.

Deyimlerin başlıca özellikleri şunlardır:

- Deyimler en az iki kelimededen oluşurlar.
- Deyimlerde kelimelerin yerleri değiştirilemez ve aynı anlam taşıyan başka bir sözcük yerine getirilemez. Deyimler, kalıplaşmış sözcükler olduğu için sözcüklerin yeri değiştirilirse veya başka bir sözcük getirilirse anlam ve yapı bozukluğuna uğrar.
- Deyimler, anlatıma güzellik, canlılık ve çekicilik katmak için kullanılırlar.
- Deyimleri farklı bir dile aktarmak için onların anlamları araştırılıp çevrilir veya ona yakın olan o dildeki karşılığı verilir.

⁷⁶ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*, TDK Yayınları, Ankara 2000, 35.

⁷⁷ Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri Sözlüğü*, İnkılap Yayınevi, İstanbul 1998, 52.

- Deyimler, yapı bakımından hem kelime grupları hem cümle halinde biçimlenmiştir.⁷⁸

Kazak dil biliminde deyimlerin araştırılması 1940 yıllardan itibaren Kazak bilim adamı İsmet Keñesbayev'in çalışmalarından köklerini alır. Bu sebeple Keñesbayev, Kazak deyim biliminin kurucusu sayılmaktadır. 1997'de, Keñesbayev'in uzun yıllara dayanan araştırmalarının bir sonucu olarak 10 binden fazla deyim içeren sözlüğü yayınlandı. İsmet Keñesbayev, deyim biliminin çeşitli teorik problemlerini ele almıştır ve Kazak deyim biliminin özgür bir bilim dalı olduğu, deyimlerin atasözleriyle ilişkisi, deyimlerin çeşitleri, üslup özellikleri, deyimlerde eş anlamlılık ve başka bilgiler üzerinde bir araştırma yapmıştır. Deyimler üzerine yapılmış bir başka değerli çalışma 1988 yılında H. Qojahmetova, R. E. Jaysaqova, Ş. O. Qojahmetova tarafından hazırlanmış ve 2300'den fazla deyim kapsayan "Kazakça-Rusça Deyimler Sözlüğü"dür. Bu sözlükte Kazak milli zihniyetini, kültür özelliklerini yansıtan ve günlük hayatta sık kullanılan deyimler Rus deyimleri ile karşılaştırmalı olarak verilmiştir. 1989 yılı M. Kopilenko ile M. Balaqayev'in tarafından hazırlanan "Rusça-Kazakça Deyimler Sözlüğü" 4200'den fazla anlam öbeğini içermektedir. Bundan sonra bilim adamı G. Smagulova 3000 eş anlamlı deyim bir araya getirerek deyimleri anlam bakımından 14 gruba ayırıp sözlük oluşturmuştur. Ğ. Qaliyev, Ä. Bolğanbayev, Ö. Aytbayulı, N. Wäliulı gibi bilim adamları deyimlerin çeşitlerini ve iç yapısını analiz ederek edebi eserlerde kullanılışlarını araştırmışlardır.⁷⁹

3.1.1. Deyimleri Çevirme Yöntemleri

Diller arasındaki çeviri problemleri genel olarak gramer, leksik, biçim ve kültürel özelliklerini taşımasından kaynaklanmaktadır. Deyimleri çevirme konusunda 1966 yılında yapılan önemli çalışma "Qazaq Tiliniñ Stilistikası" (Kazak Dilinin Üslubu) adlı kitaptır. Bu çalışmada deyimlerin başka dillere çevrilme özellikleri ele alınmış ve yöntemleri verilmiştir. Kalıplaşmış sözcüklerin çevirme yöntemleri şunlardır:

- Bir deyim başka bir dile aktarırken onun genel anlamı verilir.
- Bir deyim aktarırken hedef dildeki tam karşılığı verilir.

⁷⁸ Ğ. Qaliyev, Ä. Bolğanbayev, *Qazirgi Qazaq Tiliniñ Leksikologiyası men Frazologiyası*, (3. Baskı), Sözdik-Slovar Yayınevi, Almatı 2006, 184-189.

⁷⁹ Ğ. Qaliyev, Ä. Bolğanbayev, 218-221.

- Birçok deyim bir dilden başka bir dile kelimesi kelimesine çevrilir.⁸⁰

Bu konuda yapılan diğer çalışmada M. Kopilenko ile M. Balaqayev, Kazak Türkçesi deyimlerin Rusçaya çevirme yöntemlerini şu şekilde açıklamaktadır:

- Karşılıklı uygunluk: Özgün dildeki deyimın karşılığı, erek dildeki anlam ve şekli aynı olan deyimle verilir.
- Benzerlik karşılık: Özgün dildeki deyimın karşılığı, erek dildeki anlam açısından aynı fakat farklı biçime sahip olan deyimle verilir.
- Açıklama yolu: Özgün dildeki deyimın karşılığı, erek dilde olmadığı için tasvir yoluyla açıklaması yapılır.
- Karışık yolu: Özgün dildeki deyimın karşılığı, erek dilindeki hem açıklamasıyla hem tam karşılığı ile veya anlam açısından aynı fakat farklı biçime sahip olan deyimle verilir.⁸¹

Rus bilim adamı Vinogradov deyimlerin başka dillere çevrilmesi konusunda şu yöntemleri sunmaktadır:

- Kelime şeklinde çevirme: Eğer deyim erek dile çevrildiğinde, deyimın karşılığı deyim olarak bulunmazsa karşılığı bir kelime ile verilir.
- Anlam çevirisi: Anlamı korumak için serbest kelimelerden oluşan bir birleşim şeklinde çevrilir.
- Karbon kâğıt çevirisi: Deyim kelimesi kelimesine çevrilir. Bu yöntem nadiren kullanılır.⁸²

Deyimler üzerinde büyük emeği bulunan Ömer Asım Aksoy, deyimlerin başka dillere çevrilmesi konusunda görüşlerini şöyle belirtmektedir:

- “Özel biçimleri dolayısıyla sözcüğü sözcüğüne başka dillere çevrilemeyenler ya da sözcüğü sözcüğüne çevrildiği halde Türkçe kavramı belirtmeyenler.
- Dilimizde gerçek anlamları dışında kullanıldığından başka dillere de aynı sözcüklerle ve değişmeceli (mecazlı) durumlarıyla çevrilebilenler.

⁸⁰ Marhabat Tomanov, *Qazaq Tiliniñ Stilistikası*, (3. Baskı), Däwir, Almatı 2005, 136-140.

⁸¹ Ğ. Qaliyev, Ä. Bolğanbayev, 219-220.

⁸² Gulnara Suleymanova, “Türkçe Deyimleri Rusçaya Çevirme Problemleri ve Stratejileri”, *Belleten Dergisi*, (65), 2017, 211.

- *Dilimizde gerçek anlamlarıyla kullanıldığından, başka dile, sözcüğü sözcüğüne çevrilebilenler.*⁸³

3.1.2. Çalışmanın Yöntemi

Bu tez çalışmasında; “Frazeologiyalıq Sözdik”, “Qazaqşa-Orısşa Frazeologiyalıq Sözdik”, “Qazaq Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi”⁸⁴ gibi Kazak Türkçesi deyimler sözlükleri yararlanılarak ele alınan 20 Kazak destanından tespit edilen Kazak Türkçesi deyimlerinin açıklamaları Türkiye Türkçesine çevrilmiştir. Kazak Türkçesi deyimlerin Türkiye Türkçesindeki karşılığı verilmeye çalışılırken Türkiye Türkçesi deyim sözlüklerini ve basımı olmadığı için internet üzerinde yer alan TDK Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü kullanılmıştır.

Bu tez çalışmasında Kazak Türkçesindeki deyimler alfabetik sıraya göre verilmiştir. Devamında Kazak Türkçesi deyimler parantez içinde kelimesi kelimesine çevrilmiş ve altına anlamları verilmiştir. Kazak Türkçesi ile verilen deyimden sonra iki noktanın ardından Türkiye Türkçesinde anlam olarak yakın olan deyim verilmiş; karşılığı olmayan deyimlerin yeri boş bırakılmış ve sadece altına Kazakça deyiminin anlamı yazılmıştır. Deyimin destanda geçtiği yeri belirtmek için Kazak Türkçesi ile ifade edilen cümlenin yanına parantez içinde önce destan adının kısaltması ile sayfa numarası ve eğik çizgiden sonra satırı varsa satır numarası verilmiştir. Aynı deyim birden fazla destanda geçmesi durumunda dipnotta destanların adları gösterilmiştir. Bir deyim bazen birkaç cümlede geçtiği için onu en iyi şekilde yansıtan tek örnek cümle kullanılmıştır. Önce Kazak Türkçesindeki cümle yazılmış sonra altına parantez içinde örnek cümle Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Türkiye Türkçesi ile verilen deyim karşılığının hangi sözlüklerden alındığını belirtmek için dipnotta alıntı yapılan sözlük gösterilmiştir.

⁸³ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 518-520.

⁸⁴ T. Januzaqov, *Qazaq Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi*, Dayk-Pres Yayınevi, Almatı 2008; H. Qojahmetova, R. Jaysakova, Ş. Qojahmetova, *Qazaqşa-Orısşa Frazeologiyalıq Sözdik*, Mektep Yayınevi, Almatı 1988; Keñesbayev, İ., *Frazeologiyalıq Sözdik*, QazAqparat Yayınları, Almatı 2007.

3.2. DEYİMLER

Ajal aydaw (ecel kovalamak): Eceline susamak⁸⁵.

Ölümüne yol açacak kadar tehlikeli davranışlarda bulunmak.

Aytsam tilim almadiñ, ay, jügirmek,

Ajal aydap jür de osı seni, balam. (K.B.S. 19/358)

(Söyledim, kulak asmadın, ey afacan; eceline susuyorsun sen, oğlum.)

Ajal jetüw (ecel ulaşmak): Eceli gelmek⁸⁶.

Ölüm vakti gelmek, ömrü sona ermek.

Kodar quldiñ ajalı jetti deydi,

Biyde pışaq ökpeden ötti deydi. (K.B.S. 37/1179)⁸⁷

(Kodar'ın akciğerine bıçak girince ölmüş.)

Ajal kelüw (ecel gelmek): Eceli gelmek.

Ölüm vakti gelmek, ömrü sona ermek.

Bir zaman keyde tolar, keyde solıp,

Qalarmız ajal kelse bir kün ölip. (K.Ä.Ş. 267/119)

(Zaman bazen tükenip dolar; günlerin birinde ecelimiz gelirse ölüveririz.)

Aq tamaq (beyaz boğaz): Kuğu gibi⁸⁸.

İnce uzun ve beyaz boyun.

Jeri joq tulğasınıñ kelispegen,

Aq tamaq, alma betti, alqılız jüz. (A.S. 204/38)

⁸⁵ İsmail Parlatır, *Deyimler*, Yargı Yayınevi, Ankara 2008, 742.

⁸⁶ Ömer Asım Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1988, 742.

⁸⁷ “Ajal jetüw”: A.B. 245/407; K.Ä.Ş. 270/203; K.B.S. 35/1033.

⁸⁸ TDK, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 2009, <http://www.tdk.gov.tr> (01.09.2018, 10:30).

(Görünüşünün yeri yoktur uymayan: kuğu gibi, elma gibi, al yanaklı.)

Aqıl aytuw (akıl söylemek): Akıl vermek⁸⁹.

Herhangi bir konuda yol gösterip tavsiyede bulunmak.

Sonda da aqıl aytayın,

Menim tilim alsañız,

Toğız joldıñ torabı,

Soğan bir üy salsañız,

Alıp barıp bul tondı,

Üy işine jaysañız. (S.M. 438/43)

(Kulak asarsanız yine de akıl vereyim, dört yol ağzında bir ev yapsanız ve bu ceketı götürüp evin içine assanız.)

Aqıl tabuw (akıl bulmak): Bir düşünce almak⁹⁰.

Bir konuda çare, çözüm bulmak.

Jiyilğan köp halayıq, aqılın tap,

Qalayşa tabıladı munıñ jöni. (S.M. 40/357)⁹¹

(Yığılan halk, bir düşünce alın; bu durumun çıkar yolu nerede?)

Aqılınan adasuw (akıldan şaşmak): Akılı karışmak⁹².

Şaşırmak, ne yapacağını bilememek.

Adasıp aqılınan jındı boldı,

Qayğımen julay-jılay közi isip. (A.S. 233/952)

⁸⁹ Metin Yurtbaşı, *Sınıflandırılmış Deyimler Sözlüğü*, (3. Baskı), Doğan Ofset Yayınevi, İstanbul 2013, 287.

⁹⁰ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 646.

⁹¹ "Aqıl tabuw": A.B. 280 s.; S.M. 40/357, 41/371, 42/398.

⁹² Yurtbaşı, 290.

(Hasretinden ağlaya ağlaya gözleri şişip aklı karışıp delirdi.)

Aqılınan ayrılıw (aklından ayrılmak): Akli başından gitmek⁹³.

Şaşırmaq, ne yapacağını bilememek.

Sawıtbeq qayğırıp,

Aqılınan ayırılıp,

Artına qayırılıp,

*Än saldı joqtap zar urıp. (A.S. 244/1261)*⁹⁴

(Sawıtbeq üzülüp akli başından gidip arkaya dönüp ağlayarak şarkı söyledi.)

Aqılınan tanuw (aklından şaşmak): Akli karışmaq.

Şaşırmaq, ne yapacağını bilememek.

Beynetti qattı körgeñ soñ,

Aqılınan tanıpsın. (A.B. 295/1710)

(Çok sıkıntı çektiğın için aklın karışmış.)

Aqısı ketüw (hakkı gitmek): Ağır kayba uğramak⁹⁵.

Maddi ya da manevi zarar görmek.

Balası joq adamnıñ

Ärkimge aqısı ketedi. (A.B. 226/35)

(Evlâdı yok insan herkesten eziyet çekerek ağır kayba uğrar.)

⁹³ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 552.

⁹⁴ "Aqılınan ayrılıw": A.S. 242/1205.

⁹⁵ Parlatır, 35

Alma bet (elma gibi yüz): Elma gibi⁹⁶.

Kırmızı tombul yanaklı.

Jeri joq tulğasınıñ kelispegen,

Aq tamaq, alma betti, alqılız jüz. (A.S. 204/38)

(Görünüşünün yeri yoktur uymayan: kuğu gibi, elma gibi, al yanaklı.)

Ant işüw (ant içmek): Ant içmek⁹⁷.

Yemin etmek, söz vermek.

“Aytpaymız” dep kerwender ant işedi,

Birqatar sol arada kün keşedi. (S.M. 46/548)

(“Söylemeyiz” diye kervanlar ant içerler ve birkaç gün o arada ikamet eder.)

Ant urğan (ant vurmaş): Kanı ağır⁹⁸.

Davranışlarından, hareketlerinden dolayı insanlar tarafından seilmeyen, soğukkanlı birisi.

Munşa nege maqtaysıñ

Ultan quldı, ant urğan,

Ultan quldan sen qanşa

Opa taptıñ, jar-jar! (A.B. 313/2282)

(Neden o soğukkanlı Ultan'ı o kadar övüyorsun; Ultan'dan sen nasıl bir iyilik gördün?)

Arağa ot saluw (araya ateş koymak): Aralarını açmak⁹⁹.

Fitne sokmak, insanları birbirine düşürmek, aralarını bozmak.

⁹⁶ Parlatır, 352.

⁹⁷ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 576.

⁹⁸ Yurtbaşı, 523.

⁹⁹ Parlatır, 97.

Aramızğa ot salğan

Kasimbektiň armanı. (A.G.K. 238/504)

(Bizim aramızı açmak Kasimbek'in amacıydı.)

Arşığan jawqazınday (yeni açmış krokus çiçeği gibi): Ak pak¹⁰⁰.

Beyaz tenli kadın.

Arşığan jawqazınday kirsiz jüzi,

Tisine ornatqanday gawhar tasta. (A.S. 204/43)

(Yüzü ak pak ve pürüzsüzdür, dişleri cevher taşları gibi parlaktır.)

Aş böridey (aç kurt gibi): Aç kurt gibi¹⁰¹.

Büyük bir iştahla, istekle, hırsla.

Aristan tuwğan Kambar bek

Aş böridey jalaqtap

Araladı qosındı. (K.B. 162/1739)¹⁰²

(Aslan Kambar aç kurt gibi ordunun arasında dolaştı.)

Aşçı dawıs (acı ses)

Yüksek ses.

Keledi qulağına aşçı dawıs

Qız Makpal kele jatsa köş soñınan. (M.S. 165/465)

(Makpal kız, kervanın peşinden geldiğinde kulağı yüksek bir ses işitir.)

¹⁰⁰ Yurtbaşı, 286.

¹⁰¹ Sebahat Emir, *Deyimler Sözlüğü*, (5. Baskı), Emek Yayınevi, İstanbul 1979, 37.

¹⁰² "Aş böridey": A.B. 237/258; K.B. 130/557.

Aşuw kernew (öfke gerilmek): Ateş püskürmek¹⁰³.

Hiddetlenmek, sinirlenmek, öfkeye kapılıp saldırmayı istemek.

Esitken soñ bul sözdi,

Ultandı aşuw keredi,

Suwırıp alıp qılışın. (A.B. 303/1953)¹⁰⁴

(Ultan bu sözü duyduktan sonra ateş püskürüp kılıcını çıkardı.)

Aşuwı kelüw (öfkesi gelmek): Ateş saçmak¹⁰⁵.

Çok kızmak, hiddetlenmek.

Seyittiñ aşuwı endi keldi,

Qolımenen on segiz kisi öltirdi. (K.S. 21/381)¹⁰⁶

(Seyit bir anda ateş saçtı; eliyle on sekiz kişinin canını aldı.)

Aşuwıñdı ber! (öfkeni ver!): Öfkeni yen! Serin gel!¹⁰⁷

Öfke sırasında sinirlenen insandan sakinleşmesini istemek için kullanılan deyim.

Keyime, äke, sen, – deydi

Aşuwıñdı ber, – deydi. (Kbğ. 252/3582)¹⁰⁸

(“Öfkelenme sen baba, serin gel! ” dedi.)

At basınday altın (atın başı kadar altın)

Kütlesi büyük altın.

Qorjınğa salıp jiberdi

¹⁰³ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 591.

¹⁰⁴ “Aşuw kernew”: A.B. 308/2129.

¹⁰⁵ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 591.

¹⁰⁶ “Aşuwı kelüw”: A.B. 240 s., 256 s.

¹⁰⁷ TDK, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 2009, <http://www.tdk.gov.tr> (01.09.2018, 10:30).

¹⁰⁸ “Aşuwıñdı ber”: K.Ä.Ş. 272/258.

At basınday altın men

*Qoy basınday kümisti. (K.B. 150/1284)*¹⁰⁹

(Kütlesi büyük altın ve gümüşü heybenin içine koydu.)

At quyriğın şart tüyüw (at kuyruğunu hızlı düğümllemek)

1. Tehlikeyi göze alarak bir işe girişmek.

2. Ata binip yola çıkmak, at ile koşmak.

Aqoynaqtay at minip,

At quyriğın şart tüyip,

Ölgen ağam Tölegen

Köp qalmaqtıñ işinen

*Tirilip qaşıp keledi. (K.J. 60/1350)*¹¹⁰

(Ölmüş saydığımız Tölegen, Kalmukların içinden dirilip onlardan at ile koşarak kaçır.)

Atar tañ, şığar kün joq (ne sabah kızılığy ne doğacak güneş var): Başı darda kalmak¹¹¹.

Sürekli zorluklarla karşılaşmak, sıkıntılı durum içinde olmak.

Qudıqqa arqan tüspey qaldı tısta,

*Atar tañ, şığar kün joq bul bayğusqa. (H.K.M.H. 233/706)*¹¹²

(Halat kuyunun içine varmayıp dışında kaldı; bu biçarenin başy darda kaldı.)

Atı şığuw (adı çıkmak): Ad almak¹¹³.

Bilinmek, tanınmak, ün kazanmak.

¹⁰⁹ “At basınday altın”: K.B. 151/1335.

¹¹⁰ “At quyriğın şart tüyüw”: A.B. 228 s.; Kbg. 195/1258.

¹¹¹ Yusuf Çotuksöken, *Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, Altan Basımevi, İstanbul 2004, 123.

¹¹² ”Atar tañ, şığar kün joq”: A.S. 231/883.

¹¹³ Parlatır, 26.

Jür edin meni bilmey öziñ qayda,

Ğalamğa atım şıqqan paluwanmın. (H.K.M.H. 219/276)¹¹⁴

(Beni tanımadın, nerelerdeydin; dünyaca ad alan pehlivanım.)

Atı suwıtuw (atı soğutmak)

Atı dinlendirmek.

Karabaydıñ awılın körset sana,

Biratola atımdı suwıtayın. (K.B.S. 25/586)

(Karabay'ın oturduğu evi göstereceğim, atımı tam olarak o zaman dinlendireyim.)

Awzı barmaw (ağzı varmamak): Ağzı varmamak¹¹⁵.

Direkt söylemeye çekinmek, cesaret edememek, açık konuşmamak.

Biraq eşkim de Ultan xandı maqtay almadı, maqtawğa awzı barmadı. (A.B. 310 s.)

(Fakat hiçbiri Ultan Han'ı övemedi, övmeye ağzı varmadı.)

Awzına aluw (ağzına almak): Ağzına almak¹¹⁶.

1. Yemeğin tadına bakmak, yemek.

2. Anmak, sözünü etmek.

Tize bügip otırıp Zührağa

Söleydi bir nazımdı awzına alıp. (K.T.Z. 237/2310)¹¹⁷

(Diz çökerek bir şiiri ağzına alıp Zühre'ye söyler.)

¹¹⁴ “Atı şıǵuw”: K.Ä.Ş. 268/156.

¹¹⁵ Parlatır, 48.

¹¹⁶ Parlatır, 41.

¹¹⁷ ”Awzına aluw”: K.B.S. 20/418.

Awzına qaraw (ağzına bakmak): Ağzına bakmak¹¹⁸.

İtaat etmek, dediklerine uymak, söylenenleri dinlemek.

Ne dese de maqul dep,

Awzına qarayıq,

Basıñdı buzba, ağayın,

*Aldına tegis barayıq. (K.B. 146/1134)*¹¹⁹

(Ne derse de kabul edip ağzına bakalım; çok düşünmeyin, kardeşler, hepimiz onun önüne gidelim.)

Ay jüzdi (ay yüzlü): Ayın on dördü gibi¹²⁰.

Yüzü güzel kadın.

Suluw qız, bugün kördim ay jüziñdi,

Kümisten on sawsağın tartqan simdi. (A.G.K. 229/217)

(Güzel kız, bugün ayın on dördü gibi olan yüzünü gördüm; bütün vücudunda hiç kusur yok.)

Ayağına bas uruw (ayağına başını vurmak): Ayağına kapanmak¹²¹.

Yalvarmak yakarmak, kendini affettirmek için özür dilemek.

Kiresi bos atama

Qol quwsırıp baralıq,

Ayağına bas urıp,

Qarttıñ qolın alalıq. (Kbğ. 251/3529)

(Dedeme boyun eğip gidelim, onun ayağına kapanıp hâl hatır soralım.)

¹¹⁸ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 541.

¹¹⁹ “Awzına qaraw”: A.B. 283 s.

¹²⁰ Emir, 81.

¹²¹ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 596.

Ayaq saluw (ayak koymak): (Biriyle) düşüp kalkmak¹²².

Cinsel ilişkide bulunmak.

Sol kezde Kultaydiñ ayaq salğan,

*Tezekşi qara küñnen bir ul tuwdı. (A.B. 226/47)*¹²³

(O zaman tezek toplayan hizmetçisi ile düşüp kalkan Kultay'ın bir erkek çocuğu dünyaya geldi.)

Ayday suluw (ay gibi güzel): Huri gibi¹²⁴.

Çok güzel, çekici (kadın veya kız).

Boyınşa äkesiniñ ruqsatı,

Balası ayday suluw qatın alğan. (Ğ.K. 59/38)

(Babasının izniyle oğlu, huri gibi bir eş aldı.)

Ayı toluw (ayı dolmak): Günü dolmak¹²⁵.

1. Gebe kadının doğum zamanının gelmesi.

2. Süresi dolmak, vadesi gelmek.

Ayı tolıp Dariyğa tolğatqanda,

Ay menen kündey bolıp bir ul tuwdı. (D.K. 47/263)

(Dariyğa'nın günü dolup doğum sancısı çektiğinde ay ve güneş gibi güzel bir oğlan dünyaya getirdi.)

Aytqanın eki qılmaw (söylediğini iki etmemek): (Birin) bir sözünü iki etmemek¹²⁶.

İsteklerini tekrarlanmasına gerek olmadan hemen yerine getirmek.

¹²² Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 741.

¹²³ “Ayaq saluw”: S.M. 47/226.

¹²⁴ Emir, 159.

¹²⁵ Parlatır, 427.

¹²⁶ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 649.

Şüykesin sozıp şapşañdap,

Bäriniñ bası qaqşañdap,

Buyırğan isin bitirip

Aytqanın eki qılmadı. (K.B. 127/454)

(Herkes işgüzarlık ederek onun buyurduğu işi yerine getirdi ve onun bir sözünü iki etmedi.)

Bağı asuw (bahtı yükselmek): Bahtı açık olmak¹²⁷.

İşi yolunda gitmek, bolluk içinde yaşamak, şansı açılmak.

Noğaybay bağı jurttan asıp turğan,

Bolıstıñ ärwağı basıp turğan. (A.S. 216/425)

(Noğaybay'ın diğer insanlardan bahtı açık oldu; davranışlarında yöneticiliğinin etkisi görüldü.)

Bağın baylaw (bahtını bağlamak): Kısmetine mâni olmak¹²⁸.

Geleceğine, mutluluğuna mâni olmak.

Anası sonda söyleydi:

– *Bayladıñ Quday bağımdı,*

Sındırdıñ Quday sağımdı. (A.B. 304/2009)

(Annesi o zaman söyler: “Allah, kısmetime mâni oldun, umudumu kestin.”)

Baq tayuw (bahtı kaymak): Bahtı kara olmak¹²⁹.

Mutluluğunu, şansını kaybetmek.

Key nadan joq nârseni qılar maqtan,

¹²⁷ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 611.

¹²⁸ Yurtbaşı, 543.

¹²⁹ Parlatır, 142.

Xan tüspes bağı taymay altın taqtan. (N.K.K.Z. 18/268)

(Bazı cahiller yok şeyden gurur duyarlar. Hanın bahtı kara olmayınca tahttan inmez.)

Bal aşuw (fal açmak): Fal açmak¹³⁰.

Farklı malzemeleri kullanarak gelecekte olacak şeyleri tahmin etmeye çalışmak.

Wäzir jürip, patşağa keldi deydi,

*“Bal aştım” dep habardı berdi deydi. (K.S. 24/498)*¹³¹

(Vezir yürüyüp padişaha gelmiş ve “Fal açtım” diye haber vermiş.)

Bala tabuw (çocuğu bulmak): Dünyaya getirmek¹³².

Çocuğu doğurmak.

*Üyine kelgen soñ qatını jükti bolıp, toğız ay, on kün degende bala tawıp, ulınıñ atın
Alpamis qoydı. (A.B. 227 s.)*¹³³

(Evine geldikten sonra eşi hamile oldu; dokuz ay on gün geçtikten sonra eşi dünyaya erkek çocuğu getirdi, adını Alpamis koydu.)

Barmağın şaynaw (parmağını çiğnemek): Dizini dövmek¹³⁴.

Olup bitene pişman olmak, üzölmek.

Aqiyqat bolar bul jumıs,

Aqırı şaynar barmağın. (B.J. 21/427)

(Bu işin sonu hakikat olur ve sonunda dizini döver.)

¹³⁰ Çotuksöken, 190.

¹³¹ “Bal aşuw”: A.B. 309 s.

¹³² Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 739.

¹³³ “Bala tabuw”: Krğ. 200/114.

¹³⁴ Yurtbaşı, 415.

Barmağın tistew (parmağını ısırarak): Başını taşa vurmaktır¹³⁵.

Olup bitene pişman olmak, üzölmek.

Ömirimiz jılawmen öter meken,

*Barmağımız tistewli keter meken. (A.S. 238/1100)*¹³⁶

(Acaba hayatımız ağlamakla mı başımızı taşa vurmakla mı geçecek?)

Bas boluw (baş olmak): Başa geçmek¹³⁷.

Herkesten önde gelmek, lider olmak, yönetici olmak.

Koziekemdi öltirdi qul qas bolıp,

Alpıs qulğa Kodarqul sol bas bolıp. (K.B.S. 41/1360)

(Kodarqul alpmiş ferdin başına geçip, Koziekem'e ise düşman olup onu öldürdü.)

Bas qosuw (baş birleştirmek)

1. Toplanmak, bir araya gelmek.

2. Evlenmek, yuva kurmak.

Ekewi aytıp bop atqa minedi,

Eki batır bas qosıp,

Köşke şawıp jönedi. (K.J. 57/1190)

(İki yiğit bir araya gelip konuştuktan sonra atlara binip kervana doğru koşarlar.)

Jan-joldasım, Asılбек,

*Bas qosqamın, asıl dep. (A.G.K. 237/487)*¹³⁸

(Can kocam Asılбек, asil insan olduğundan yuva kurdum seninle.)

¹³⁵ Yusuf Ziya Bahadınlı, *Türkçe Deyimler Sözlüğü*, (8. Baskı), Kayıran Ofset, İstanbul 1980, 30.

¹³⁶ "Barmağın tistew": A.S. 231/892, 234/982.

¹³⁷ Parlatır, 149.

¹³⁸ "Bas qosuw": A.G.K. 487/238; A.S. 223/653, 227/768; Kbğ. 181/699; K.J. 31/135, 47/811.

Bas saluw (baş koymak): Üstüne yürümek¹³⁹.

Birinin üstüne atılmak, aniden yakalayıp saldırmak.

Qasaptı ana baqal jıǵıp aldı,

Bas salıp saqal-murtın küzep saldı. (Ğ.K. 80/732)

(Bakkal kasabı yıkıp, kasabın üstüne yürüyüp sakal bıyığını kesiverdi.)

Bas uruw (başını vurmak): Dizlerine kapanmak¹⁴⁰.

Ayağına kapanmak, yalvarmak.

Dos sebepti Bayşubardı mindirdim,

Jılay-jılay, dosım, saǵan bas urdım. (A.B. 248/491)

(Arkadaşça Bayşubar isimli ata bindirdim; ağlaya ağlaya dostum senin dizlerine kapandım.)

Basın alıp qaşuw (başını alıp kaçmak): Başını alıp gitmek¹⁴¹.

Bezip kaçmak, kabul etmemek, yapmaya razı olmamak.

Bolsa da äyel üsti mal bergen soñ,

Qutqarıp basın alıp qaşa almaydı. (A.S. 210/238)

(Başlık olarak küçükbaş ve büyükbaş hayvan verildikten sonra kız başını alıp gidemez artık.)

Basınan qus uşırmaw (başından kuş uçurmamak): Gözü gibi sakınmak¹⁴².

Özel ilgi göstererek bakmak, korumak, sevmek.

Sarayda jattım jasımnan,

¹³⁹ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 1092.

¹⁴⁰ Parlatır, 307.

¹⁴¹ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 623.

¹⁴² Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 816.

Arıstan tuwğan aǵalar,

Qus uşırmadıñ basımnan. (K.D.K. 124/588)

(Çocukluğumdan beri sarayda yaşadım; cesur öz kardeşlerim, beni gözünüz gibi sakındınız.)

Bastan ayaq (baştan ayağa): Baştan ayağa¹⁴³.

Baştan sona kadar, tamamıyla, hepsi.

Ne türlı beynetlerin bastan-ayaq

Söyledi atasına bayan qılıp. (K.K. 85/370)¹⁴⁴

(Dedesine geçirdiği çeşitli zorlukları baştan ayağa beyan edip anlattı.)

Bawır jazuw (bağır yaymak): Dörtnala kalkmak¹⁴⁵.

Dörtnal koşmak.

Januwarğa til bitip

Adamday söylep baradı:

Wäli äkeñ mingende,

Meni minip jürgende

Talay jerge barğanmın,

Jaw körgende kösilip

Bawırımı jazğanmın... (Kbğ. 191/1094)¹⁴⁶

(Hayvanın dili çözülüp insan gibi konuşmaya başlar: “Baban Wäli benim üstüme bindiğinde çok yerlere gitmişim ve düşman bizi fark ettiğinde ayağımı uzatıp dörtnala kalkmışım...”)

¹⁴³ Yurtbaşı, 346.

¹⁴⁴ ”Bastan ayaq”: H.K.M.H. 212/29, 221/325; K.D.K. 119/439, 120/482; K.K. 90/557.

¹⁴⁵ TDK, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 2009, <http://www.tdk.gov.tr> (01.09.2018, 10:50).

¹⁴⁶ ”Bawır jazuw”: Kbğ. 200/1438.

Bawırına basuw (bağırına basmak): Bağırına basmak¹⁴⁷.

1. Birini sevgiyle kucaklamak.

2. Evlatlık almak.

Botaday bozdap Kultekem,

Bawırına basadı. (A.B. 297/1800)

(Kultekem acı gözyaşlarını dökerek onu bağırına basar.)

Bel baylaw (bel bağlamak): Aklına koymak¹⁴⁸.

Bütün gücüyle bir işe girişmeye kesin karar vermek.

“Köp berip, körgendi elden qız alsam” dep,

Bel baylap, bul talapqa qadam basqan. (M.S. 151/14)¹⁴⁹

(“Başlık parasını çok verip, görgülü aileden kız alsam” diye aklına koyup bu maksatla adım attı.)

Bel buwuw (bel bağlamak): El atmak¹⁵⁰.

Bütün gücüyle bir işe girişmek.

Kambar ayttı: – Jädiger,

Qılmañız köp wayım,

Äweli Alla, ekinşi

Jurt üşin beldi buwayın... (K.B. 152/1376)¹⁵¹

Kambar söyledi: “Jädiger, çok üzölmeyiniz, önce Allah sonra halk uğruna bu işe el attım...”)

¹⁴⁷ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 611.

¹⁴⁸ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 554.

¹⁴⁹ “Bel baylaw”: H.K.M.H. 215/144; K.B. 143/1030, 151/1318.

¹⁵⁰ Parlatır, 334.

¹⁵¹ “Bel buwuw”: A.B. 264 s.

Beldi bekem buwuw (beli sıkı bağlamak): Kafasına koymak¹⁵².

Bir şeyi yapmaya kesin olarak karar vermek.

Kubiğul kezek aladı,

Aşuwı qaynap qızadı,

Beldi bekem buwadı,

Batırsınğan Äsirbekti

Şoqparmenen uradı... (Kbğ. 248/3405)

(Sıra Kubiğul'a gelir; Kubiğul ateş püskürüp güçlenir ve düşündüğünü kafasına koyup cesur görünen Äsirbek'i çomakla vurur...)

Beli bügilüw (beli bükülmek): Beli bükülmek¹⁵³.

Üzüntü duymak, çaresizlik içinde kalmak.

Sonda Bayböriniñ beli bügilip, tırnağı sögilip, köziniñ jası tögilip, özi jayaw, moynu ırğayday, biyti torğayday bolıp, eki közi iriñdep, buwındarı dirildep, balasın joqtap, jılap jüredi eken. (A.B. 287 s.)

(O zaman Baybörü'nin beli bükülmüş. Gözyaşı dökülüp bir deri bir kemik kalmış. İki gözü irinleyip kolu ayağı titremiş. Oğluna ağıt yakıp ağlarmış.)

Belin sındıruw (belini kırmak): İki paralık etmek¹⁵⁴.

Onurunu, değerini düşürmek.

Bolmasa, ata-anaña til tiygizip,

Belimdi süytip meniñ sındırarsıñ. (M.S. 167/536)¹⁵⁵

(Diğer bir deyişle anne babanı sövüp böylece beni iki paralık edersin.)

¹⁵² Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 554.

¹⁵³ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 631.

¹⁵⁴ Yurtbaşı, 503.

¹⁵⁵ "Belin sındıruw": M.S. 169/597.

Besikten beli şıqpağan (beşikten beli çıkmamış): Parmak kadar¹⁵⁶.

Ufacık, küçük çocuk.

Besikten beli şıqpay netken sumdıq,

Küyektey bolıp jatqan saqalın-ay! (Ğ.K. 69/383)

(Kendisi parmak kadar ama sakalı çıkmış, hayret bir şey!)

Bet aluw (yüz almak): Yüz tutmak¹⁵⁷.

Yönelmek.

Añşınıñ tazı iytindey sılañ qağıp

Bet alıp kele jatır nawbayşığa. (Ğ.K. 64/214)

(Avcının tazı köpeği gibi edalı yürüyüşle fırıncıya yüz tutup geliyor.)

Bet buruw (yüz çevirmek)

1. Yüz tutmak, yönelmek.

2. Bir işe girişmek.

Toğız ay, on kün tolğanında,

Padişahtan bir qız tuwdı dūniyege.

Patşa endi umıttı qayğı suwdı,

Kördi de quwanışqa betin burdı. (K.T.Z. 170/242)

(Dokuz ay on günü aştığında padişahın bir kız çocuğu doğurdu. Bundan sonra padişah üzüntüyü unuttu, çocuğu gördü de sevince yüz tuttu.)

Beti qaytuw (yüzü dönmek): Hevesini kırmak¹⁵⁸.

Tadı kaçmak, isteği azalmak, hayal kırıklığına uğramak.

¹⁵⁶ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 1007.

¹⁵⁷ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 1134.

¹⁵⁸ Parlatır, 465.

Aytısqan jigitterdiñ bärin jıqtı,

Eşkimnen beti qayıp jeñilmedi. (A.S. 204/32)

(Sözlü atışmaya katılan erkeklerin hepsini yıktı; hiç birine hevesi kırılıp yenilmedi.)

Betin jırtuw (yüzünü yırtmak)

1. Bağırarak ağlamak, derdini dökmek.¹⁵⁹

2. Tenkit etmek, münakaşa etmek.

Alğan jarı ölgen soñ jazğan Bayan,

Betin jırtıp jılaydı, şaşın jayıp. (K.B.S. 36/1094)

(Sevgilisi öldükten sonra Bayan saçını açıp bağırarak ağlar.)

Betiniñ qanı qaşuw (yüzünün kanı kaçmak): Beti benzi kalmamak (atmak, solmak)¹⁶⁰.

Yüzü solmak, yüz ifadesiyle korkuyu belli etmek.

Qanı qaşıp betiniñ,

Reñi qumday quwradı. (K.B. 129/519)

(Beti benzi kalmayıp yüzü soldu.)

Biyday öñdi (buğday renkli): Ak pak¹⁶¹.

Beyaz tenli, güzel.

Jibekke sonda söyledi:

– *Biyday öñdi, nur jüzdi,*

Sepkili joq, qoy közdi,

Äyelde aruw bir sözdi,

¹⁵⁹ Eski geleneğe göre kocası ölen kadın yüzünü tırmalayarak, ağıtlar yakarak ağlar.

¹⁶⁰ Yurtbaşı, 350.

¹⁶¹ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 557.

Äyelde aruw sen edin

Tildegi şeşen men edim. (K.J. 32/209)

(O zaman Jibek'e söyledi: "Ak pak, nur yüzlü, çilleri yok, ceylan gözlü; kadınların güzeli sensin, hatiplerin iyisi benimdir.")

Bit-şıt boluw (parça parça olmak): Tuzla buz olmak¹⁶².

Darmadağın olmak, altüst olmak, imha olmak.

Şahzada muni estip putqa bardı,

"İyä, Alla Akbar" dep şoqpar saldı.

Put ketti bit-şıt bolıp qırıq bir päre,

Kapirlerge "iyä, malğun" dep ayqay saldı. (H.K.M.H. 217/191)

(Şehzade bunu duyunca puta doğru gitti ve "Allahû Ekber" diyerek putu çomakla vurdu. Put bir anda tuzla buz oldu ve şehzade dinsizlere "ey melun" diye bağırdı.)

Bota köz (deve yavrusu gözü)

Parlak, ışıldayan, iri güzel gözler.

Jazıq mañday, bota köz,

Tüymedey bolğan qası bar. (Ğ.K. 62/151)

(Geniş alını, iri güzel gözleri, kısa kaşları var.)

Botaday bozdaw (deve yavrusu gibi ağlamak): Hıçkırma hıçkırma ağlamak¹⁶³.

Çok ağlamak, inlemek.

Talma tüstiñ şağında,

Alpamıs pen Bayböri,

¹⁶² Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 1080.

¹⁶³ Emir, 157.

Botaday bozdap jolıqtı. (A.B. 292/1622)

(Tam öğle vaktinde Alpamis ile Baybörü hıçkıra hıçkıra ağlayıp görüştüler.)

Boy bermew (boy vermemek): Ayak diremek¹⁶⁴.

Herhangi bir konuda tavizde bulunmak, fikrinden vazgeçmemek, geri çekilmemek.

Qatın bop padiyşağa boy bermespin,

Men sizge padişalardı teñgermespin. (K.T.Z. 240/2395)¹⁶⁵

(Kadın olduğum hâlde padişaha ayak direrim; padişahlar olsa bile sizi onlarla aynı derecede saymam.)

Boy köterüw (boy kaldırmak): Gözü gönlü açılmak¹⁶⁶.

1. Eğlenmek, gönül eğlendirmek, keyiflenmek.
2. Canlanmak, kendine gelip yüreklenmek, gönlü ferahlamak.

Boy köterip az qızıq körip kelsin,

Şäkirtiñ ertip, molda, şıq saxarağa. (S.M. 33/151)

(Gözü gönlü açılıp biraz eğlensin, molla, öğrencinle birlikte çıkın ova topraklara.)

Damıl almaw (huzur almamak): Gece gündüz dememek¹⁶⁷.

Sürekli olarak, ara vermeden işine devam etmek.

Qıdırğan taw men tastı damıl almay,

Üşewi kiyik-qulan taba almay. (H.K.M.H. 214/109)

(Üçü geyik bulamayıp gece gündüz demeyip dağları dolaştılar.)

¹⁶⁴ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 600.

¹⁶⁵ "Boy bermew": K.D.K. 117/363.

¹⁶⁶ Yurtbaşı, 470.

¹⁶⁷ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 789.

Damil körmew (huzur görmemek): Geceyi gündüze katmak¹⁶⁸.

Dinlenmeden bir işle meşgul olmak.

Bul isten qaldı Jamhur habar bilmey,

Şahzada keke jatur damıl körmey. (H.K.M.H. 230/614)

(Jamhur bu işten habersiz kaldı; şehzade geceyi gündüze katıp geliyor.)

Däm aydaw (aş kovalamak): Yolu düşmek¹⁶⁹.

Bir yere gitmeye nasip olmak, fırsatı düşmek.

Däm aydap Sır boyına keke qaptı,

Qız tañdap Karaqalpaq Jabı batır. (M.S. 153/63)

(Kızı aramak için Karakalpaklardan Jabı isimli yiğit, Sir Derya Nehri'nin kenarına yolu düşüp gelmiş.)

Dem saluw (nefes vermek): Okuyup üfleme¹⁷⁰.

Dinî inanca göre bir duayı okuyup üfleyerek hastayı iyileştirmek.

Bul qul endi Seyitke ğuzır qıldı,

Seyitbattal älxamd oqıp, bir dem saldı. (K.S. 28/614)

(Bu birey şimdi Seyit'e tapındı ve Seyitbattal bir dua söyleyerek okuyup üfledi.)

Düniye saluw (dünya kurmak): Dünyaya gözlerini kapamak¹⁷¹.

Ölmek, can vermek.

Bir urğan judırığın kötere almay

Padişşa jatqan jerde düniye saldı. (K.K. 84/347)¹⁷²

¹⁶⁸ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 789.

¹⁶⁹ Parlatır, 925.

¹⁷⁰ Çotuksöken, 286.

¹⁷¹ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 740.

(Attığı yumruğu kaldıramadan, padişah, yattığı yerde dünyaya gözlerini kapadı.)

Düniyeden qaytuw (dünyadan dönmek): Dünyaya gözlerini yummak¹⁷³.

Ölmek, vefat etmek.

Bir-eki künnen soñ Asılbek Han düniyeden qaytadı. (N.K.K.Z. 9 s.)

(Bir iki günden sonra Asılbek Han dünyaya gözlerini yumdu.)

Düniyeniñ tört burışı (dünyanın dört köşesi): Dünyanın dört bucağı¹⁷⁴.

Bütün dünya, her taraf.

Jeti ay tügel qıdırıp Kozi Körpeş,

Düniyeniñ tört burışın kezdi deydi. (K.B.S. 40/1290)¹⁷⁵

(Kozı Körpeş tamamen yedi ay boyunca dünyanın dört bucağını gezmiş.)

Ebin tabuw (usulünü bulmak): Yolunu bulmak¹⁷⁶.

Gereken bir işe çalışma yöntemini bulmak.

Ziyan kelse, a, balam, sodan keler,

Ebin tapsan, Kodardı öltirgeysiñ. (K.B.S. 27/646)

(Zarar gelirse yavrum, ondan gelir; bir yolunu bulup Kodar'ı ödürürsün.)

Eki betinen qanı tamğan (iki yüzünen kanı damlamış): Elma gibi.

Kırmızı yanaklı, alımlı kız anlamında kullanılan deyim.

Uşınan eki bettiñ qanı tamğan,

¹⁷² “Düniye saluw”: K.T.Z. 194/972.

¹⁷³ TDK, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 2009, <http://www.tdk.gov.tr> (01.09.2018, 11:00).

¹⁷⁴ Parlatır, 321.

¹⁷⁵ “Düniyeniñ tört burışı”: S.M. 31/85.

¹⁷⁶ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 1122.

Tilinen söylegende balı tamğan. (A.S. 204/45)

(Yanakları elma gibi, konuştuğu zaman ağzından bal akan kız.)

Eki közi tört boluw (iki gözü dört olmak): Dört gözle beklemek¹⁷⁷.

Özleyerek, büyük bir sabırsızlıkla beklemek.

Sirä, mağan jaqpay tur seniñ söziñ,

Qaray-qaray, Karabay, tört boldı eki közim. (K.B.S. 35/1076)

(Apaçıktır, senin söylediklerin hoşuma gitmedi Karabay, dört gözle beklemekten yoruldum.)

El qulağı elüw (halkın kulağı elli): Dilden dile dolaşmak¹⁷⁸.

Herhangi haberin, dedikodunun herkesçe hızlı yayılması, konuşulması.

Törük bop erten üyim satılmaqsı,

El qulağı elüw ğoy elekemniñ. (Ğ.K. 65/240)

(Yarın evim pazarlık edilip satılacak; halk arasında bu haber dilden dile dolaşıyor.)

Ernin şıǵaruw (dudaklarını bükme): Dil çıkarmak¹⁷⁹.

Biriyle alay ederek eğlenmek, gülmek.

“Äy, qoyşı, küyewdi kördiñ be” – dep qaradı,

Köroǵlı täjim etedi,

Qatındar ernin şıǵaradı. (Krg. 205/295)

(“Ey çobancı, damadı gördün mü?” diyerek Köroǵlu’na baktı ve Köroǵlu selam verdiği kadınlara dillerini çıkardılar.)

¹⁷⁷ Yurtbaşı, 418.

¹⁷⁸ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 412.

¹⁷⁹ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 719.

Esi-tüsin jiyüw (aklını toplamak): Aklı başına gelmek¹⁸⁰.

1. Kendine gelmek, ayrılmak.
2. İstirahat etmek, dinlenmek, içi rahat olmak.

Es-tüsin birazdan soñ jiyip alıp,

Attanıp Äbüşahma jüre berdi. (K.Ä.Ş. 266/88)

(Biraz sonra Ebuşahme'nin akli başına gelip yoluna devam etti.)

Esin jiyüw (aklını toplamak): Kendine gelmek¹⁸¹.

1. Baygınlıktan ayrılmak.
2. İstirahat etmek, dinlenmek, içi rahat olmak.

Bir waqıtta esin jiyip, közin açtı,

Eken dep oylanıptı şın albastı. (H.K.M.H. 231/649)

(Bir anda cadı kendine gelip gözlerini açtı ve olanların gerçek olduğunu düşündü.)

Esinen adasuw (aklından şaşmak): Akli başında olmamak¹⁸².

1. Bilinçsizleşmek, halsiz düşmek.
2. Delirmek, akılsızlaşmak.

Padişşa altın şaşqa boldı ğaşıq,

Esinen aytqannan soñ ketti adasıp. (K.K. 77/90)¹⁸³

(Padişah söylenenleri duyduktan sonra akli başında olmayıp altın saçlara âşık oldu.)

¹⁸⁰ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 552.

¹⁸¹ Yurtbaşı, 537.

¹⁸² Yurtbaşı, 289.

¹⁸³ "Esinen adasuw": A.S. 234 s.

Esinen tanuw (aklını kaybetmek): Aklı başından gitmek¹⁸⁴.

1. Bilinçsizleşmek, düşünmek kabiliyetini yitirmek.
2. Şaşırıp kalmak, ne yapacağını bilememek.

Akböpe ötkir tilmen tüyregende,

*Qalasin jay tüskendey esten tanıp. (A.S. 72/205)*¹⁸⁵

(Açık sözlü Akböpe, sözle iğnelediğinde pat diye aklın başından gider.)

Esinen tandıruw (bilincini yitirmek): Aklını başından almak¹⁸⁶.

1. Birini ne yaptığını bilmeyecek, düşünemeyecek duruma getirmek.
2. Çok şaşırtmak.

Sal Segiz qos atpenen saldıradı,

Esinen atı jürmey tandıradı. (M.S. 161/330)

(Şair Segiz yola çıkıp çift atla gürler fakat bir atı koşmayıp Segiz'in aklını başından alır.)

İyman aytuw (iman söylemek): Tespih çekmek¹⁸⁷.

Dua etmek, Allah'a ibadet etmek, din buyruklarını yerine getirmek.

Qanşa patşa, wäzirler bäri keldi,

İyman aytıp, musulman bäri boldı. (K.S. 39/950)

(Padişah ve vezirin hepsi geldi; herkes tespih çekerek Müslüman oldu.)

İşi küyüw (içi yanmak): İçi yanmak¹⁸⁸.

Çok üzölmek, acı çekmek.

¹⁸⁴ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 552.

¹⁸⁵ "Esinen tanuw": A.S. 239/1108.

¹⁸⁶ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 555.

¹⁸⁷ Parlatır, 836.

¹⁸⁸ Yurtbaşı, 500.

Qoriqannan Şahma jastıñ işi küydi,

Boların bir sumdıqtıñ endi bildi. (K.Ä.Ş. 270/199)¹⁸⁹

(Dehşete kapılıp Şehme'nin içi yandı; bir uğursuzluk olacağını artık anladı.)

İşi pısuw (içi sıkılmak): İçi sıkılmak¹⁹⁰.

Boş durmaktan sıkılmak, usanmak.

– *Jata-jata uyimde işim pıstı,*

Jigittikte köp qıldıq munday isti. (K.B.S. 10/33)¹⁹¹

(Evde yata yata içim sıkıldı; gençken böyle işleri çok yaptık.)

İşine sıymaw (içine sığmamak): Dile vermek¹⁹².

Bir şeyi saklayamayıp birine söylemek.

Derttenip, işine tur qayğı sıymay,

Zar jılaydı köziniñ jasın tıymay. (M.S. 163/415)

(Kaygılanıp üzüntüsünü dile verip acı gözyaşlarını döker.)

İşken ası boyına taramaw (yediği aşı vücuduna yayılmamak): Pabucuna kum dolmak¹⁹³.

Durumla hoşnut olmamak, razı olmamak, içi rahat etmemek.

Boyıma işken asım taramaydı,

Jüremın qayıtp şıdap körgenimşe. (A.S. 226/741)¹⁹⁴

(Pabucuma kum doldu, onu görünceye kadar nasıl katlanırım.)

¹⁸⁹ “İşi küyüw”: H.K.M.H. 215/151; K.Ä.Ş. 276/389, 276/402.

¹⁹⁰ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 872.

¹⁹¹ “İşi pısuw”: K.K. 107/1189.

¹⁹² Cengiz Yaşar, *Deyimler Sözlüğü*, Kaya Matbaacılık, İstanbul 1988, 92.

¹⁹³ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 1001.

¹⁹⁴ “İşken ası boyına taramaw”: A.S. 245/1286.

Jağadan aluw (yakadan almak): Yakasına sarılmak¹⁹⁵.

1. Birinin üstüne atılmak, çatmak, boğmak.
2. Acele ettirmek, sıkıştırmak, baskı altına almak.

Jaw jağadan aladı,

Şalqıp jatqan Jayıqtıñ

Taban jolın jaw alıp,

*Tik jarğa äkep qamadı. (K.J. 39/495)*¹⁹⁶

(Düşmanlar geniş Yayık Nehri'nin kıyısının etrafını alırlar ve yalçın kayalara kadar koşturup onun yakasına sarılıp tutuklarlar.)

Jan piyda (can kurban): Can kurban¹⁹⁷.

Bir şeyin uğruna canını vermek, feda etmek anlamında kullanılan deyim.

– *Söziñe janım piyda Ospan, Äli,*

*Bul dünıye barşamızdan öter pāni. (K.Ä.Ş. 273/287)*¹⁹⁸

(Sözüne canım kurban, Hz. Osman ve Hz. Ali; hepimiz bu fani dünyadan geçeriz.)

Jan tapsıruw (canını teslim etmek): Ruhunu teslim etmek¹⁹⁹.

Ölmek, son nefesini vermek.

Bir urğandı kötermey,

Besewi de mirzaniñ

Janın Haqqa tapsırdı. (A.B. 287/1475)

(Beş efendi tek vuruşu kaldıramayıp ruhlarını Allah'a teslim ettiler.)

¹⁹⁵ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 1102.

¹⁹⁶ “Jağadan aluw”: Krğ. 212/515.

¹⁹⁷ Yurtbaşı, 374.

¹⁹⁸ ”Jan piyda”: H.K.M.H. 234/750.

¹⁹⁹ Yurtbaşı, 616.

Janı aşuw (canı acımak): İçi sızlamak²⁰⁰.

Birine üzülererek acımak, teessüf etmek.

Öziñ jalğız balasıñ, joldasıñ az,

*Şırağım, janım aşıp qılamın naz. (K.D.K. 128/754)*²⁰¹

(Kendin tek çocuksun, dostun az; yavrumsu içim sızlıyor, senin için üzülyorum.)

Janı ketüw (canı gitmek): Can vermek²⁰².

Ölmek, ebedi uykuya dalmak.

Ujmaqqa Äbuşahma janı ketti,

*Soñğı urğan qamşımenen jüzge jetti. (K.Ä.Ş. 276/400)*²⁰³

(Ebuşahme uçmağa can verdi, son vurulan sopa yüze ulaştı.)

Janı şıguw (canı çıkmak): Canı çıkmak²⁰⁴.

Ömrü sona ermek, ölmek.

Jayılp toqsan qamşı denesine,

Sol jerde şahzadanıñ janı şıqtı. (K.E. 276/387)

(Sopa bedenine doksan defa değdiği anda şahzadenin canı çıktı.)

Janın qoyarğa jer tappaw (canımı koyacak yer bulamamak): Etekleri tutuşmak²⁰⁵.

Telâştan, heyecandan huzuru kaçmak; ne yapacağını şaşırarak.

Qatınnıñ bayı kele aşuwlandı,

Qoyarğa jer tappadım şıbın jandı. (Ğ.K. 77/632)

²⁰⁰ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 872.

²⁰¹ “Janı aşuw”: A.B. 268 s.; K.Ä.Ş. 272/269, 275/349; K.B. 129/516; K.K. 79/151.

²⁰² Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 678.

²⁰³ “Janı ketüw”: K.Ä.Ş. 276/396.

²⁰⁴ Yurtbaşı, 376.

²⁰⁵ Yurtbaşı, 442.

(Kadının kocası gelir gelmez öfkelenildiğinde eteklerim tuttu.)

Jannan keşiw (canından geçmek): Canından geçmek²⁰⁶.

Bir iş uğruna canını vermeye, kendini tehlikeye atmaya hazır olmak.

Baladan Tahir estip, talıp tüsti,

Zühranıñ sälemine jannan keşti. (K.T.Z. 207/1399)

(Tahir, çocuktan Zühre'nin selamını duyunca bayılıp canından geçti.)

Jar saluw (bildiri salmak): Çan çalmak²⁰⁷.

Bildirmek, açıklamak, herkese duyurmak.

At şaptırdı dalağa

Jar saldırdı qalağa. (A.B. 247/471)

(Ulağı bozkırlara gönderip şehre çan çaldırdı.)

Jaw tiygendey (düşman saldırmış gibi): Yel yeperek yelken kürek²⁰⁸.

Telâşla, ivedilikle.

Jaw tiygendey Jibektiñ

Sol küni toyın qıladı. (K.J. 39/459)²⁰⁹

(O gün Jibek'in düğününü yel yeperek yelken kürek yaparlar.)

Jay tüskendey (şimşek düşmüş gibi): Pat diye²¹⁰.

Ansızın, beklenmediği yerde, birdenbire.

²⁰⁶ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 230.

²⁰⁷ Yaşar, 78.

²⁰⁸ Yurtbaşı, 698.

²⁰⁹ "Jaw tiygendey": K.B.S. 13/158.

²¹⁰ Çotuksöken, 297.

Akböpe ötkir tilmen tüyregende,

Qalasıñ jay tüskendey esten tanıp. (A.S. 72/205)

(Açık sözlü Akböpe, sözle iğnelediğinde pat diye aklın başından gider.)

Jel söz (rüzgâr gibi söz): Dikine tıraş²¹¹.

Boşboğazlık, gevezelik, palavra.

Körmeseñ öz köziñmen, ey, aǵeke,

Jel sözi balalardıñ bul qaydaǵı. (N.K.K.Z. 22/362)

(Kendi gözlerinle görmezsen, ey ağabey, bu çocukların gevezeliğini.)

Jer bawırlap jatuw (yere arkaüstü yatmak)

Yerde yatarak ağlamak, çok üzölmek.

Jatırmısıñ, ey, jarım, jer bawırlap,

Qarǵa jüñdi qamıs oq onı awırlap. (K.B.S. 38/1207)

(Ey canım, kamış ok deǵıp yerde yatıp ağlıyor musun?)

Jibi tüzüw (ipi düzgün): Alnı açık, yüzü ak²¹².

Namıslu, dürüst, doğruluktan ayrılmayan.

– *Üy-mülkim azıp-tozıp ketpes edi,*

Bir qatın jibi tüzüw bolsa pısıq. (Ğ.K. 80/752)²¹³

(Eğer evde alnı açık, yüzü ak bir hamarat kadın olsaydı ev mülküm köhnemezdi.)

²¹¹ Yurtbaşı, 408.

²¹² Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 566.

²¹³ "Jibi tüzüw": Ğ.K. 81/755.

Joli boluw (yolu gerçekteşmek): Talihi yaver gitmek²¹⁴.

Başarıya ulaşmak, şanslı olmak, işi olmak.

Nazimbek izdep kelip joli bolıp,

Külşe qız tañdap tiydi Nazimbekke. (N.K.K.Z. 27/501)

(Nazimbek, Külşe kızı arayıp gelip talihi yaver gidip onunla evlendi.)

Jolin quwuw (yolunu takip etmek): (Birinin) izinden yürümek²¹⁵.

Birini örnek alarak yaptığı işini devam ettirmek, sürdürmek.

Alşın ruwdıñ elinen,

Bazarbaydñ belinen,

Tölegen mirza tuwıptı,

Atanıñ jolin quwıptı. (K.J. 32/217)

(Tölegen Bey, Alşın boyunun ülkesinden Bazarbay Efendi'den dünyaya gelmiş, babasının izinden yürümüş.)

Judırıq jew (yumruk yemek)

1. Dövülmek, dayak yemek.

2. Birinin tarafından sövülmek, hayâl kırıklığına uğramak, zorluklarla karşılaşmak.

Zamanım ketip basımnan,

Ağayın ketip qasımnan,

Jamannan jedim judırıq. (A.B. 300/1858)

(Başımdan zaman geçti ve akrabalarım yanımdan uzaklaştı; kötü insanlar tarafından sövüldüm.)

²¹⁴ Yurtbaşı, 656.

²¹⁵ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 894.

Juldızı oñinan tuwuw (yıldızı sağ taraftan doğmak): Bahtı açılmak²¹⁶.

Şanslı olmak, başarılı olmak, işi yolunda gitmek, talihi açılmak.

Juldızı beyşaraniñ tuwdı oñinan,

Küyzelmes, kesip alsa da et qoñinan. (M.S. 165/463)

(Zavallı adamın bahtı açıldı; artık zor durumda kalıp eziyet çekmez.)

Jüregi attay tuwlaw (kalbi at gibi coşmak): Yüreği oynamak²¹⁷.

Birdenbire yüreği çarpmak, heyecana kapılmak.

Soñinan Akböpeniñ jolğa tüsüp,

Jüregi attay tuwlap, alıp uşıp. (A.S. 235/1016)²¹⁸

(Onun yüreği oynayıp Akböpe'nin peşine düştü.)

Jündey tütüw (yün gibi tutup çekmek): (Birinin) pastırmasını çıkarmak²¹⁹.

Aşırı derecede dövmek, hırpalamak.

– *Tastayın jündey tütüp jelge uşırıp,*

Birewiñ kel şapşañ, – dep şaqıradı. (H.K.M.H. 219/259)

(“Biriniz çabuk gelin; pastırmanınızı çıkarıp havaya uçururum” diye çağırır.)

Jürekke jılı tiyüw (kalbine ılık değmek): Zevkini okşamak²²⁰.

Bir şeyi beğenmek.

Şımırıp jetti söziñ süyegime,

Bul söziñ jılı tiydi jüregime. (A.S. 217/442)

²¹⁶ TDK, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 2009, <http://www.tdk.gov.tr> (01.09.2018, 11:30).

²¹⁷ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 1131.

²¹⁸ ”Jüregi attay tuwlaw”: A.S. 223/631; Ğ.K. 74/535.

²¹⁹ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 1008.

²²⁰ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 1142.

(Sözlerin beni çok etkiledi, bu söylediklerin zevkimi okşadı.)

Jüzi qara (yüzü kara): Malın gözü²²¹.

Utanmaz, vicdansız, yüz­süz.

Aqırı jettiñ túbime,

Jüzi qara işan-ay. (B.J. 20/411)

(Sonunda beni mahvettin, malın gözü olan İşan.)

Kämil piri jar boluw (gerçek piri yâr olmak)

Evliya tarafından yardım edilmek, destek verilmek.

Bismillâ bolar jol bası,

Kämil pirim jar bolıp,

Osı bugün qoldaşı. (A.B. 291/1584)

(“Bismillah” diye yolculuk edelim; evliya, bugün bize yardım edip destek ver.)

Keñ düniye tar boluw (geniş dünya dar olmak): Dünya başına dar gelmek²²².

Her şeyden ümidi kesmek, dünyayı inkâr etmek, hiç ihtimal vermemek.

Keñ düniye ekewine boldı ğoy tar,

Köre almay Zühranı jiladı zar. (K.T.Z. 190/847)²²³

(İkisinin dünyası başlarına dar geldi; Zühre'yi göremeyip hüngür hüngür ağladı.)

Ker maralday kerilüw (kibirli maral gibi gerilmek)

Zarif, güzel bir insanı ifade etmek için kullanılan deyim.

²²¹ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 960.

²²² Yurtbaşı, 422.

²²³ “Keñ düniye tar boluw”: S.M. 53/755.

Kerilip ker maralday keriledi,

Baptanıp bir söylewge erinedi. (Ğ.K. 65/247)²²⁴

(Zarif kadın şımarır ve konuşmaya üşenir.)

Ker zaman (direnen zaman)

Çetin, sıkıntılı zaman, devir.

Ker zaman kedeylerge eski waqta,

Sawıtbek jüreksinip bata almaydı. (A.S. 218/475)

(Yoksullar için çetin zamandır, ondan dolayı Sawıtbek çekinir ve cesaret edemez.)

Kinäsin ötew (suçunu ödemek): Bedel ödemek²²⁵.

Yaptığı işin, suçun cezasını çekmek; kendini affettirmeye çalışmak.

“Kinämiz bolsa ötsin”, – dep,

Äzimbay berip jiberdi

Qoy basınday kumis pen

At basınday altındı. (K.B. 151/1332)

(“Eğer suçumuz varsa bedelini ödeyeceğiz”, diye Äzimbay kütlesi büyük altın ve gümüşü gönderdi.)

Kindiginen jaruw (göbek bağıni ortasından bölmek)

Atın güçlenip hazır olması.

Tek eki kün tañ asır,

Sergip tuyaq qağayın,

Kindigimnen jarayın. (Kbğ. 194/1193)

²²⁴ “Ker maralday kerilüw”: Kbğ. 176/466.

²²⁵ Parlatır, 168.

(Sadece iki gün bana bakım yap, ferahlayıp ve güçlenip hazır olayım.)

Kir juwıp kindik kesken jer (çamaşır yıkayıp göbek bağı kesilen yer): Baba yurdu²²⁶.

Bir insanın doğup büyüdüğü yer, memleket, vatan, ata yurdu.

Körindiñ közime ıstıq, ösken jerim,

*Kir juwıp, kindigimdi kesken jerim. (B.J. 48/1337)*²²⁷

(Büyüdüğüm yer, baba yurdum, sıcak geldin bana.)

Kişi besin (küçük öğlen): Akşama doğru²²⁸.

Akşamüstü, güneşin batacağı zaman, akşama yakın bir zaman.

Kişi besin bolğanda

Şaraptı işip boladı. (A.B. 276/1200)

(O akşama doğru şarabı içmeyi bitirir.)

Kökiregin örtew (göğsünü yakmak): Ciğerini yakmak²²⁹.

Hüzün vermek, kederlendirmek, acı çektirmek.

Kökiregimdi örtegen,

Duşpanımnan tiygen oq. (A.G.K. 242/649)

(Benim ciğerimi yakan düşmanımdan sıyrıp geçen oktur.)

Köñil aşuw (gönül açmak): Gönül açmak²³⁰.

Hoşnut ettirmek, sevindirmek.

²²⁶ Yurtbaşı, 333.

²²⁷ “Kir juwıp kindik kesken jer”: M.S. 151/4.

²²⁸ Yurtbaşı, 293.

²²⁹ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 682.

²³⁰ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 802.

Mınaw jerde Kultay babañ qoy bağıp jür. Endi sonı barıp quwantıp, köñilin aş, – deydi.
(A.B. 292 s.)

(“Şu yerde Kultay baban koyunları otlatıyor. Şimdi yanına gidip gönlünü aç” dedi.)

Köñil berüw (gönül vermek)

Bir şeye veya birine kanmak, inanmak.

Üşewi qayran qaldı muni körip,

Qudaniñ qudiretine köñil berip. (H.K.M.H. 215/130)²³¹

(Üçü bunu görünce Allah'ın kudretine inanıp hayran kaldılar.)

Köñil bölüw (gönül bölmek): Üstünde durmak²³².

Bir kimseye veya bir şeye önem vererek onunla ilgilenmek, dikkatini vermek.

Jigitter, iymanıdı boqqa satpa,

Köñil böl namaz üşin, uyıqtap jatpa. (K.Ä.Ş. 277/435)

(Gençler, imanına yok yere ihanet etme; namazın üstünde dur, uyuma.)

Köñil buruw (gönül çevirmek): Ağırlık vermek²³³.

Bir kimseye veya bir şeye önem vererek onunla ilgilenmek, dikkatini vermek.

Balanıñ kelip bir üyge,

Näpsige köñil burğanı. (K.Ä.Ş. 278/445)²³⁴

(Erkeğin bir eve gelmesi nefesine ağırlık vermesidir.)

²³¹ ”Köñil berüw”: K.S. 11/79.

²³² Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 1089.

²³³ Çotuksöken, 94.

²³⁴ ”Köñil buruw”: K.D.K. 114/250.

Könil köterüw (gönül yükseltmek): Felekten kâm almak²³⁵.

Eğlenerek hoş bir vakit geçirmek, keyfetmek, neşelenmek.

– İyâ, taqsır, köñiliñizdi köteriñiz,

*Şahardıñ tamaşa-dür ärbir jağı. (H.K.M.H. 222/375)*²³⁶

(Evet hocam, felekten kâm alınız; şehrin her tarafı güzeldir.)

Könildegi kir tabuw (gönlündeki kiri bulmak): Nabzını yoklamak²³⁷.

Aklında bulunan sırrı, düşünceyi öğrenmek; niyetini anlamaya çalışmak.

Tiri bolsam tabayın

Köñiliñdegi kiriñdi. (A.B. 272/1078)

(Diri olursam nabzını yoklayacağım.)

Köñili awuw (gönlü kaymak): Gönlü çekmek²³⁸.

Bir şeye eğilim göstermek, istek duymak, heveslenmek.

Jeti jil ötkennen soñ taqsır Musa

*Patşağa keldi bir kün köñili awıp. (S.M. 32/96)*²³⁹

(Yedi sene geçtikten sonra bir gün padişaha gitmeye Musa Hoca'nın gönlü çektiği için geldi.)

Köñili basıluw (gönlü ferahlamak): İçi açılmak²⁴⁰.

Rahat etmek; iç dünyasındaki heyecandan, tedirginliğinden kurtulmak, ferahlamak.

Analıqtay bāybişe

²³⁵ Parlatır, 371.

²³⁶ “Könil köterüw”: A.S. 234/971; Kbğ. 217/2142, 219/2240.

²³⁷ Yurtbaşı, 577.

²³⁸ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 800.

²³⁹ “Köñili awuw”: A.S. 228/809; K.K. 77/86.

²⁴⁰ Yurtbaşı, 498.

“Jalğızıñ keldi” degende,

Qulağı jeldey aşıldı,

Duşpannuñ köñili basıldı. (A.B. 318/2419)

(Birinci eşi: “Biricik evlâdın geldi” dediği zaman bu söz onun kulağına gitti ve onun içi açıldı.)

Köñili bölünw (gönlü bölünmek): Merak sarmak²⁴¹.

Birine veya bir şeye ilgisi bulunmak, eğilim duymak.

“Saraydan jaqın ötse surayın” dep,

Köñili Zühranıñ bölinedi. (K.T.Z. 205/1329)²⁴²

(“Sarayın yanından geçerse sorayım” diye Zühre’yi merak sardı.)

Köñili buzıluw (gönlü bozulmak): Gözleri yaşarmak²⁴³.

1. Ağlamaklı hâl almak.

2. Merak ederek rahatsız olmak, duygulanıp heyecanlanmak.

Jılay berme, ata, köñilim buzıldı,

Barşınjanıñ barda, ata, qam jeme. (A.B. 233/182)²⁴⁴

(Ağlamayı bırak baba, gözlerim yaşardı. Barşınjan’ın yanındayken baba, gam çekme.)

Köñili jarım (gönlü yarım): Eli şakağında²⁴⁵.

Kederli, tasalı, kaygılı insanı ifade etmek için kullanılan söz.

Nazımbek özi nawqas, köñili jarım,

Köp oylap qapalıqpen ğaşıq jarın. (N.K.K.Z. 13/101)²⁴⁶

²⁴¹ Parlatır, 638.

²⁴² “Köñili bölünw”: K.B. 128/493.

²⁴³ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 813.

²⁴⁴ “Köñili buzıluw”: A.B. 233/178, 243 s.; B.J. 23/502; S.M. 47/569.

²⁴⁵ Çotuksöken, 185.

(Nazımbek'in kendisi hasta olduğundan ve sevdiği kızı çok düşündüğünden eli şakağında.)

Köñili qaluw (gönlü kalmak): Gönlü kalmak²⁴⁷.

Üzölmek, gönlü kırılmak, gücenmek.

Burıñıday söylemes tağı da uğılı,

Patşanıñ munı körip qaldı köñili:

– Süyiniñ ötirik nege aladı,

*Jalladtar, as darğa qazir munı. (S.M. 38/280)*²⁴⁸

(Oğlu yine eskisi gibi konuşmaz; padişah onu bu durumda görünce gönlü kalır: “Neden o bizi kandırıp yalandan söyledi. Cellatlar, darağacına asın onu.”)

Köñili qarañğı tartuw (gönlü karanlık çekmek): Ciğeri sızlamak²⁴⁹.

Çok üzölmek, kaygı duymak.

Qarañğı tartıp köñili,

Qız Nazımnıñ işine

Qapalığı sıymadı. (K.B. 127/441)

(Nazım kızın ciğeri sızlayıp üzüntüsünü paylaşmak istedi.)

Köñili qaytuw (gönlü dönmek): Gönül koymak²⁵⁰.

Rencide olmak, kırılmak.

– Zühranı Tahirge berem, – deydi,

*Äy, şeşe, patşadan köñilim qayttı. (K.T.Z. 189/810)*²⁵¹

²⁴⁶ “Köñili jarım”: K.D.K. 112/158; N.K.K.Z. 25/431; M.S. 158/219.

²⁴⁷ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 800.

²⁴⁸ “Köñili qaluw”: A.B. 228 s., 275 s.; K.B.S. 15/245, 37/1155.

²⁴⁹ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 682.

²⁵⁰ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 803.

(“Zühre'yi Tahir'le evlendiririm,” dedi. “Ey anne, padişaha gönül koydum.”)

Köñili ösüw (gönlü büyüme): Etekleri zil çalmak²⁵².

Yüreklenmek, neşelenmek, çok sevinmek.

Ölgennen soñ Kozıekem äli neşik,

*Barad deydi Kodardıñ köñili ösip. (K.B.S. 35/1044)*²⁵³

(Kozıekem öldükten sonra çaresiz olur; bu durum karşısında Kodar'ın etekleri zil çalmaya başlar.)

Köñili suwuw (gönlü soğumak): Sıdkı sıyrılmak²⁵⁴.

Birinden soğumak, birine karşı olan güvenini ve beklentilerini yitirmek.

“Bermese Quday özi pendege” dep,

Otırdı hakimlerden köñili suwıp. (K.T.Z. 163/48)

(“Allah’ın kendisi kuluna vermezse” diye hekimlerden sıdkı sıyrıldı.)

Köñili tasuw (gönlü taşmak): Ruhunda güneş açmak²⁵⁵.

Neşelenmek, çok sevinmek, huzur bulmak.

Güljiyhan köñili tasıp quwanadı,

*Asıldıñ esen-aman kelgenine. (A.G.K. 235/418)*²⁵⁶

(Güljiyhan Asıl'ın sağ salim geldiği için ruhunda güneş açtı.)

²⁵¹ “Köñili qaytuw”: K.B.S. 13/141, 13/142.

²⁵² Yurtbaşı, 442.

²⁵³ “Köñili ösüw”: H.K.M.H. 220/294; Kbg. 173/344.

²⁵⁴ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 1035.

²⁵⁵ Parlatır, 733.

²⁵⁶ “Köñili tasuw”: A.B. 312 s.; K.B. 149/1249; S.M. 31/80.

Köñili toq (gönlü tok): Başı dinç²⁵⁷.

Endişe içinde olmayan, merak etmeyen, hiçbir şeyi dert etmeyen anlamında kullanılan deyim.

Öziniñ Quday bergen dāwleti köp,

*Qırıq ulı, qırıq qızı bar, köñili toq. (K.D.K. 108/14)*²⁵⁸

(Allah'ın verdiği malı mülkü çok; kırk oğlan, kırk kız evlâdı var, başı dinç.)

Köñili toymaw (gönlü doymamak): İçine sinmemek²⁵⁹.

İstediği gibi olmamak, hâlimden tatmin olmamak.

Endi Mahdi siynadı bir Qudayğa,

Pendeniñ köñili toymas bul dūniyege. (D.K. 48/310)

(Şimdi Mehdi Allah'a ibadet eder; bu dünya bireyin içine sinmez.)

Köñili tınuw (gönlü yatışmak): İçer rahat etmek²⁶⁰.

Kaygılanacak bir durum olmadığı için ferahlamak, hoşnutluk duymak.

Söytip, xanın öltirip,

*Batırđıñ köñili tınadı. (A.B. 283/1381)*²⁶¹

(Böylece hanı öldürüp yiğidin içi rahat eder.)

Köñili tūsüw (gönlü düşmek): Gönlü takılmak²⁶².

1. Beğenmek, âşık olmak.
2. Bir şeye karşı ilgi duymak, hevesi artmak.

²⁵⁷ Bahadınlı, 28.

²⁵⁸ “Köñili toq”: K.D.K. 127/730; K.S. 9/2; S.M. 29/6.

²⁵⁹ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 870.

²⁶⁰ Yurtbaşı, 499.

²⁶¹ “Köñili tınuw”: A.S. 208/162; D.K. 49/334.

²⁶² Yurtbaşı, 461.

Aqılı keñ hanzada

Tüsti köñili bazarğa. (S.M. 34/164)

(Akıllı şehzadenin gönlü pazara takıldı.)

Köñilin awlaw (gönlünü avlamak)

Birinin gönlünü hoş edip ilgisini ve dikkatini başka bir şey üzerine çekmek, oyalamak.

Ötirikten Kodardıñ köñilin awlap,

Şüberektiñ sırtınan süydirdipti. (K.B.S. 36/1117)

(Yalandan Kodar'ı oyalayıp kumaşın dış tarafından öptürmüş.)

Köñilin basuw (gönlünü yatıştırmak): Hırsını almak²⁶³.

Teskin etmek, sakin duruma getirmek.

Nazımbek qaytpaq edi attan tüsip,

Joldası alıp jürdi köñilin basıp. (N.K.K.Z. 16/206)

(Nazımbek attan inip dönmek istiyordu fakat arkadaşı hırsını alıp onu beraber götürdü.)

Köñilin qiymaw (gönlünü kıyamamak): Hatırından çıkmamak²⁶⁴.

Birinin gönlünü kırmamak için isteklerini, beklentilerini kabul edip yerine getirmek.

Joldası alıp jürdi erikke qoymay,

Keledi Nazım erip köñilin qiymay. (N.K.K.Z. 16/216)²⁶⁵

(Arkadaşı, onun istemediğine bakmadan onu beraberine aldı. Nazım onun hatırından çıkmamak için yanında geliyor.)

²⁶³ Çotuksöken, 224.

²⁶⁴ Parlatır, 450.

²⁶⁵ “Köñilin qiymaw”: A.S. 218/479.

Könilin suwıtuw (gönlünü soğutmak): Gönlünü kırmak²⁶⁶.

Birini üzme, gücendirmek.

Jalmawız anañ sözün qabil körge,

Atañızğa siyqırlap tağam bergen.

Könilin osimenen suwıtqan-dür,

Azğırğan bir şaytannıñ tiline ergen. (K.T.Z. 194/961)

(Annen cadının sözlerini uygun görüp babanıza sihirli yemek verdi. Annen bununla padişahın gönlünü kırdı ve birinin söylediklerine inanıp yoldan çıktı.)

Könilin tabuw (gönlünü bulmak): Gönlünü hoş etmek²⁶⁷.

Birinin isteklerini yerine getirmek, hoşnut etmek.

Xanıñ menen xanımnıñ

Qalayşa könilin tabasın? (Kbğ. 208/1775)²⁶⁸

(Han ve hanın eşinin gönlünü nasıl hoş edersin?)

Köz alartuw (gözleri büyüterek bakmak): Yan bakmak²⁶⁹.

1. Soğuk tavır takınmak, beğenmeyerek bakmak.

2. Kötü niyet beslemek.

Közderiñdi alartqanmen, jeymisiñ,

Öziñdi märt, meni nämärt deymisiñ. (A.B. 240/325)

(Yan baktığından kandırır mısın? Kendini mert sanıp benim ise tabansız olduğumu mu düşünüyorsun?)

²⁶⁶ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 801.

²⁶⁷ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 801.

²⁶⁸ “Könilin tabuw”: H.K.M.H. 212/44.

²⁶⁹ Yurtbaşı, 692.

Köz jiberüw (göz atmak): Göz atmak²⁷⁰.

İncelemeden bakıp geçmek.

Saraydñ äyneginen köz jiberse,

*Bir adam öte berdi öleñdetip. (K.T.Z. 195/985)*²⁷¹

(Sarayın penceresinden göz attığında bir kişi şarkı söyleyerek geçiyordu.)

Köz ötüw (gözü geçmek): Göz değmek²⁷².

Birine kıskanç veya hayranlık dolu bir bakışla bakarak kötü duruma düşmesine yol açmak.

Bayşubarğa qalmaqtardıñ közi ötip, adamnan aqılı ziyat januwar Bayşubar multıqtay atılıp jıgıldı. (A.B. 249 s.)

(Bayşubar isimli ata Kalmukların gözleri değdi. İnsandan daha akıllı hayvan Bayşubar tüfek ile atılıp yıkıldı.)

Köz saluw (göz koymak): Alıcı gözüyle bakmak²⁷³.

Dikkatle bakmak; nazarını bir şeye, birine çevirmek.

*Ol şatırğa kelip, işine köz salsa, işinde bes bek uyıqtap jatır eken. (A.B. 284 s.)*²⁷⁴

(O çadıra gelip alıcı gözüyle baktığında çadırın içinde beş bey uyuyormuş.)

Köz taluw (gözü yorulmak): Gözleri yollarda kalmak²⁷⁵.

Birini uzun süre özlemle beklemek.

Talay jigit söz salğan,

²⁷⁰ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 807.

²⁷¹ “Köz jiberüw”: A.S. 223/642; D.K. 44/156; K.K. 78/77.

²⁷² Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 807.

²⁷³ Yurtbaşı, 296.

²⁷⁴ “Köz saluw”: A.B. 252 s.; A.S. 210/226; D.K. 47/250, 53/460; Ğ.K. 68/341; H.K.M.H. 235/766; K.Ä.Ş. 264/13, 269/162, 269/176; Kbğ. 209/1804; K.J. 46/748; K.K. 87/471; Krğ. 198/32; K.T.Z. 165/100, 171/278, 181/556; S.M. 39/306, 52/735.

²⁷⁵ Parlatır, 412.

Qaray qaray közi talğan. (A.G.K. 230/271)

(Birçok erkek bana kalbini açtı; bekleye bekleye onların gözleri yollarda kaldı.)

Köz uşında (göz ucunda): Göz alabildiğine²⁷⁶.

Gözü görebilecek kadar uzak yerde.

Jüzikti Kulamergen alğan şaqta,

Ğayıp bop köz uşında ketip qaldı. (K.K. 94/731)²⁷⁷

(Kulamergen yüzüğü aldığı anda göz alabildiğine kaybolup gitti.)

Közden ğayıp boluw (gözden kaybolmak): Gözden kaybolmak²⁷⁸.

Aniden ortadan kaybolmak, göze görünmez olmak.

Közinen ğayıp bolıp şahzadaniñ,

Jöneldi közi tolıp qandı jasqa. (H.K.M.H. 217/195)

(Gözü yaşlarla dolup şehzadenin gözünden kaybolup gitti.)

Közdiñ jasın köl qıluw (göz yaşını göl etmek): İki gözü iki çeşme olmak²⁷⁹.

Çok ağlamak, sürekli olarak göz yaşını dökmek.

Közdiñ jasın köl qılıp tökti deydi,

Bir tazşanı tügel jurıt sökti deydi. (K.B.S. 17/309)²⁸⁰

(Kel çocuğa bütün halk sövdüğü için çocuğun iki gözü iki çeşme olmuş.)

²⁷⁶ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 806.

²⁷⁷ “Köz uşında”: A.B. 255/643; M.S. 165/451.

²⁷⁸ Yurtbaşı, 467.

²⁷⁹ Parlatır, 492.

²⁸⁰ “Közdiñ jasın köl qıluw”: A.B. 244 s.; K.B.S. 17/317.

Közdiň jawın aluw (gözün düşmanını almak): Göz kamaştırmak²⁸¹.

Güzelliğiyle dikkat çekmek.

Akbilek közin saladı,

Altınmenen qaptağan

Altın aydar suluwdıň

Köziniň jawın aladı. (Kbğ. 224/2451)

(Akbilek ona dikkatle baktığında güzel kızın altın perçemi onun gözünü kamaştırır.)

Közge ilmew (gözüne asmamak): Tüyü bile kıpırdamamak²⁸².

Dikkat etmemek, aldırılmamak, önem vermemek.

Egerde men şaqırıp almağanda,

Eskerip ilmeseňiz köziňizge. (A.S. 208/154)

(Eğer ben davet etmeseydim tüyünüz bile kıpırdamayacaktı.)

Közge tüşuw (gözüne düşmek): Gözüne ilişmek²⁸³.

Göze görünmek, gözükmek, bir şeye gözü gitmek.

Sol kezde kelgen äsker közge tüsse,

Janıňnan, jiyilğan jan, ümit qılma. (K.K. 79/168)²⁸⁴

(O anda gelen asker, onun gözüne ilişirse o zaman insanlar, umut etmeyin.)

Közi aǵaruw (gözü aǵarmak): Gözü sönmek²⁸⁵.

Kör olmak, gözleri göremez olmak, çevreyi bulanık görmek.

Ortadan öşip şam-şıraq,

²⁸¹ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 810.

²⁸² Çotuksöken, 329.

²⁸³ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 819.

²⁸⁴ “Közge tüşuw”: H.K.M.H. 223/401; Kbğ. 207/1727.

²⁸⁵ Yurtbaşı, 470.

Közimiz qaldı aǵarıp. (B.J. 55/1513)

(Ortadan ışık kapatıldı ve bir anda gözümüz söndü.)

Közi aşıq (gözü açık): Mürekkep yalamış²⁸⁶.

Her konuda, her şeyden bilgisi olan; okuma yazma bilen, aydın, görgülü.

Birewge tiysem dep em endi erterek.

Eskerip esiñizge ala jürgin,

Közi aşıq jigiti bolsa köñili zerek. (Ğ.K. 73/506)

(Biriyle erkenden evlensem diye düşünüyorum. Eğer mürekkep yalamış, kabiliyetli bir delikanlıya rastlarsanız bunu göz önünde bulundurup hatırlayınız.)

Közi ilinüw (gözü asılmak): Uyku kestirmek²⁸⁷.

Uykuya dalmak, kısa bir süre uyumak.

Uyıqtamay köpten beri talıp jürgen

Az ğana şahzadaniñ közi ilindi. (H.K.M.H. 229/600)

(Çoktan beri uyumayıp zamanla bayılan şehzade az da olsa uyku kestirdi.)

Közi toyuw (gözü doymak): Gözü doymak²⁸⁸.

Hevesi bitmek, kanaat etmek, istediklerini ele geçirdikten sonra artık istemez olmak.

Jurt qumar Akböpeniñ saldarına,

Körgende köz toyadı ajarına. (A.S. 206/102)

(İnsanlar Akböpe'nin şarkılarına meraklıdır; onun görünüşüne baktığım zaman gözün doyar.)

²⁸⁶ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 970.

²⁸⁷ Parlatır, 862.

²⁸⁸ Yurtbaşı, 469.

Közi tösüw (gözü düşmek): Gözü ilişmek²⁸⁹.

Rastgele görmek, istemeden görüvermek.

*Atın baylap, esikti aşyp kep qarağanda Janatniň közine közi tösüp jarq ete qaldı. (B.J. 18 s.)*²⁹⁰

(Atı bağlayıp, kapıyı açıp baktığında Janat'ın ışıldayan gözlerine gözü ilişti.)

Közün tigüw (gözünü dikmek): Gözünü dikmek²⁹¹.

Gözünü bir şeyden veya kimseden ayırmamak, dikkatle bakmak.

Sawıtbek közin tigip turdı biraz,

İşarat ete me dep belgi berip. (A.S. 223/644)

(O işaret verir mi diye Sawıtbek biraz ona gözünü dikti.)

Közine şöp saluw (gözüne ot koymak): Boynuz takmak²⁹².

Karı veya koca tarafından aldatılmak, hıyanet etmek.

Sener bolsañ sözime,

Şöp salmaspın köziñe! (Ğ.K. 83/832)

(Eğer benim sözüme güvenirsen sana boynuz takmam!)

Köziniň ağı men qarası (gözünün akı ve karası): El bebek gül bebek²⁹³.

Çok sevilen ve nazlı büyütülen çocuk için söylenir.

Atası ruqsat berdi balasına,

*Köziniň ağı men qarasına. (S.M. 47/557)*²⁹⁴

²⁸⁹ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 816.

²⁹⁰ "Közi tösüw": A.B. 262/837; K.B. 116/57, 158/1575; K.S. 48/1241.

²⁹¹ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 820.

²⁹² Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 660.

²⁹³ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 749.

²⁹⁴ "Köziniň ağı men qarası": B.J. 17/305, 52/1424; Kbğ. 188/989.

(Babası evladına, el bebek gül bebeğine, izin verdi.)

Kün körüw (gün görmek): Gün görmek²⁹⁵.

Yaşamak, varlığını sürdürmek.

Kün köremin dep jürgen jalğız uldan

Qayran ana ayırılıp qaldı jılap. (K.B.S. 22/473)²⁹⁶

(Tek oğlum sayesinde gün görürüm diye düşünen oğlunun kıymetli annesi, evladını kaybedip üzüldü.)

Kün tün qatuw (gece gündüz katmak): Yol tepmek²⁹⁷.

Ara vermeden uzun süre yürümek, yolculuk etmek.

Jetem dep kün, tün qatıp kelatqanda

Bir jerde kerbez ker at boldıradı. (M.S. 161/331)

(Ulaşırım diye yol teperken bir yerde kestane dorusu at, çok yorulup kuvvetten düşer.)

Küni bitüw (günü bitmek): Günü dolmak.

Ölmek.

Jalladtar padişaha keldi jetip,

Bir öler aqırında küni bitip. (K.T.Z. 222/1872)²⁹⁸

(Cellatlar padişaha yetişip geldiler, sonunda günü dolup ölür.)

Küni qarañ (günü kara): Başı dertte²⁹⁹.

Durumu müşkül, ağır vaziyette, zor bir durumda.

²⁹⁵ Yurtbaşı, 475.

²⁹⁶ “Kün körüw”: K.B.S. 19/390.

²⁹⁷ Parlatır, 925.

²⁹⁸ “Küni bitüw”: K.B.S. 40/1301.

²⁹⁹ Çotuksöken, 123.

Muhammed qaldı jayda ğarip bolıp,

Kisi joq izdep keler, künim qarañ. (H.K.M.H. 236/808)

(Muhammed ıssız yerde garip kaldı: “Arayacak kimse yok, başım dertte.”)

Qabağı qalıñ (göz kapağı kalın): Surat mahkeme duvarı³⁰⁰.

Sert surat, bakışı öfke dolu olan.

Qabağı qalıñ sol bala,

Qayrat-küşi mol bala,

Dosqa – baq, jawğa – sor bala,

Tipti şunaq quw bala,

Şubar at minip keledi. (A.B. 269/1015)

(Suratı mahkeme duvarı gibi olan çocuk, gücü bol olan çocuk; dostuna baht, düşmanına bahtsızlık getiren, kesik kulaklı, kurnaz çocuk, Şubat isimli ata binip gelir.)

Qabağı tırısuw (göz kapağı kırışmak): Kaşlarını çatmak³⁰¹.

Hoşnutsuzluğunu, kırgınlığını, neşesizliğini anlatacak biçimde yüzünü buruşturmak.

Sol qalada turatın, qabağı tırısқан, köringenmen urısқан, adam tappas oyı bar bir mustan kempir bar edi. (A.B. 270 s.)

(O şehirde yaşayan, kaşlarını çatan, herkes ile kavga eden zeki bir cadı vardı.)

Qabağın qars jabuw (göz kapaklarını çabuk kapatmak): Surat asmak³⁰².

Somurtmak, kaşlarını çatmak, soğuk bakmak.

Sonda qatın ökinip,

Qabağın qars jabadı. (Ğ.K. 83/856)

³⁰⁰ Emir, 261.

³⁰¹ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 915.

³⁰² Yurtbaşı, 645.

(O zaman kadın pişman olup surat asar.)

Qabağın tūyūw (göz kapağını buruşturmak): Yüzünü ekşitmek³⁰³.

Yüz ifadesiyle öfkelerini belli etmek.

Qapalanıp Nazım tur

Qabağın tūyip qayğı jep. (K.B. 119/142)

(Nazım yüzünü ekşitip dargınlığını bildiriyor.)

Qabağına qaraw (göz kapağına bakmak): Huyuna suyuna gitmek³⁰⁴.

Birinin keyfine, gönlüne göre hareketler uydurmak; birini kızdırmayacak davranışlarda bulunmak.

Qıldı deydi bir üşin balağına,

Toğız begi qaraydı qabağına. (K.B.S. 33/924)

(Dokuz Bey onun huyuna suyuna gidip hareket ederler.)

Qabağınan qar jawuw (göz kapaklarından kar yağmak): Barut kesilmek³⁰⁵.

Sertleşmek, hiddetlenmek, çok kızmak.

Käpirdi buwındırdı tamağınan,

Qar jawğan aşuwlansa qabağınan. (H.K.M.H. 236/814)³⁰⁶

(Barut kesilip o kâfirin boğazını sıktı.)

Qabil körüw (kabul görmek): Aklı yatmak³⁰⁷.

Uygun bulup kabul etmek.

³⁰³ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 1137.

³⁰⁴ Yurtbaşı, 495.

³⁰⁵ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 614.

³⁰⁶ “Qabağınan qar jawuw”: K.D.K. 139/1152.

³⁰⁷ Parlatır, 62.

Ğanjaftay Ğazraf dinge kirdi,

Musulmandıq dinini qabil krdi. (K.S. 31/714)³⁰⁸

(Ğanjaf gibi Ğazraf da dine girdi, Müslümanlık dinine aklı yattı.)

Qabırğası qatqan joq (kaburgası katılaşmamış): Ağzı süt kokmak³⁰⁹.

Henüz yeterinceye kadar olgunlaşmadığını, büyümediğini ifade eden deyim.

Qabırğan li qatqan joq,

şırağım, jasiñ jetken joq,

Meniñ aytqan tilimdi al. (Kbğ. 194/1218)

(Ağzın süt kokuyor yavrum, henüz olgunlaşmadın o yüzden benim aklımı al.)

Qabırğası sögilüw (kaburgası bölünmek): İçi burkulmak³¹⁰.

Bir şeye çok zlmek, kederlenmek.

Kzimniñ jası egildi,

Qabırğam meniñ sgildi,

Basımda tji, dwletim

Jerge meniñ tgildi. (A.B. 269/991)

(Gzyaşım döküldü, içim burkuldu; başımdaki tacımdan, mal mlkmdan ayrıldım.)

Qaharı kelw (fkesi gelmek): Öfkeye kapılmak³¹¹.

Çok kızmak, hiddete kapılmak.

Seyittiñ qaharı keldi onı körip,

At sekirtip, maydanğa keldi kirip. (K.S. 41/1017)

³⁰⁸ "Qabil krw": K.S. 39/952.

³⁰⁹ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 546.

³¹⁰ Yurtbaşı, 499.

³¹¹ Parlatır, 688.

(Seyit onu görünce öfkeye kapıldı; at ile koşup cepheye girdi.)

Qaharına minüw (öfkesine binmek): Ateşi başına vurmak³¹².

Çok sinirlenmek, kızmak, öfkeye kapılmak.

Minedi ädil Omar qaharına,

*Taqırdıñ kim şıdağan zaharına. (K.Ä.Ş. 271/227)*³¹³

(Adaletli Hz. Ömer'in ateşi başına vurdu, onun öfkesine kim tahammül etti.)

Qalam qas (kalem kaş): Bir içim su (gibi)³¹⁴.

Güzel alımlı kız.

Qıpşa beldi, qalam qas,

*Uqsaydı beyiş ürine. (B.J. 12/124)*³¹⁵

(İnce belli bir içim su gibi kız, cennetteki huri kızlara benzer.)

Qam jew (gam yemek): Gam çekmek³¹⁶.

Üzölmek, kaygılanmak.

Şığarmas üşbu bala heş dibıstı,

*Tamam xalıq balanın qamın jesti. (S.M. 37/256)*³¹⁷

(Bu çocuk hiç ses çıkarmaz; çocuğun durumundan dolayı bütün halk gam çeker.)

Qan jutuw (kan yutmak): Kan ağlamak³¹⁸.

Üzüntüye düşmek, can sıkıntısı çekmek, dertlenmek.

³¹² Parlatır, 117.

³¹³ "Qaharına minüw": K.B. 123/292.

³¹⁴ Yurtbaşı, 357.

³¹⁵ "Qalam qas": A.B. 229/76.

³¹⁶ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 787.

³¹⁷ "Qam jew": A.B. 233/183, 240/324; M.S. 162/348.

³¹⁸ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 903.

Bu qızıñniñ ğaşığınan,

*Bäri de qan jutadı. (K.T.Z. 184/677)*³¹⁹

(Bu kızının sevgilisi yüzünden herkes kan ağlayacak.)

Qan tartuw (kanı çekmek): Son nefesini vermek³²⁰.

Tanrı buyruğu ile ölmek.

Ajal jetse, jigitter, amal bolmas,

*Qan tartıptı, Koziqem oyanbadı. (K.B.S. 35/1034)*³²¹

(Eceli gelirse kardeşler, çare olmaz; Koziqem uyanmayıp son nefesini vermiş.)

Qanın işüw (kanını içmek): Kan dökmek³²².

İmha etmek, öldürmek.

“Qanıñdı Kulamergen işermin” dep,

Minip ap jelmayamen jönelipti. (K.K. 90/565)

(“Kulamergen, kanını dökerim” diye at gibi koşan deveye binip yönelmiş.)

Qanın jüktew (kanını yüklemek): Kanına girmek³²³.

Sebepsiz birini öldürmek.

Balanıñ qanın jükteme,

*Oısı aşuwiñdi mağan ber. (K.Ä.Ş. 273/285)*³²⁴

(Evladının kanına girme, hakim ol kendine.)

³¹⁹ ”Qan jutuw”: Kbğ. 227/2577.

³²⁰ Parlatır, 777.

³²¹ “Qan tartuw”: K.B.S. 38/1228.

³²² Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 904.

³²³ Emir, 178.

³²⁴ “Qanın jüktew”: M.S. 168/556.

Qanatınan qayrılıw (kanadı kırılmak): Kolu kanadı kırılmak³²⁵.

Çaresiz duruma düşmek, elinden bir şey gelmemek.

El-jurtınan ayrılğan,

Qanatınan qayrılğan,

Äkejanımdı kördiñ be? (A.B. 306/2077)

(Akrabalarından ayrılan, kolu kanadı kırılan babacığımı gördün mü?)

Qapı qaluw (dikkatsiz kalmak): Bin pişman olmak³²⁶.

Pişman olmak, üzölmek.

Ayırılıp ğaşığınan qapı qaldı,

Sol jerde küyip-janıp qapalandı. (H.K.M.H. 230/609)

(Sevdiğinden ayrıldığı anda bin pişman oldu ve çok üzöldü.)

Qara bası (kara başı): Tek başına³²⁷.

Yalnız kendisi, kendi kişiliğine.

Asılbek jubatadı ata-anasın:

– Qayğırma tıyıp al, – dep, – közdiñ jasın,

Äyeldiñ teñim emes keregi joq,

Tiley ber tirligimdi qara basım. (A.G.K. 224/64)

(Asılbek anne babasını teselli eder: “Üzölme, ağlama; benimle eşit olmayan kadına gerek yok, tek başımın sağlığını dileyin.”)

³²⁵ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 937.

³²⁶ Yurtbaşı, 353.

³²⁷ Yurtbaşı, 661.

Qara basuw (kara basmak): Aklını kaybetmek³²⁸.

Kendinde olmayıp yanlı, düşüncesizce hareketler yapmak.

Künikeyni bermekke wäde qıldı,

*Qorıqqan soñ el-jurtımız qara basıp. (K.D.K. 128/740)*³²⁹

(Halık korkuya kapıldığından aklını kaybedip Künikey'i vermeye söz verdi.)

Qara bet (kara yüz): Ar damarı çatlamış³³⁰.

Utanmaz, arsız, yüzsüz.

Sonda qazı söyleydi:

– Jaladan boldı-aw qaza, – dep,

Atası edim bul jurttıñ,

Ata-babam Manakök,

Qazısı edim halıktıñ,

*Mülde boldım qara bet. (Ğ.K. 84/870)*³³¹

(O zaman hâkim söyler: “Yalandan oldu kocanın ölümü; ata soyum Manakök'ten gelen bu halkın başında duran hâkimi idim, şimdi ise ar damarı çatlamış birisi oldum.”)

Qara kiyüw (kara giymek): Karalar giymek³³².

Siyah giyim giyip vefat eden kişi için yas tutmak.

Köktegi perişte qara kiydi,

*Ujmaqta hor qızdarı zar eñiredi. (K.Ä.Ş. 276/392)*³³³

(Gökteki melek karalar giydi; cennetteki huri kızlar acı gözyaşlarını döktü.)

³²⁸ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 556.

³²⁹ “Qara basuw”: K.J. 59/1315.

³³⁰ Yurtbaşı, 308.

³³¹ “Qara bet”: A.B. 303/1982.

³³² Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 910.

³³³ “Qara kiyüw”: K.Ä.Ş. 276/390.

Qara körüm jer (kara gibi görünen yer): Dünyanın öbür ucu³³⁴.

Uzun mesafe, epeyce uzak yer.

Qara körüm jer edi,

Jetip keldi Baysarı

Ümit etken jerlerge. (A.B. 245/415)

(Dünyanın öbür ucu idi, yine de Baysarı göz diktiği yerlere geldi.)

Qara qıldı qağ jarğan (kara kılı tam yarmış)

Doğru, dürüst, âdil.

Qara qıldı qağ jarğan âdil eken,

Waqtında heş patşa joq munan asqan. (K.D.K. 122/541)³³⁵

(Kendisi adaletli bir padişah; zamanında ondan iyi bir padişah yok.)

Qara söz (kara söz)

Belâgat sözleri, güzel etkileyici konuşma.

Oynan ân şığarıp öleñ jazdı,

Qağıtpa qara sözge şeber jana. (A.S. 203/8)³³⁶

(Aklından bir şarkı uydurup ona sözlerini yazdı; kendisi şakalı, güzel sözlerde ustadır.)

Qara ter boluw (kara ter olmak): Kan ter içinde kalmak³³⁷.

1. Çok terlemek, ter dökmek.

2. Boşuna yorulmak, halsiz duruma düşmek.

– *Şapqan bedew boldı ğoy bir qara ter,*

³³⁴ Yurtbaşı, 423.

³³⁵ “Qara qıldı qağ jarğan”: A.S. 206/117, 214/353; K.Ä.Ş. 269/179.

³³⁶ “Qara söz”: K.T.Z. 162/15.

³³⁷ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 907.

*Erlık qıldı buğan şapqan dostım er. (A.B. 262/827)*³³⁸

(Hızlı koşan at kan ter içinde kaldı, onu böyle koşturmakla yiğitlik yaptın dostum.)

Qara terge boyaluw (kara tere boyanmak): Ter dökmek³³⁹.

1. Çok terlemek.
2. Boşuna yorulmak, hâlsiz duruma düşmek.

At bawırı jazıldı,

Basqan izi qazıldı,

Qara terge boyalıp

*Üdey-üdey şabadı. (Kbğ. 200/1440)*³⁴⁰

(At dörtnala kalktı, derin izler bıraktı, ter döküp yavaş koşmaya başladı.)

Qarnı aşuw (karnı ekşimek): Karnı zil çalmak³⁴¹.

Acıkmak, açlık duymak.

İymam Mahdi sol şaharğa jaqın keldi,

*Äbden-aq qarnı aşıp qaljıradı. (D.K. 52/418)*³⁴²

(İmam Mehdi o şehre yaklaştı; karnı zil çalıp kuvvetten düştü.)

Qarsı kelüw (karşı gelmek): Karşı gelmek³⁴³.

Boyun eğmemek, aleyhte olmak, itiraz etmek.

Äkeñe qarsı kim keler,

Qulınım, endi aman bol. (K.Ä.Ş. 275/376)

³³⁸ “Qara ter boluw”: K.B. 150/1298.

³³⁹ Parlatır, 833.

³⁴⁰ “Qara terge boyaluw”: M.S. 173/735.

³⁴¹ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 913.

³⁴² “Qarnı aşuw”: K.B.S. 29/728.

³⁴³ Yurtbaşı, 529.

(Babana karşı kim gelir ki; yavrum, bundan sonra esen kal!)

Qasın kerüw (kaşını girmek): Yüksekten bakmak³⁴⁴.

Mağrur olmak, bir üstünlük gösterişiyle davranmak.

Suluw qız keriledi qasın kerip,

Zorayttı mäjilisti Kasım kärrip.

“Oqımağan nadan qız kerek pe” dep

Unatpadı baldızın Asıl körrip. (A.G.K. 223/45)

(Güzel kız ona yüksekten bakmaya başlar. “Tahsil görmeyen cahil kıza gerek yok” diye Asıl, Kasım’ın baldızını beğenmedi.)

Qayğı jew (kaygı yemek): Ciğeri yanmak³⁴⁵.

İstirap çekmek, kederlenmek, üzülmek.

Orınsız mağan asıldı,

Bekterime küyünip

Qayğı jep, janım aşındı. (K.B. 160/1643)³⁴⁶

(Yersiz benim üzerime geldi; beylerime acıyıp ciğerim yandı.)

Qayğimen qan jutuw (kaygı ile kan yutmak): Bağrını ezmek³⁴⁷.

Üzüntüye düşmek, can sıkıntısı çekmek, dertlenmek, çok acı çekmek.

Qayğimenen qan jutıp sarğayarmin,

Düniyede tiri bop jüre almaymın. (A.S. 230/868)³⁴⁸

(Bağrımı ezip hasret çekerim, bu dünyada hayatta kalıp yaşayamam.)

³⁴⁴ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 1128.

³⁴⁵ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 682.

³⁴⁶ “Qayğı jew”: A.B. 238/279; K.B. 119/142.

³⁴⁷ Parlatır, 140.

³⁴⁸ “Qayğimen qan jutuw”: A.S. 231/889, 234/972.

Qaza jetüw (eceli ulaşmak): Ecel şerbeti içmek³⁴⁹.

Ölmek.

Şahzada “arqan tart” dep ayğay saldı,

Diyüw malğun qaza jetip ölip qaldı. (H.K.M.H. 233/698)

(Şehzade “ipi çek” diye bağırdığında dev melun ecel şerbetini içti.)

Qazdañ qağuw (çabuk yürümek): Çalım satmak³⁵⁰.

İşgüzarlık biçimde davranmak, çalımli tavırlar almak, gösteriş için yapmak, azamet taslamak.

Qaris urıp qatını ölgen kari boydaq,

Meylinşe suluwlanıp qazdañ qaqtı. (Ğ.K. 81/788)

(Eşi vefat eden yaşlı bekâr epeyce süslenip çalım sattı.)

Qıl köpir (kıl köprüsü)

1. Sırat Köprüsü.

2. Sıkıntılı zor bir zaman.

Qıl köpir qiyamettiñ öterinde,

Boladı zamanımız älde qanday. (K.T.Z. 162/3)

(Kıyamet günü Sırat Köprüsü’nden geçtiğimizde hâlimiz nasıl olacağı belli değil.)

Qızıl til (kırmızı dil)

Belâgat, güzel konuşma yeteneği.

Ädildik, öner kerek er jasında,

Öner bar qızıl tildiñ ayasında. (K.Ä.Ş. 277/441)³⁵¹

³⁴⁹ Parlatır, 327.

³⁵⁰ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 686.

(Yiğitlik, adaletlik ve hitabeti içerir.)

Qızıl tilin bezew (kırmızı dilini süslemek): Dil dökmek³⁵².

Güzel tatlı konuşmak.

Qızıl tilin bezegen,

Tilden teñdik bermegen,

Karşığa degen bir jıraw

Dombırasın qolğa alıp

Köş qasına keledi. (K.J. 32/203)

(Dilini döken, hatiplik sanatında hiçbirine yenilmeyen, Karşığa adlı bir ozan, dombıra sazını eline alıp kervanın yanına gelir.)

Qiyğaş qas (eğri kaş)

Kalem kaşlı.

Akböpe piste murın, sümbil şaştı,

Qara köz, oymaq awız, qiyğaş qastı. (A.S. 204/42)

(Akböpe dolgun saçlı, siyah gözlü, kalem kaşlıdır ve onun hokka gibi burnu, güzel dudakları var.)

Qiyquw saluw (haykırış bırakmak): Avaz avaz bağırarak³⁵³.

Haykırmak, bağırarak.

“Qızıñdı tez şığar” dep qiyquw saldı,

Awruw dep qarar emes ölgenine. (A.S. 229/824)

(Onun hasta olduğuna bakmayıp “Kızını çabuk dışarı çıkar!” diye avaz avaz bağırdı.)

³⁵¹ “Qızıl til”: N.K.K.Z. 16/210.

³⁵² Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 719.

³⁵³ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 594.

Qol aluw (el almak): Hâl hatır sormak³⁵⁴.

Selamlaşmak, birinin durumundan bilgi almak.

Kiresi bos atama

Qol quwsırıp baralıq,

Ayağına bas urıp,

Qarttıñ qolın alalıq. (Kbğ. 251/3530)

(Dedeme boyun eğip gidelim, onun ayaklarına kapanıp hâl hatır soralım.)

Qol köterüw (el kaldırmak): El kaldırmak³⁵⁵.

Birini eliyle vurmak, muhalefet göstermek.

Estigen soñ anası aşuwlandı,

Qol köterip, qızınıñ jüzin urdı,

“Aranızda bir sumdıq bar eken” dep,

Qızınıñ awzı-murnı qanğa toldı. (K.S. 14/154)

(Duyduktan sonra annesi kızıp: “Aranızda bir şey varmış” diye el kaldırıp yüzüne vurdu; kızının ağzı burnu kanla doldu.)

Qol quwsıruw (el kavuşturmak): Baş eğmek³⁵⁶.

1. İtaat etmek, istemeyerek inkıyat etmek.

2. Hürmet etmek, saygı göstermek.

Tez jürip bağınbasañ qol quwsırıp,

Köziñdi joyıltarmın jazañ berip. (H.K.M.H. 227/527)³⁵⁷

(Çabuk gidip baş eğmezsen seni cezalandırıp yok ederim.)

³⁵⁴ Yurtbaşı, 480.

³⁵⁵ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 763.

³⁵⁶ Yurtbaşı, 338.

³⁵⁷ “Qol quwsıruw”: K.B. 119/175, 145/1125; Kbğ. 251/3528.

Qol saluw (el koymak)

1. Bir işe girişmek.
2. Kaba kuvvete başvurmak.

Alpamıs sultan naq on tört jasında attıñ quyriğına jolbarıstay qol saldı. (A.B. 236 s.)

(Alpamıs Sultan tam on dört yaşında atın kuyruğına aslan gibi kaba kuvvete başvurdu.)

Qol sozuw (el uzatmak): Kendini paralamak³⁵⁸.

Bir işte başarı sağlamak için çaba harcamak, onu elde etmeye çalışmak.

Asılbek mirza boldı toptan ozğan,

Köp adam jete almadı qolın sozğan. (A.G.K. 224/66)³⁵⁹

(Asılbek Efendi başı çeken bir adamdı; kendini paralayan birçok insan onun derecesine ulaşamadı.)

Qolğa aluw (ele almak)

1. Ele geçirmek, yakalamak.
2. Bir işe girişmek, ele almak.
3. Tenkit etmek, incelemek.

– *Qızmetiñ bar bolsa buyır, barsam,*

Seyit ayttı: – Sol qızdı qolıma alsam.

Pahminniñ basın kesip, qızdı alıp,

Malatya şaharğa qayıp barsam. (K.S. 49/1286)

(“Gideceğim, işin var ise buyur”; Seyit söyledi: “O kızını elime geçirsem Pahmin’in başını kesip kızını beraber alıp Malatya şehrine geri dönsüm.”)

³⁵⁸ Parlatır, 565.

³⁵⁹ “Qol sozuw”: Kbğ. 170/212.

Qolğa tösüw (ele düşmek): Ele geçmek³⁶⁰.

1. Yakalanmak, tutuklanmak.
2. Elde edilmek.

Oñaylıqpen ol qazan,

*Bizdiñ qolğa töspeydi. (K.K. 102/1031)*³⁶¹

(Kolaylıkla o kazan bizim elimize geçmeyecek.)

Qolı barmaw (eli varmamak): Eli varmamak³⁶².

Bir işi yapmaya içi istememek, cesaret edememek.

Sıqıldı apta tünep tuwğan ayday,

Uruwğa quldiñ qolı bara almaydı-ay. (K.Ä.Ş. 273/296)

(Bireyin onu vurmaya çekinip eli varmaz.)

Qolı jetüw (eli ulaşmak): Elde etmek³⁶³.

Bir şeye sahip olmak, dediği çıkmak, hedefine ulaşmak.

Malımnıñ joqtıǵınan qolım jetpey,

*Ayrıılıp ǵaşıǵımnan qaldım julap. (A.S. 237/1085)*³⁶⁴

(Mal ve mülkümün olmadığından sevdiğimi elde edemeyince ondan ayrıılıp üzüldüm.)

Qolı kesilüw (eli kesilmek): Eli kolu bağlı kalmak³⁶⁵.

Bir şey yapamamak, kuvveti kesilmek, çaresiz kalmak.

Malım bolsa bir şatpaq eter edim,

³⁶⁰ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 752.

³⁶¹ "Qolğa tösüw": H.K.M.H. 233/703; K.S. 42/1054.

³⁶² Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 762.

³⁶³ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 750.

³⁶⁴ "Qolı jetüw": K.B. 153/1410.

³⁶⁵ Yurtbaşı, 433.

Kedeşilik qolımdı kesip otır. (A.S. 238/1098)

(Hayvanlarım olsa durumu çözerdim ama fakirlik yüzünden elim kolum bağlı kaldı.)

Quda tösüw (dünür düşmek): Dünür düşmek³⁶⁶.

Birinin kızını oğluna evlendirmek için anne babasından veya yakınlarından istemek.

Baysarınıñ jalğız qızı Gülbarşındı Bayböri balası Alpamısqa alıp bermekşi bolıp quda tüsti. (A.B. 227 s.)³⁶⁷

(Bayböri, Baysarın'ın yalnız kızı Gülbarşın'ı oğluna Alpamıs'a evlendirmek üzere dünür düştü.)

Quday uruw (Tanrı vurmak): Başına feleğin tokmağı inmek³⁶⁸.

Belâya, felâkete uğramak; işi ters gitmek.

Kambar ayttı özine:

“Osığan köñilim bölünip,

Umutıp ketsem jurtımdı,

Qudaydıñ, – dedi, – urğanı.” (K.B. 128/493)

(Kambar kendine: “Buna iştahım kabarıp halkımı unutursam başıma feleğin tokmağı indi demek” dedi.)

Qulağın saluw (kulağını koymak): Kulak vermek³⁶⁹.

Bütün dikkatini toplayarak dinlemek.

Men de aytayın bir sözdi,

Qulağıñdı sal, – dedi. (B.J. 11/81)³⁷⁰

³⁶⁶ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 738.

³⁶⁷ ”Quda tösüw”: N.K.K.Z. 9 s.

³⁶⁸ Emir, 85.

³⁶⁹ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 945.

(“Ben de bir söz söyleyeyim, kulak verin” dedi.)

Qulağın tigüw (kulağını dikmek): Can kulağı ile dinlemek³⁷¹.

Büyük dikkatle dinlemek.

*Qulağın tigip, közin şaşıp, batırdı taniydi. (Krg. 219/736)*³⁷²

(Can kulağı ile dinleyip, gözlerini dikip yiğidi tanır.)

Qulağına jağuw (kulağına yaranmak): Kulağı okşamak³⁷³.

Söylenenler veya ses hoşuna gitmek, kulağa hoş gelmek.

Tusunda aq otawdıñ tıñdap tursa,

*Jağadı qızdıñ dawısı qulağına. (N.K.K.Z. 18/258)*³⁷⁴

(Beyaz otağın karşısında kulak kabartırsa kızın sesi kulağını okşar.)

Qulağına saluw (kulağına koymak): Aklına getirmek³⁷⁵.

Bir şeyi birine hatırlatmak, anımsatmak, uyarmak.

Kelmegen adam bar bolsa,

Şaqıruwğa barıñdar.

Bul sözimdi ol jannıñ

Qulağına salıñdar. (S.M. 42/405)

(Gelmeyen kişi varsa davet etmeye gidin. Bu sözümü o kişinin aklına getirin.)

³⁷⁰ “Qulağın saluw”: A.B. 226/44, 234/205, 243/387, 245/421, 271/1045, 287 s.; A.S. 205/70, 237/1083, 239/1110, 245/1276; K.B. 115/4, 129/534, 154/1440; K.B.S. 14/208; K.K. 75/3; K.S. 50/1304; K.T.Z. 162/23, 182/583; N.K.K.Z. 13/110, 15/178.

³⁷¹ Yurtbaşı, 374.

³⁷² “Qulağın tigüw”: A.B. 236 s.

³⁷³ Parlatır, 599.

³⁷⁴ “Qulağına jağuw”: A.B. 296/1766.

³⁷⁵ Yaşar, 18.

Qulağına tiyüw (kulağına deĝmek): Kulağına gitmek³⁷⁶.

Duymak, işitmek, öğrenmek.

“Akböpe Şuwğa sazğa qonıptı” dep,

Sawittiñ tiydi barıp qulağına. (A.S. 222/621)³⁷⁷

(“Akböpe, Şu ilçesinde sazlık yerlere yerleşmiş” haberi Sawıt’ın kulağına gitti.)

Qulaq asuw (kulak asmak): Kulak asmak³⁷⁸.

Söylenen söze önem vermek, dinlemek.

– Sözime bolmadı eşkim qulaq asar,

Dep edim “ketkennen soñ sol adasar”. (M.S. 158/231)

Söylenen söze önem vermek, dinlemek.

(“Gittikten sonra yolunu kaybeder” demiştim ama sözüme kulak asacak kimse olmadı.)

Qulaq qurışın qandırıw (kulak çeliğini dindirmek)

Bir şeyi dinlemekten zevk almak, hevesini almak.

Han jağınan söyleyik biraz endi

Jamağat, qandırayın qulaq qurışın. (K.D.K. 122/534)³⁷⁹

(Han tarafından biraz olsun söz edelim, cemiyet, bunu dinlemekten zevk alırsınız.)

Qumardan şıĝuw (hevesten çıkmak): Hevesini almak³⁸⁰.

Çok istediği şeyi elde edip ona doymak.

Oylaydı kâpir “qastıq qılayın” dep,

³⁷⁶ Çotuksöken, 265.

³⁷⁷ “Qulağına tiyüw”: A.B. 228 s.

³⁷⁸ Yaşar, 193.

³⁷⁹ “Qulaq qurışın qandırıw”: K.T.Z. 229/2066.

³⁸⁰ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 857.

“*Osi jerde qumarımnan şığayın*” dep,

“*Bir türlü jala jawıp balasına,*

Omardıñ üdildigin sınayın” dep. (K.Ä.Ş. 265/52)

(Kâfir: “Kötülük yapayım, bundan hevesimi alayım ve oğluna iftira atıp Hz. Ömer'in adaletini denemeden geçireyim” diye düşünür.)

Qup körüw (doğru görmek): Uygun görmek³⁸¹.

Birinin hareketini, sözünü, tutumunu desteklemek; doğru bulmak.

Ämir Omar aytadı: – Jaqsı bolar,

Jararday jaqsı tapsan, qup körermin. (K.S. 13/124)

(Hz. Ömer söyler: “Güzel olur; iyi birini bulursan uygun görürüm.”)

Mañdayı aşılıw (alını açılmak): Talihi yar olmak³⁸².

İşi yolunda gitmek, bahtı açık olmak, şanslı olmak.

Qaradan boldı talayım,

Aşılmadı mañdayım,

Jeti jasar Sansızbay sındı balanı

Äpkeler me eken Qudayım? (K.J. 52/981)

(Kısmetim kapalı oldu, talihim yar olmadı; Allah yedi yaşındaki Sansızbay çocuğu getirir mi acaba bana?)

Mazasın aluw (huzurunu almak): Huzurunu kaçırmak³⁸³.

Rahatsızlık vermek, taciz etmek.

Dey körme öte momın bul qasaptı,

³⁸¹ Yurtbaşı, 678.

³⁸² Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 1065.

³⁸³ Parlatır, 473.

“*Erterek tez jatqız*” dep mazanı aptı. (Ğ.K. 67/300)³⁸⁴

(Bu kasap çok uysal birisi demeyin; “erkenden çabuk yatır” diye huzurunu kaçırmış.)

Mısı quruw (gücü tükenmek): İki eli böğründe kalmak³⁸⁵.

Çaresiz kalmak.

– *Şınaş qılıp bereyin tamağña,*

Endi senin, ay, bayğus, mısın qurdı. (K.B.S. 33/922)

(Ey zavallı, şimdi senin iki elin böğründe kaldı.)

Moynı ırğayday, biyti torğayday (boynu sırık kadar, biti serçe kadar): Bir deri bir kemik³⁸⁶.

Zayıf düşmüş, cılızlaşmış.

Sonda Bayböriniñ beli bügilip, tırnağı sögilip, köziniñ jası tögilip, özi jayaw, moynı ırğayday, biyti torğayday bolıp, eki közi iriñdep, buwındarı dirildep, balasın joqtap, jılap jüredi eken. (A.B. 287 s.)

(O zaman Baybörü'nin beli bükülmüş. Gözyaşı dökülüp bir deri bir kemik kalmış. İki gözü irinleyip kolu ayağı titremiş. Oğluna ağıt yakıp ağlarmış.)

Moynın buruw (boynunu çevirmek): Üstünde durmak³⁸⁷.

Bir şeye veya birine zaman ayırmak, önem vermek; onunla ilgilenmek.

Birneşe kün jüredi osı xalmen,

Jazuw menen ğılımğa moyın burup. (K.T.Z. 177/460)³⁸⁸

(Birkaç gün bu hâlde olur, okuma yazma ve bilimin üstünde durup ilgilenir.)

³⁸⁴ “Mazasın aluw”: A.B. 273/1130.

³⁸⁵ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 875.

³⁸⁶ Yurtbaşı, 356.

³⁸⁷ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 1089.

³⁸⁸ “Moynın buruw”: A.B. 257/686; K.T.Z. 229/2063; S.M. 40/344.

Moynın sozuw (boynunu uzatmak): İçi gitmek³⁸⁹.

Bir şeyi çok istemek, hedeflenmek, hevesinde olmak.

Kodar tüzden bir oydı oylap keldi,

Moynın sozıp Bayanğa boylap keldi. (K.B.S. 36/1080)

(Meydandan dönerken Kodar'ın Bayan'a içi gidip bir fikri ortaya çıktı.)

Moynına aluw (boynuna almak): Boynuna almak³⁹⁰.

1. Suçunu itiraf etmek, kabul etmek.

2. Bir şeyi ödev veya borç olarak üzerine almak.

Men bu maldıñ bärin de moynıma aldım,

Er bolar ma, wağdası bolsa jalğan. (K.S. 16/215)

(Ben bu malın hepsin boynuma aldım; er olur mu vadisi yalan olsa.)

Moynına artuw (boynuna yüklemek): Üstüne yıkmak³⁹¹.

Görevlendirmek, sorumluluk yüklemek.

Bozbala Kusayındı şeyit qılıp,

Er qanın moynına artıp o da ketken. (N.K.K.Z. 14/144)

(Delikanlı, Kusayın'ı öldürüp onun kanını üstüne yıkıp can verdi.)

Murnın jaruw (burnunu yarmak): Burcu burcu kokmak³⁹².

Bir şeyin güzel kokusu çıkmak, kokusu etrafa iyice yayılmak.

Jasırmay balam, şınıñdı ayt,

Jörgektegi jas iyisiñ

³⁸⁹ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 867.

³⁹⁰ Parlatır, 210.

³⁹¹ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 1092.

³⁹² Yurtbaşı, 369.

Murnımdı jarıp baradı. (A.B. 291/1593)

(Gizlemeden yavrum gerçeği söyle, üstünden gelen tanıdık koku burcu burcu kokmaya başladı.)

Müyiz şıǵuw (boynuz çıkmak): Mevlâ'sını bulmak³⁹³.

İstediğine kavuşmak, dileği gerçekleşmek, gönlü rahatlamak.

Oynadıñ on besinde müyizin şıqsa,

Köñilindi käytip bugün tındırarsıñ. (M.S. 167/531)

(On beş yaşında Mevlâ'nı buldun, bugünlerde ise nasıl istediğine kavuşursun.)

Nanın tawıp jew (ekmeğini bulup yemek): Ekmeğini kazanmak³⁹⁴.

Yaşamını sürdürmek için geçimini sağlamak, para kazanmak.

Qoy baǵuw qoldan kelmeydi,

At üstinen soǵıs qıp

Jemesem tawıp nanımdı. (K.B. 130/555)

(Eğer atın üstünde mücadele ederek ekmeğimi kazanmazsam koyunları yetiştirmek elimden gelmiyor.)

Nar buraday şabınuw (tek hörgüçlü deve gibi sinirlenmek): Gözünü korkutmak³⁹⁵.

Karşı tarafa heybetli olmak, ürkütücü davranışlarda bulunmak, yıldırma.

Äzimbay sonda söyledi

Aşuwı kelip azıraq,

Beti ottay qabınıp,

Omırawın köterip

³⁹³ Emir, 217.

³⁹⁴ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 746.

³⁹⁵ Parlatır, 418.

Nar buraday şabınıp... (K.B. 136/768)

(Äzimbay biraz öfkelenip yüzü kızarıp göğsünü kaldırıp onun gözünü korkutarak söyledi.)

Obalı moynıña (vebali boynuna): Vebali boynuna³⁹⁶.

“Birine yaptığın kötülüğün günahınının kendi sorumluluğun altında olması” anlamında kullanılan deyim.

O düniyege barğanda, erkekpisiñ,

Eki jastıñ obalı moynıñda, qul. (K.B.S. 37/1174)

(Birey, öbür dünyaya gittiğinde mert mi olacaksın; iki gencin vebali boynuna.)

Obalına qaluw (vebalına kalmak): Vebali boynuna olmak³⁹⁷.

Bir işin günahını yüklenmek, birinin mutsuzluğuna sebep olmak.

Qalarsıñ obalına östip jürüp,

Eki erdiñ eregispen birewi öler. (M.S. 167/517)

(Böyle devam edersen vebali boynuna olur; iki erkekle inatlaşma, birisi ölür.)

Oy tüsüw (fikir düşmek): Aklına gelmek³⁹⁸.

Kafasına bir fikir, düşünce ortaya çıkmak.

Karajannıñ köñiline bir oy tüsüp, “kel ne bolsa da, dostumniñ Bayşubarına mineyin, söytip Barşınğa barayın” dep Bayşubarğa minip, Barşınniñ tikken aq otawına kelip mına sözderdi ayttı. (A.B. 242 s.)

(Karajan’ın aklına bir fikir gelip “ne olursa olsun, dostumun Bayşubar isimli atına bineyim, böylece Barşın’a gideyim” diye düşündü, Bayşubar’a bindi ve Barşın’ın bulunduğu beyaz çadırına gelip şu sözleri söyledi.)

³⁹⁶ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 1096.

³⁹⁷ Parlatır, 879.

³⁹⁸ Yurtbaşı, 290.

Oyğa aluw (aklına almak): Aklına düşmek³⁹⁹.

Hatırlamak, anımsamak.

Balanı jühüd körüp qayran qaldı,

“Jas bala musulman” dep oyına aldı. (K.Ä.Ş. 265/48)⁴⁰⁰

(Yahudi, çocuğu görüp hayran kaldı ve “genç bir Müslüman” olduğu aklına düştü.)

Oymaq awız (yüksük gibi ağız)

Güzel dudaklar.

Jibek jatqan küymege

Kirip kelse üñilip,

Otur eken Kız Jibek

Oymaqtay awzı bürilip. (K.J. 37/399)⁴⁰¹

(Jibek oturduğu süslü bir arabaya dikkatle bakıp girdiğinde, Kız Jibek güzel dudaklarını buruşturuyordu.)

Ökpesin qolına alıp jügirüw (akciğerini ellerine alıp koşmak): Tabana kuvvet koşmak⁴⁰².

Bütün gücüyle, telâşla, aceleyle koşmak.

Karlığaş körüp jügirdi,

Ökpesin alıp qolına. (A.B. 303/1964)

(Karlığaş onu görüp tabana kuvvet koştı.)

³⁹⁹ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 553.

⁴⁰⁰ “Oyğa aluw”: N.K.K.Z. 12/72.

⁴⁰¹ “Oymaq awız”: A.S. 204/42; K.J. 28/45.

⁴⁰² Çotuksöken, 318.

Öni qaşuw (rengi kaçmak): Rengi kaçmak⁴⁰³.

Heyecan, korku gibi duyguların etkisiyle yüzünün rengi değişmek.

Üyine jetip keldi jildam basıp,

Sarğayıp öne boyı öni qaşıp. (H.K.M.H. 227/506)

(Rengi kaçıp evine çabuk yürüyüp geldi.)

Ötkir til (keskin dil): Açık sözlü⁴⁰⁴.

Her şeyi çekinmeden yüzüne söyleyen dik sözlü insan.

Akböpe ötkir tilmen tüyregende,

Qalasıñ jay tüskendey esten tanıp. (A.S. 205/71)

(Açık sözlü Akböpe, sözle iğnelediğinde pat diye aklın başından gider.)

Öz betimen (kendi yüzüyle): Kendi başına⁴⁰⁵.

Kendi kendine, bağımsız hareket edebilen.

Ärkim de öz betimen tamaq tappaq,

Aştıqtan, azğındıqtan jürgen zorğa. (A.G.K. 246/761)⁴⁰⁶

(Açlıktan ve insaniyetsizlikten zorla hayatını sürdüren herkes aç kalmamak için kendi başına geçimini sağlayacak.)

Par kelüw (çift gelmek): Başa baş gelmek⁴⁰⁷.

Uygun düşmek, birbirine denk gelmek.

Qız bolsa da heş adam par kelmegen,

Dariyğa attı patşanıñ jalğız qızı. (D.K. 41/71)

⁴⁰³ Parlatır, 730.

⁴⁰⁴ Yaşar, 4.

⁴⁰⁵ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 920.

⁴⁰⁶ “Öz betimen”: K.K. 98/876.

⁴⁰⁷ Parlatır, 148.

(Dariyğa isimli padişahın yalnız kızına hiçbir kişi başa baş gelmedi.)

Peşenege jazğan (kaderine yazılan): Alın yazısı⁴⁰⁸.

Talih, kader.

Amal joq, peşeneme jazğan eken,

Qaydağı duşpan boldı dos körgenim. (B.J. 48/1340)

(Başka çarem yok, dost diye düşündüğüm kişinin düşman olduğu alın yazım imiş.)

Piste murın (ayçiçek tohumu gibi burun): Hokka gibi⁴⁰⁹.

Küçük burun.

Akböpe piste murın, sümbil şaştı,

Qara köz, oymaq awız, qiyğaş qastı. (A.S. 204/41)

(Akböpe dolgun saçlı, siyah gözlü, kalem kaşlıdır ve onun hokka gibi burnu, güzel dudakları var.)

Puşman jew (kaygı yemek): Dizini dövmek.

Olup bitenlerden dolayı çok pişman olmak, üzülme.

Atqa saldım tegildirik, pıstandı,

Men ketken soñ, äkejan,

Aqır jersin puşmandı. (A.B. 267/956)

(Atın sırtına eyerini ve onun örtüsünü koydum; ben gittikten sonra babacım, sonunda dizini döversin.)

⁴⁰⁸ Yurtbaşı, 297.

⁴⁰⁹ TDK, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 2009, <http://www.tdk.gov.tr> (01.09.2018, 12:30).

Raqımı t s w (merhameti düşmek): Yüreği paralanmak⁴¹⁰.

Birine acımaq,  licenaplıq göstermek.

Adamzattıñ t spedi raqımı,

Arızımız Qudayđa jeter meken. (A.S. 238/1101)

(İnsanlığın yüreği paralanmadı, duamız Allah'a ulaşılr mı acaba.)

S ni ket w (güzelliği gitmek): Tadı kamaq⁴¹¹.

1. Neşesi, rahatı, huzuru kamaq.

2. Bir Şey hoŐa gidecek yönlerini, güzelliğini yitirmek.

Akböpe, janım,

Çeker balım

Qazan urđan g l qusap,

Ketti s nim. (A.S. 244/1242)

(Akböpe canım, Çeker balım, sert soğukta solmuŐ iek gibi tadım katı.)

Segiz jumaq (sekiz cennet)

Cennet, günahsız insanların öldükten sonra gidecek yer.

Segiz jumaq xorınday,

Nur jigitter kelmey me? (K.T.Z. 184/670)

(Cenneteki huri gibi nur yiğitler gelmeyecek mi?)

Sertke jet w (sözleŐmeye ulaşmak): Sözünü tutmak⁴¹².

Verdiği sözü yerine getirmek.

⁴¹⁰ Yurtbaşı, 712.

⁴¹¹ Yaşar, 265.

⁴¹² Aksoy, *Deyimler S zliğ *, 1047.

– *Adamğa aqıl bitse, dāwlet biter,*

*Aynımas jaqsı jigit sertke jeter. (N.K.K.Z. 14/130)*⁴¹³

(İnsan akıl sahibi olursa mal mülk sahibi de olur; sözünü tutan iyi bir yiğit maksadına ulaşır.)

Sor jeñüw (bahtsızlığı yenmek): Yüreği yanmak⁴¹⁴.

Felâkete uğramak, zorluk çekmek.

Öldi ğoy meniñ bayım sorım jeñip,

Üy salıp ketip edi segiz kümet. (Ğ.K. 73/507)

(Benim kocam öldüğünde yüreğim yandı; o, ölmeden önce sekiz odalı ev yaptı.)

Sori qaynaw (bahtsızlığı kaynamak): Feleğin sillesini yemek⁴¹⁵.

Felâkete uğramak, ıstırap çekmek.

Ayrılıp ğaşıq jardan sori qaynap,

*Qudıqta jilap-nalıp qaldı bosqa. (H.K.M.H. 233/707)*⁴¹⁶

(Sevdiğini kaybedip feleğin sillesini yedi, kuyunun içinde ağlayarak kaldı.)

Söz qatpaw (söz çıkarmamak): Ağzını açmamak⁴¹⁷.

Ses çıkarmamak, ağzına taş almak.

Härkimniñ qayğısı bar öz basında,

*Bala tipti söz qatpas joldasına. (S.M. 36/236)*⁴¹⁸

(Herkesin kendine göre bir derdi var. Çocuk arkadaşına bile ağzını açmaz.)

⁴¹³ “Sertke jetiw”: N.K.K.Z. 11/42.

⁴¹⁴ Yurtbaşı, 711.

⁴¹⁵ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 780.

⁴¹⁶ “Sori qaynaw”: A.B. 315/2328; Ğ.K. 85/900; M.S. 152/40.

⁴¹⁷ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 543.

⁴¹⁸ “Söz qatpaw”: S.M. 36/237, 37/251, 37/254, 54/802.

Söz saluw (söz koymak): Kalbini açmak⁴¹⁹.

Duygularını, niyetini bildirmek.

Talay jigiti söz salğan,

Qaray-qaray közi talğan. (A.G.K. 230/270)

(Birçok erkek bana karşı kalbini açtı; bekleye bekleye onların gözleri yollarda kaldı.)

Söz tastaw (söz atmak)

Söylemek istediğini, düşüncesini işaret ile bildirmek.

Bas qoydı, şapan japtı toybastarğa,

“Aytsın” dep Akböpege söz tastadı. (A.S. 206/110)

(Hediye olarak sofraya et koydu, ceket giydirdi; Akböpe’ye “söylesin” diye işaret yaptı.)

Sözge kelüw (söze gelmek): Dile gelmek⁴²⁰.

1. Konuşmaya başlamak, sohbet etmek.

2. Çatışmak, tartışmak.

Bir waqta kâpir İmlak qızğa keldi,

Aqırın qol uzatıp sözge keldi. (H.K.M.H. 236/802)

(Bir anda İmlak, kıza yaklaştı ve yavaşça elini uzatıp dile geldi.)

Sözge qulaq saluw (söze kulak koymak): Kulak asmak.

Birinin söylediklerine önem vermek, dinlemek.

Köp wağızdar söyledi padişğa,

Padişğa bul sözine qulaq saldı. (K.S. 25/532)⁴²¹

⁴¹⁹ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 900.

⁴²⁰ Yurtbaşı, 410.

(O padişaha çok vaaz verdi ve padişah söylediklerine kulak astı.)

Suqbatına keltirüw (sohbete getirmek): (Birine) gözdağı vermek⁴²².

Birini korkutmak, ürketmek, çok sıkıştırmak.

Ustap alıp kempirdi,

Suqbatına keltirdi. (A.B. 282/1363)

(Cadıyı yakalayıp ona gözdağı verdi.)

Suraw saluw (sorum atmak): (Birini) arayıp sormak⁴²³.

Kaybolan, habersiz giden kişiyi aramak, bilgi almak.

Nazımbek: “Qolımnan jeti jasar tuyğın qaşıp,

Sonımen suraw salıp kep turğanım”. (N.K.K.Z. 26/462)

(Nazımbek: “Elimden yedi yaşında olan atmaca yavrusu kaçtı o yüzden buraya onu arayıp sormak için geldim.”)

Süyekten ötüw (kemikten geçmek): İçine işlemek⁴²⁴.

Birinin sözlerinden veya davranışlarından çok etkilenip duygulanmak, gücenmek.

Bayböri quwbas degen söz

*Süyegimnen ötedi. (A.B. 226/37)*⁴²⁵

(“Bayböri'nin evladı olamaz” sözü benim içime işliyor.)

⁴²¹ “Sözge qulaq saluw”: A.B. 256/663; B.J. 21/435, 25/562, 39/1017, 55/1502; D.K. 49/338; K.Ä.Ş. 274/313; K.D.K. 112/161; K.K. 77/107, 93/692; M.S. 168/557.

⁴²² Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 807.

⁴²³ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 579.

⁴²⁴ Yurtbaşı, 500.

⁴²⁵ “Süyekten ötüw”: A.B. 296/1746.

Susı basuw (öfkesi basmak): Tırnak göstermek⁴²⁶.

Korkuya düşürmek, korku salmak.

Bayşubardan qoriqqaninan, Alpamistiñ susı basqaninan joldiñ birese ol jağına, birese bul jağına şığıp, qiypaqtap turğan sekildi boldı. (A.B. 237 s.)

(Bayşubar’dan korkup, Alpamıs tırnak gösterdiğinden bir sağ tarafa bir yan tarafa çekilip tereddüt ederek kararsız hareketlerde görüldü.)

Şañ tiygizbew (toz değdirmemek): Arka çıkmak⁴²⁷.

Birine leke sürdürmeye izin vermemek, başkasının ihanet ve düşmanlığından korumaya çalışmak.

Bul sözge Kasım ketti aşuwanıp,

Dosiña şañ tiygizbes qatuwanıp. (A.G.K. 223/50)

(Bu söze Kasım kızdı, şiddetlenip arkadaşına arka çıktı.)

Şıbın jan (sinek gibi can)

Hayat, can.

Erte ketken Bayandı izdeymin dep,

Bir şıbinday janiña ziyan keler. (K.B.S. 15/248)⁴²⁸

(Erken giden Bayan’ı arayacağım diye canına zarar gelir.)

Taqqa minüw (tahta çıkmak): Tahta çıkmak⁴²⁹.

Hükümdar olmak.

“Men qartaydım, uğılım taqqa minsin”,

⁴²⁶ Çotuksöken, 492.

⁴²⁷ Yurtbaşı, 311.

⁴²⁸ “Şıbın jan”: H.K.M.H. 236/820; K.B.S. 19/364; K.D.K. 133/936; K.T.Z. 243/2510, 245/2556; M.S. 106/154;

⁴²⁹ Parlatır, 813.

– *Dep patşa jurtqa ükim etedi endi. (S.M. 56/876)*⁴³⁰

(“Ben yaşlandım, oğlum tahta çıksın” diye padişah halka hükmeder.)

Taqtan tüsüw (tahtan inmek): Tahttan indirmek⁴³¹.

İktidarı kaybetmek, yönetmenliğine son vermek.

Key nadan joq närseni qılar maqtan,

Xan tüspes bağı taymay altın taqtan. (N.K.K.Z. 18/268)

(Bazı cahiller yok şeyden gurur duyarlar; Han’ın bahtı kara olmayınca tahttan indirilmez.)

Talaq tastaw (bezginlik atmak): Canından bezmek⁴³².

Hayattan bezmek.

Bul elge tuz-däm aydap tağı keppin,

Talaq tastap ketip em birjolata. (B.J. 49/1349)

(Bu ülkeye fırsat düşünce tekrar geldim, canımdan bezip buraya bir daha dönmek üzere gitmişim.)

Talqan qıluw (yulaf unu etmek): Duman etmek⁴³³.

Bir şeyi paramparça etmek, bozmak.

Haziret Äli köterip qara tastı,

*Sol tastı jerge urıp talqan qılğan. (D.K. 56/542)*⁴³⁴

(Hz. Ali taşı kaldırıp, yere vurup duman etti.)

⁴³⁰ ”Taqqa minüw”: A.B. 320/2489.

⁴³¹ Parlatır, 813.

⁴³² Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 674.

⁴³³ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 734.

⁴³⁴ “Talqan qıluw”: A.B. 269/996, 280 s.

Tamağınan as ötpew (boğazından aş geçmemek): Yemeden içmeden kesilmek⁴³⁵.

Üzüntü, heyecan, kaygıdan dolayı iştahı kesilmek; yiyemez duruma gelmek.

Tamağınan as ötpew,

Ötkir pışaq qolğa alıp,

Toğaydan jil on eki ay bolğanşa

Oq jonuwmen boladı. (K.J. 44/686)

(Yemeden içmeden kesilip keskin bıçağı ele alıp bir yılı ağaçlardan ok yontmakla geçirir.)

Tañ asuw (şafak aşmak)

1. Atı dinlendirip ona bakım yapmak.

2. Atı sabaha kadar yemsiz bağlı bulundurmak.

Tek eki kün tañ asır,

Sergip tuyağ qağayın,

Kindigimnen jarayın. (Kbğ. 193/1191)

(Sadece iki gün bana bakım yap, ferahlayıp güçleneyim.)

Tayağ jew (dayak yemek): Dayak yemek⁴³⁶.

1. Dövülmek.

2. Her türlü zorluklara uğramak, birinin tarafından sövülmek.

Erte ketken Bayandı izdeymin dep,

Kodar attı quliñan jersiñ tayağ. (K.B.S. 16/264)⁴³⁷

(Erken giden Bayan'ı arayacağım diye Kodar'dan dayak yersin.)

⁴³⁵ Parlatır, 910.

⁴³⁶ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 707.

⁴³⁷ "Tayağ jew": A.B. 228 s., 303/1966, 304/1997; B.J. 51 s.; K.B.S. 16/268.

Tätti til (tatlı dil): Tatlı dil⁴³⁸.

Gönlü hoş eden sözler, güzel etkileyici konuşma.

Qız: Aǵeke-aw, tiliñ tätti, jüziñ nâzik,

Kün qayda Nazım bizdi izdep kelmek?! (N.K.K.Z. 22/367)

(Kız: “Aǵabey, tatlı dilin var, yüzün nazik; Nazım bizi bulup geleceği gün nerede?! ”)

Täwekelge bel baylaw (tevekküle bel bağlamak): Canını dişine almak⁴³⁹.

Tehlikeyi göze alarak bir işe girişmek.

Ajal jetpey jan şıqpas,

Täwekelge bel baylap,

Peşenemdi sınıdım. (K.B. 124/334)

(Ölüm gelmeden can çıkmaz; canımı dişime alarak kaderimi sınıdım.)

Täwekelge bel buwuw (tevekküle bel bağlamak): Canını dişine takmak⁴⁴⁰.

Tehlikeyi göze alarak bir işe girişmek.

Belimdi täwekelge şıqtım buwıp,

Qos atpen qız Makpaldı kelem quwıp. (M.S. 157/207)⁴⁴¹

(Canımı dişime takıp yola koyuldum ve çift at ile Makpal’ın peşine düştüm.)

Til aluw (dil almak): Akıl almak⁴⁴².

Öğütleri dinlemek, danışmak, söylediklerine uymak.

Sonda balasınıñ qaytarǵan jawabı:

⁴³⁸ Yurtbaşı, 659.

⁴³⁹ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 675.

⁴⁴⁰ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 675.

⁴⁴¹ “Täwekelge bel buwuw”: Ğ.K. 75/576; M.S. 159/252.

⁴⁴² Yaşar, 15.

– *Janım atam, söziñe qulaq salmaymın,*

*O sı jolda men tiliñdi almaymın. (A.B. 256/664)*⁴⁴³

(Oğlunun verdiği cevabı: “Canım babam, sözünü dinlemeyeceğim, bu sefer aklını almayacağım.”)

Til bitüw (dili doğmak): Dili çözülmek⁴⁴⁴.

Konuşmaya başlamak.

Astında Dildaş atı tura qalıp

*Til bitip ol balağa söz söyledi. (K.K. 98/850)*⁴⁴⁵

(Bindiği Dildaş isimli atın ansızın dili çözümlü çocuğa söz söyledi.)

Til qağısuv (dil kışkırtmak): Parmağına dolamak⁴⁴⁶.

Biriyle tartışmak, onu eleştirmek.

Söylesip, äzil sözben til qağısıp,

Sınadı qulqı, ädebin Asılbek te. (A.G.K. 223/43)

(Asılbek de onunla konuşup, şaka sözle parmağına dolayıp terbiyesini sınadı.)

Til tiygizüw (dil değirmek): Ağzını bozmak⁴⁴⁷.

Hakaret etmek, sövmek, küfür etmek.

“Qız Dariyğa sen bolsañ, til tiygizbe,

*Qor bolıp sen de ölersiñ, aşuwlansam.” (D.K. 42/111)*⁴⁴⁸

⁴⁴³ ”Til aluw”: A.B. 249/519, 261/797; A.S. 240/1124; B.J. 12/101, 14/183, 22/459, 61/1673; H.K.M.H. 212/43, 212/45, 212/51, 219/263, 220/297, 220/307, 236/819, 237/837; K.B. 127/470; Kbğ. 185/844; K.B.S. 15/237, 16/253, 18/327, 18/335, 18/344, 18/349; K.D.K. 109/63; K.J. 30/92, 30/99; K.K. 81/226; Krğ. 216/642; K.S. 14/164; K.T.Z. 216/1682, 221/1824; M.S. 159/255; S.M. 43/439.

⁴⁴⁴ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 720.

⁴⁴⁵ “Til bitüw”: Kbğ. 190/1067; K.B.S. 31/844; K.K. 98/851, 101/994; Krğ. 203/215, 210/441.

⁴⁴⁶ Çotuksöken, 477.

⁴⁴⁷ Yurtbaşı, 282.

⁴⁴⁸ “Til tiygizüw”: D.K. 42/113; M.S. 167/535.

(Dariyğa, sen ağızını bozma; sinirlensem sen de ıstırap çekerek ölürsün.)

Tilge erüw (dilin arkasından gitmek): Baştan çıkmak⁴⁴⁹.

Birinin tesiri altında kalıp doğru yoldan ayrılmak.

Atañızğa siyqırlap tağam bergen.

Köñilin osimenen suwıtqan-dür,

Azğırğan bir şaytannıñ tiline ergen. (K.T.Z. 194/961)⁴⁵⁰

(Annen cadının sözlerini uygun görüp babanıza sihirli yemek verdi. Annen bununla padişahın gönlünü kırdı ve cadının söylediklerine inanıp baştan çıktı.)

Tilge kelmew (dile gelmemek): Dili tutulmak⁴⁵¹.

Farklı sebeplerle konuşamaz duruma gelmek.

Bir awız sodan başka tilge kelmey,

Usınıp ayaq-qolın qaza taptı. (Ğ.K. 59/51)

(Bu konuşmadan sonra dili tutulup eceli geldi.)

Tili baylanuw (dili bağlanmak): Ağız dili bağlanmak⁴⁵².

Heyecan, korku, hastalık ve başka sebeplerle konuşamaz duruma gelmek.

Aşiq otı dert bolıp,

Munda tili baylanğan. (S.M. 34/176)⁴⁵³

(Aşk derdi hastalığa dönüşüp ağız dili bağlandı.)

⁴⁴⁹ Parlatır, 164.

⁴⁵⁰ “Tilge erüw”: K.B.S. 13/174, 15/232.

⁴⁵¹ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 722.

⁴⁵² Parlatır, 39.

⁴⁵³ “Tili baylanuw”: K.T.Z. 162/13; S.M. 35/189, 36/244.

Tili mayda (dili küçük): Tatlı dil.

Nazikçe konuşan, gönlü hoş eden güzel sözler.

Söyleydi kerüwenderge tili mayda:

– *Barasız, ağataylar, äilde qayda? (N.K.K.Z. 11/49)*⁴⁵⁴

(Kervanlara söyler, tatlı dilli: “Gidiyorsunuz, ağabeyler, nereye? ”)

Tili şıǵuw (dili çıkmak): Dili açılmak⁴⁵⁵.

1. Çocukların konuşmaya başlaması.

2. Uzun süre konuşmazken konuşmaya başlamak.

“İşim küyip baradı, suwsın ber” dep,

*Sol jerde Şahmanıñ tili şıqtı. (K.Ä.Ş. 274/330)*⁴⁵⁶

(“İçim yanmaya başladı, içecek ver” diyen Şahme'nin dili o anda açıldı.)

Tili tiyüw (dili değmek): (Birine) kalayı basmak⁴⁵⁷.

Ağır bir şekilde sövmek, hakaret etmek, küfür etmek.

Ultan erjetken soñ, Baybörige tili tiyip, aşuwlansa “quwbas şal” deytin boldı. (A.B. 227 s.)

(Ultan büyüdükten sonra, kızdığında Bayböri'ye kalayı basıp “çocuksuz yaşlı adam” diye alay etmeye başladı.)

Tilin kesüw (dilini kesmek): Dilini kesmek⁴⁵⁸.

Susturmak, fikirlerini bildirmesine izin vermemek.

“Bu altın, kümispən kestim tiliñ,

⁴⁵⁴ “Tili mayda”: A.G.K. 256/1092.

⁴⁵⁵ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 720.

⁴⁵⁶ ”Tili şıǵuw”: S.M. 37/271, 38/285.

⁴⁵⁷ Yurtbaşı, 519.

⁴⁵⁸ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 722.

Jeriñe aytıp barsan ne laj bar-dı.” (S.M. 46/547)

(Bu altın ve gümüşle dilini kestim, memleketine gidip ağzını açsan hiçbir şey yapamayız.)

Tilinen bal tamuw (dilinden bal akmak): Ağzından bal akmak⁴⁵⁹.

Gönlü hoş eden sözler söylemek, güzel konuşmak.

Uşınan eki bettiñ qanı tamğan,

Tilinen söylegende balı tamğan. (A.S. 204/46)

(Yanakları elma gibi, konuştuğu zaman ağzından bal akan kız.)

Toqsan tolğanuw (doksan defa düşünmek): Kafa yormak⁴⁶⁰.

Bir konu üzerinde çok düşünmek.

Akbilek aqıl oyladı,

Oylamasqa bolmadı,

Aqılın toqsan tolğadı. (Kbğ. 228/2625)

(Akbilek kafasını yorup derin düşünmeye başladı.)

Top jaruw (toplumu patlatmak): Başta gelmek⁴⁶¹.

Herkesten bir adım önde olmak, ileride olmak.

Qara quptan bolğanda,

Toptı jarğan Bayşubar

Tuwra joldı tötelep,

Karajan attı batırdı

Jüni qızıp, julqınıp,

⁴⁵⁹ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 542.

⁴⁶⁰ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 899.

⁴⁶¹ Parlatır, 163.

Qiya maydan dalada

Döñgelep alıp qaşadı. (A.B. 254/597)

(Gece olduğu zaman başta gelen Bayşubar isimli at kestirme yoldan koşarak Karajan adlı yiğidi üzerine alıp cepheden uzaklaştır.)

Toptan ozuw (toplumdan ilerlemek): Başı çekmek⁴⁶².

Herhangi bir konuda önde gitmek, ileride olmak.

Asilbek mirza boldı toptan ozğan,

Köp adam jete almadı qolın sozğan. (A.G.K. 224/66)

(Asilbek Efendi başı çeken bir adamdı; kendini paralayan birçok insan onun derecesine ulaşamadı.)

Torğa tüsüw (ağa düşmek): Tuzağa düşmek⁴⁶³.

Birinin hazırlanan kötü bir durumun kurbanı olmak, aldatılmak.

“Jayıp qoyğan tüsersiñ torğa, balam,

Bir şıbinday janiñdi qorğa, balam.” (K.B.S. 19/363)

(Hazırlamış olan tuzağa düşersin, evlâdım, canını koru.)

Töbesi kökke tiyüw (tepesi göğe değmek): Başı göğe değmek⁴⁶⁴.

Çok sevinmek, neşeye kapılmak.

Şeşemdi alam degende,

Töbeñ kökke tiydi me? (A.B. 301/1913)

(“Annemi götürüleceğim”, dediğin zaman başın göğe değdi mi?)

⁴⁶² Parlatır, 152.

⁴⁶³ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 1079.

⁴⁶⁴ Parlatır, 153.

Töbesin kökke tiygizüw (tepesini göğe değdirmek): Gönül okşamak⁴⁶⁵.

Güzel söz veya davranışla birini sevindirmek.

Şubardı berip astına,

Töbesin kökke tiygizdi. (A.B. 308/2126)

(Onu Şubar adlı atın üstüne bindirip gönlünü okşadı.)

Tört tülgi say boluw (evcil hayvanların dört çeşidi tam olmak): Kemerini dolu olmak⁴⁶⁶.

Mal mülk ve paraya zengin olmak.

On törtinde tolıp tuwğan ay boldı,

Bul dünyede tört tülgi say boldı. (A.B. 229/85)

(Kemerini dolu olan ve yeni doğan ay gibi parlayan bir insandım.)

Tös qağısuw (göğüs çarpışmak): Sarmaş dolaş olmak⁴⁶⁷.

1. Arkadaşlık kurmak.

2. Buluşmak, kucaklaşmak.

Qudaydı bir, Rasuldı xaq bilip,

Tös qağısıp, Alpamıspen dos boldım. (A.B. 244/397)

(İslam dinini kabul edip Alpamıs ile sarmaş dolaş olup dost olduk.)

Tuwğan ayday (yeni doğan ay gibi): Dünya güzeli.⁴⁶⁸

Çok güzel, görkemli kız anlamında kullanılan deyim.

Fatiyma – ämir Omar şahtıñ qızı,

⁴⁶⁵ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 803.

⁴⁶⁶ Parlatır, 560.

⁴⁶⁷ Yurtbaşı, 624.

⁴⁶⁸ Emir, 118.

Tuwğan ayday boladı onıñ jüzi. (K.S. 12/98)

(Fatima, dünya güzelidir ve şah Hz. Ömer'in kızıdır.)

Tuwra jolğa saluw (düz yola getirmek): (Birini) yola getirmek⁴⁶⁹.

Ters yollara sapmaması için doğru yöntem vermek.

Şaharına qaysar Rumniñ barıp keldim,

Bärin de tuwra jolğa salıp keldim. (H.K.M.H. 212/34)

(Rum şehrine gittim ve hepsini yola getirip döndüm.)

Tuyaq qaluw (toynak kalmak): Döl döş sahibi olmak⁴⁷⁰.

Soyunu devam ettirmek için evlat yetiştirmek, arkada nesil bırakmak.

Jalğızın Asılbektiñ bilesiz be,

Artında Nazımbektey qalğan tuyaq? (N.K.K.Z. 11/56)

(Döl döş sahibi olan Asılbek Bey'in yalnız oğlunu, Nazımbek'i tanıyor musunuz?)

Tuz-däm aydaw (tuz-tat kovalamak): Fırsat düşmek⁴⁷¹.

Bir yere gitmeye, biriyle görüşmeye nasibi olmak.

Bul elge tuz-däm aydap tağı keppin,

Talaq tastap ketip em birjolata. (B.J. 49/1348)

(Canımdan bezip buraya bir daha dönmek üzere gitmişim ama bu ülkeye fırsat düşünce tekrar geldim.)

⁴⁶⁹ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 1121.

⁴⁷⁰ Parlatır, 313.

⁴⁷¹ Parlatır, 376.

Tübine jetüw (dibine ulaşmak): Kan kusturmak⁴⁷².

Birine sıkıntı verip eziyet çektirmek.

Keldi de padişğa bayan etti:

“Äy, taqsır, tübimizge Tahir jetti.” (K.T.Z. 220/1808)⁴⁷³

(Geldi de: “Ey padişahım, Tahir bize kan kusturdu” diye beyan etti.)

Tüsi buzıluw (yüz ifadesi bozulmak): Rengi atmak⁴⁷⁴.

Korkudan, heyecandan ve başka sebeplerden yüzü solmak.

Qız Makpaldıñ anası:

Köş jönekey kelatıp,

Makpaldıñ tüsi buzıldı,

Añlasam jaman sıñayın. (M.S. 170/635)

(Makpal’ın annesi: “Kervan, yol üzerinde giderken Makpal’ın rengi attı; bunun kötü bir işaret olduğunu anladım.”)

Tüsi suwıq (yüz ifadesi soğuk): Yüzü soğuk⁴⁷⁵.

Ürküntü veren, yüz ifadesi sert olan, sevimsiz.

Tüsi suwıq altı adam

Künşığıstan kelipti,

Orğıta basıp jelipti. (K.D.K. 124/593)

(Doğu’dan yüzü soğuk altı kişi atla hızla koşarak gelmişler.)

⁴⁷² Parlatır, 538.

⁴⁷³ “Tübine jetüw”: B.J. 16/263, 19/352, 20/410; K.Ä.Ş. 270/212; K.B.S. 18/354, 40/1324.

⁴⁷⁴ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 1017.

⁴⁷⁵ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 1138.

Wayım jew (kaygı yemek): Efkâr basmak⁴⁷⁶.

Birini veya bir şeyi düşünerek kaygılanmak, tasa çekmek.

Aman-esen kellersiñ,

Köp jeme beker wayım. (B.J. 11/61)⁴⁷⁷

(Sağ salim gelirsin, boşuna üzülüp efkâr basmasın.)

Üreyi uşuw (canı uçmak): Canı ağzına gelmek⁴⁷⁸.

Çok korkmak, ürkmek.

Xanniñ adamı ekendigin bilip, Baysarı baydın üreyi uşıp: “Wa, jol bolsın!” deydi. (A.B. 232 s.)

(Hanın görevinde çalıştığını öğrenince Baysarı zenginin canı ağzına gelip: “Hayret! O ne yaptı!” dedi.)

Zar eñirew (yürekten ağlamak): Yaşlara boğulmak⁴⁷⁹.

Çok ağlamak, gözyaşı dökmek.

Altın şaş dariyağa ağıp ketti,

Künayım qayğılanıp zar eñirepti. (K.K. 75/34)⁴⁸⁰

(Altın saçlar denize akıp gitti; Künayım buna üzülüp yaşlara boğuldu.)

Zar jılaw (yürekten ağlamak): Hüngür hüngür ağlamak⁴⁸¹.

Çok ağlamak, gözyaşı dökmek.

Zar jılap şahiyzada jolğa tüsti,

⁴⁷⁶ Parlatır, 328.

⁴⁷⁷ “Wayım jew”: A.G.K. 248/850; K.B. 132/623; K.J. 62/1448; K.S. 37/883; K.T.Z. 186/712, 194/974, 234/2228; M.S. 161/325, 171/663; S.M. 29/9.

⁴⁷⁸ Parlatır, 227.

⁴⁷⁹ Parlatır, 903.

⁴⁸⁰ “Zar eñirew”: D.K. 49/328; K.Ä.Ş. 276/393.

⁴⁸¹ Emir, 160.

*Zar jılap elin qıymay zorğa tüsti. (S.M. 47/580)*⁴⁸²

(Padişahın kızı memleketinden ayrılmak istemediğinden hüngür hüngür ağlayarak zar zor yola koyuldu.)

Zar uruw (yürekten vurmak): Kanlı yaş dökmek⁴⁸³.

Büyük üzüntüyle ağlamak.

Jöneldi Sawıt zar urıp,

Böpeni kelgen sağınp. (A.S. 241/1161)

(Sawıt, hasret çektiğinden kanlı yaş döküp Akböpe'ye geldi.)

Zäresi ketüw (ruhu gitmek): Ödü patlamak⁴⁸⁴.

Ürkmek, çok korkmak, dehşete kapılmak.

Körinip qızıl jılan qattı ısırdı,

Zäresi ketip Mergen äzer turdı. (K.K. 100/932)

(Kırmızı yılan görünüp kızgındı, Mergen'in ödü patlayıp zorla kalktı.)

Zäresi uşuw (ruhu uçmak): Ödü kopmak⁴⁸⁵.

Ürkmek, çok korkmak, dehşete kapılmak.

Esine qılğan isi kelip tüsti,

Titirep öne boyı zäresi uştı,

Mübäarak eki közi qanğa tolıp

*Jılaydı: “Köre alman nur peyiştı”. (K.Ä.Ş. 267/91)*⁴⁸⁶

⁴⁸² “Zar jılaw”: A.B. 234/200, 260/761; A.S. 229/830; K.Ä.Ş. 267/98; K.J. 42/616; K.K. 82/275; K.T.Z. 190/848, 198/1104, 203/1253, 224/1924; M.S. 163/416; S.M. 30/52.

⁴⁸³ Parlatır, 540.

⁴⁸⁴ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 992.

⁴⁸⁵ Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, 992.

⁴⁸⁶ “Zäresi uşuw”: K.B. 139/904.

(Yaptığı iş aklına geldi; bütün vücudu titreyip ödü koptu; merhametli gözleri kan ile dolup: “Cennetin nurunu göremem” diye ağlar.)

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DEYİMLERİN BİÇİM ve CÜMLE ÖZELLİKLERİ

4.1. DEYİMLERİN YAPISI

Kazak Türkçesinde, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi deyimler, yapılarına göre kelime grupları veya cümle şeklinde bulunmaktadır. “*Kelime grubu, bir varlığı, bir kavramı, bir niteliği, bir durumu, bir hareketi karşılamak veya belirtmek, pekiştirmek ve nitelemek üzere, belirli kurallar içinde yan yana dizilmiş kelimelerden oluşan yargısız dil birimidir.*”⁴⁸⁷ “*Kelime grubu birden fazla kelimeyi içine alan, yapısında ve manasında bir bütünlük bulunan, dilde bir bütün olarak muamele gören bir dil birliğidir.*”⁴⁸⁸ Kazak destanlarında geçen deyimlerin büyük bir kısmının kelime grupları şeklinde olduğu görülmüş, cümle şeklinde olan deyim ise bir tane tespit edilmiştir.

4.1.1. Birleşik Fiil Grubu Yapısındaki Deyimler

Bir isim veya fiile yardımcı fiillerden birini getirerek oluşturulan söz öbeklerine birleşik fiil grubu adı verilmektedir. İsim veya fiil unsuru önde, yardımcı fiil sonda yer almaktadır.⁴⁸⁹ Kazak destanlarında bulunan birleşik fiil grubu yapısındaki deyimler, sayısına göre diğer gruplardan üstündür. Birleşik fiil gruplarında Kazak deyimlerindeki fiilin, tamamen mastar eki halinde (uw, üw, w) olduğu görülmektedir. Birleşik fiiller, yapıları bakımından fiilden önce gelen ad öğelerinin sayılarına göre ve ad ögesi ile fiil ögesi arasındaki birleşme özelliklerine göre şu şekilde sınıflandırılabilir:

1. Tek Ögeli Kalıplaşmış Birleşik Fiil Grubu
 - Özne (+ İyelik Eki) + Fiil
 - Nesne + Fiil
 - Zarf + Fiil
 - Yer Tamlayıcısı + Fiil
2. İki Ögeli Kalıplaşmış Birleşik Fiil Grubu
 - Özne (+ İyelik Eki) + Nesne + Fiil

⁴⁸⁷ Leylâ Karahan, *Türkçede Söz Dizimi*, (10. Baskı), Akçağ Yayınları, Ankara 2010, 37.

⁴⁸⁸ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayınevi, İstanbul 2002, 374.

⁴⁸⁹ Günay Karaağaç, *Türkçenin Söz Dizimi*, Kesit Yayınları, İstanbul 2009, 156.

- Özne (+ İyelik Eki) + Zarf + Fiil
- Özne (+ İyelik Eki) + Yer Tamlayıcısı + Fiil
- Nesne + Zarf + Fiil
- Nesne + Yer Tamlayıcısı + Fiil
- Yer Tamlayıcısı + Özne (+ İyelik Eki) + Fiil
- Yer Tamlayıcısı + Nesne + Fiil
- Yer Tamlayıcısı + Zarf + Fiil

4.1.1.1. Özne (+ İyelik eki) + Fiil

Bu yapıdaki deyimlerde, fiilden önce gelen ad veya ad grubu, fiile yalın durumuyla veya iyelik eki alarak kurulmuştur.⁴⁹⁰ Kazak Türkçesinde 1. 2. 3. tekil şahıslar ve 1. 2. 3. çoğul şahıslar olmak üzere iki grupta toplanan iyelik ekleri şu şekildedir:

1. Tekil şahıs iyelik eki: +(1)m, +(i)m;
2. Tekil şahıs iyelik eki: +(1)ñ, +(i)ñ, +(1)ñız, +(i)ñiz;
3. Tekil şahıs iyelik eki: +ı, +i, +sı, +si;
1. Çoğul şahıs iyelik eki: +(1)mız, +(i)miz,
2. Çoğul şahıs iyelik eki: +(1)ñız, +(i)ñiz, +larıñ, +leriñ, +darıñ, +deriñ, +tarıñ, +teriñ;
+larıñız, +leriñiz, +darıñız, +deriñiz, +tarıñız, +teriñiz;
3. Çoğul şahıs iyelik eki: +(lar)ı, +(ler)i, +dar(ı), +(der)i, +(tar)ı, +(ter)i;⁴⁹¹

Bu yapıda kurulmuş 75 deyim bulunmaktadır.

Ajal aydaw	Janı şıguw
Ajal jetüw	Jolı boluw
Ajal kelüw	Kämil piri jar boluw
Aqısı ketüw	Köñili awuw

⁴⁹⁰ Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri, Şekil Bilgisi*, (4. Baskı), TDK Yayınları, Ankara 2014, 202.

⁴⁹¹ E. Ayan, N. Biray, G. Ercilasun, *Çağdaş Kazak Türkçesi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015, 80.

Aşuw kernew	Köñili tınuw
Aşuwı kelüw	Köñili toymaw
Atı şıǵuw	Köñili túsüw
Awzı barmaw	Köz ötüw
Ay1 toluw	Köz taluw
Baǵı asuw	Közi aǵaruw
Baq tayuw	Közi ilinüw
Bas boluw	Közi toyuw
Beli bügilüw	Közi túsüw
Beti qaytuw	Küni bitüw
Betiniñ qanı qaşuw	Qabaǵı tırısuw
Däm aydaw	Qabırǵası sögilüw
Eki közi tört boluw	Qaharı kelüw
İşi küyüw	Qan tartuw
İşi pısuw	Qara ter boluw
Janı aşuw	Qarnı aşuw
Janı ketüw	Qaza jetüw
Köñili basıluw	Qolı barmaw
Köñili bölünüw	Qolı jetüw
Köñili buzıluw	Qolı kesilüw
Köñili qaluw	Quda túsüw
Köñili qaytuw	Quday uruw
Köñili ösüw	Mañdayı aşıluw
Köñili suwuw	Mısı quruw
Köñili tasuw	Müyiz şıǵuw

Oy tösüw	Tili şıǵuw
Öñi qaşuw	Tili tiyüw
Raqımı tösüw	Tuyaq qaluw
Säni ketüw	Tuz-däm aydaw
Sor jeñüw	Tüsi buzıluw
Sorı qaynaw	Üreyi uşuw
Susı basuw	Zäresi ketüw
Til bitüw	Zäresi uşuw
Tili baylanuw	

4.1.1.2. Nesne + Fiil

Bu yapıdaki deyimlerde, fiilden önceki ad veya ad grubu, fiile nesne ögesiyle bağlanmıştır. Bu yapıda kurulmuş 98 deyim bulunmaktadır.

Aqıl aytuw	Bas uruw
Aqıl tabuw	Bawır jazuw
Ant işüw	Bel baylaw
Aşuwıñdı ber	Bel buwuw
Attı suwıtuw	Belin sındıruw
Ayaq saluw	Bet aluw
Bağın baylaw	Bet buruw
Bal aşuw	Betin jırtuw
Bala tabuw	Boy bermew
Barmağın şaynaw	Boy köterüw
Barmağın tistew	Damıl almaw
Bas qosuw	Damıl körmew
Bas saluw	Dem saluw

Düniye saluw	Köz jiberüw
Ebin tabuw	Köz saluw
Ernin şıǵaruw	Közdiñ jawın aluw
Esi-tüsin jiyüw	Közin tigüw
Esin jiyüw	Kün körüw
İyman aytuw	Qabağın tüyüw
Jan tapsıruw	Qara basuw
Janın qoyarǵa jer tappaw	Qara kiyüw
Jar saluw	Qam jew
Jolın quwuw	Qan jutuw
Judırıq jew	Qanın işüw
Kinäsin ötew	Qanın jüktew
Kökiregin örtew	Qasın kerüw
Köñil aşuw	Qayǵı jew
Köñil berüw	Qayǵımen qan jutuw
Köñil bölüw	Qızıl tilin bezew
Köñil buruw	Qiyquw saluw
Köñil köterüw	Qol aluw
Köñildegi kir tabuw	Qol köterüw
Köñilin awlaw	Qol quwsıruw
Köñilin basuw	Qol saluw
Köñilin qiymaw	Qol sozuw
Köñilin suwıtıw	Qulağın saluw
Köñilin tabuw	Qulağın tigüw
Köz alartuw	Qulaq asuw

Qulaq qurışın qandırıw	Talaq tastaw
Mazasın aluw	Talqan qıluw
Moynın buruw	Tañ asuw
Moynın sozuw	Tayaq jew
Murnın jaruw	Til aluw
Puşman jew	Til qağısuw
Söz qatpaw	Til tiygizüw
Söz saluw	Tilin kesüw
Söz tastaw	Top jaruw
Suraw saluw	Tös qağısuw
Şañ tiygizbew	Wayım jew

4.1.1.3. Zarf + Fiil

Bu yapıdaki deyimlerde, fiilden önceki ad veya ad grubu, file zarf ögesi ile bağlanmıştır. Bu yapıda kurulmuş 18 deyim bulunmaktadır.

Bıt-şıt boluw	Qarsı kelüw
Botaday bozdaw	Qazdañ qağuw
Jer bawırlap jatuw	Qup körüw
Jündey tütüw	Nar buraday şabınuw
Ker maralday kerilüw	Par kelüw
Kün tün qatuw	Toqsan tolğanuw
Qabil körüw	Zar eñirew
Qapı qaluw	Zar jılaw
Qara terge boyaluw	Zar uruw

4.1.1.4. Yer Tamlayıcısı + Fiil

Bu yapıdaki deyimlerde, fiilden önceki ad; yönelme, bulunma ve çıkma durumu eklerini alarak yer tamlayıcısı niteliğindedir.⁴⁹² Kazak Türkçesinde yönelme, bulunma ve çıkma durumunun ekleri şu şekildedir:

1. Yönelme: +ğa, +ge, +qa, +ke, +a, +e;
2. Bulunma: +da, +de, +ta, +te;
3. Çıkma: +dan, +den, +tan, ten (benzeşmeyle +nan, +nen).⁴⁹³

Bu yapıda kurulmuş 41 deyim bulunmaktadır.

Aqılınan adasuw	Közge tösüw
Aqılınan ayrılıw	Qabağına qaraw
Aqılınan tanuw	Qaharına minüw
Awzına aluw	Qanatınan qayrılıw
Awzına qaraw	Qolğa tösüw
Bawırına basuw	Qulağına jağuw
Düniyeden qaytuw	Qulağına saluw
Esinen adasuw	Qulağına tiyüw
Esinen tandıruw	Qumardan şıǵuw
Esinen tanuw	Moynına aluw
İşine sıymaw	Moynına artuw
Jağadan aluw	Obalına qaluw
Jannan keşüw	Oyğa aluw
Kindiginen jaruw	Sertke jetüw
Közden ğayıp boluw	Sözge kelüw
Közge ilmew	Suqbatına keltirüw

⁴⁹² Korkmaz, 202.

⁴⁹³ Ayan, Biray, Ercilasun, 81.

Süyekten ötüw	Toptan ozuw
Taqqa minüw	Torǵa túsüw
Taqtan túsüw	Tuwra jolǵa saluw
Tilge erüw	Tübine jetüw
Tilge kelmew	

4.1.1.5. Özne (+ İyelik Eki) + Nesne + Fiil

Bu yapıda kurulmuş tek deyim bulunmaktadır.

Köñili qarañǵı tartuw

4.1.1.6. Özne (+ İyelik Eki) + Zarf + Fiil

Bu yapıda kurulmuş 3 deyim bulunmaktadır.

Jüregi attay tuwlaw

Keñ dünüye tar boluw

Tört tülige say boluw

4.1.1.7. Özne (+ İyelik Eki) + Yer Tamlayıcısı + Fiil

Bu yapıda kurulmuş 3 deyim bulunmaktadır.

İşken ası boyına taramaw

Juldızı oñınan tuwuw

Töbesi kökke tiyüw

4.1.1.8. Nesne + Zarf + Fiil

Bu yapıda kurulmuş 8 deyim bulunmaktadır.

At quyruǵın şart tiyüw

Beldi bekem buwuw

Aytqanın eki qılmaw

Közdiñ jasın köl qıluw

Basın alıp qaşuw

Qabaǵın qars jabuw

Nanın tawıp jew

Ökpesin qolına alıp jügirüw

4.1.1.9. Nesne + Yer Tamlayıcısı + Fiil

Bu yapıda kurulmuş tek deyim bulunmaktadır.

Töbesin kökke tiygizüw

4.1.1.10. Yer Tamlayıcısı + Özne (+ İyelik Eki) + Fiil

Bu yapıda kurulmuş tek deyim bulunmaktadır.

Tilinen bal tamuw

4.1.1.11. Yer Tamlayıcısı + Nesne + Fiil

Bu yapıda kurulmuş 9 deyim bulunmaktadır.

Arağa ot saluw

Sözge qulaq saluw

Ayağına bas uruw

Tamağınan as ötpew

Basınan qus uşırmaw

Täwekelge bel baylaw

Közine şöp saluw

Täwekelge bel buwuw

Qabağınan qar jawuw

4.1.1.12. Yer Tamlayıcısı + Zarf + Fiil

Bu yapıda kurulmuş tek deyim bulunmaktadır.

Jürekke jılı tiyüw

4.1.2. İsim Tamlaması Yapısındaki Deyimler

“İyelik ekli bir isim unsurunun, iyeliğin işaret ettiği bir başka isim unsuruyla kurduğu kelime grubudur. Bu kelime grubunda iki isim unsuru aitlik, içinde bulunma, sınırlandırma, belirtme vb. anlam ilgileri çerçevesinde birbirine bağlanır.”⁴⁹⁴ İsim tamlamalarında birinci isim “tamlayan” ikinci isim ise “tamlanan” olarak görev yapar.

⁴⁹⁴ Karahan, 42.

Tamlayanı ekli olan isim tamlamasına belirtili isim tamlaması, tamlayanı eksiz olan isim tamlamasına ise belirtisiz isim tamlaması denir.⁴⁹⁵

4.1.2.1. Belirtili İsim Tamlaması

Bu yapıda kurulmuş 2 deyim bulunmaktadır.

Köziniñ ağı men qarası

Düniyeniñ tört burışı

4.1.2.2. Belirtisiz İsim Tamlaması

Bu yapıda kurulmuş 3 deyim bulunmaktadır.

Köz uşında

Qara bası

Öz betimen

4.1.3. Sıfat Tamlaması Yapısındaki Deyimler

Bu yapıdaki deyimlerde, sıfat isimden önce gelmektedir. Sıfat tamlamasında ana unsur isimdir, sonda yer alır. Sıfat, yardımcı unsurdur; ismin önünde gelerek ismi tamamlar. Sıfat tamlayan, isim tamlanan unsurdur.⁴⁹⁶ Bu yapıda kurulmuş 28 deyim bulunmaktadır.

Aq tamaq

Ay jüzdi

Alma bet

Ayday suluw

Arşığan jawqazınday

Biyday öñdi

Aş bōridey

Bota köz

Aşçı dawıs

Jel söz

At basınday altın

Ker zaman

⁴⁹⁵ Ergin, 383.

⁴⁹⁶ Karahan, 49.

Kir juwıp kindik kesken jer	Qiyğaş qas
Kişi besin	Oymaq awız
Qalam qas	Ötkir til
Qara bet	Piste murın
Qara körim jer	Segiz jumaq
Qara söz	Şıbın jan
Qıl köpir	Tätti til
Qızıl til	Tuwğan ayday

4.1.4. Sıfat-Fiil Yapısındaki Deyimler

Bir sıfat-fiil ile ona bağlı tamlayıcı veya tamlayıcılardan oluşan kelime grubudur. Grubun ana unsuru sıfat-fiildir ve genellikle sonda bulunur.⁴⁹⁷ Aşağıdaki örneklerde görüldüğü gibi bu yapıdaki deyimlerde Kazak Türkçesinde geçmiş zamanı ifade eden sıfat-fiil ekleri kullanılmıştır. Ayrıca Kazak Türkçesinde geçmiş zamanı ifade eden sıfat-fiil ekleri (-ğan, -gen, -qan, -ken) en sık kullanılanlardır.⁴⁹⁸ Bu yapıda kurulmuş 8 deyim bulunmaktadır.

Ant urğan	Jay tüskendey
Besikten beli şıqpağan	Qabırğası qatqan joq
Eki betinen qanı tamğan	Qara qıldı qaq jarğan
Jaw tiygendey	Peşenege jazğan

⁴⁹⁷ Karahan, 53.

⁴⁹⁸ Ayan, Biray, Ercilasun, 122.

4.1.5. İsnat Grubu Yapısındaki Deyimler

“İsnat grubu umumiyetle bir partisip grubunun kısaltılmışı gibidir. Onun için bunları kısaltma grupları saymak da mümkündür. Gerçekten bütün isnat gruplarının arkasında, zikredilmemiş, düşmüş bir olan veya olarak (zarf olanlarda) kelimesi var gibidir.”⁴⁹⁹ İsnat grubunda birinci unsur ya yalın halde bulunur ya da üçüncü şahıs iyelik eki almış olur.⁵⁰⁰ Aşağıdaki örneklerde görüldüğü gibi bütün birinci unsurlar iyelik eki almıştır. Bu yapıda kurulmuş 10 deyim bulunmaktadır.

El qulağı elüw	Közi aşıq
Jibi tüzüw	Küni qarañ
Jüzi qara	Qabağı qalıñ
Köñili jarım	Tili mayda
Köñili toq	Tüsi suwıq

4.1.6. Tekrar Grubu Yapısındaki Deyimler

Tekrarlar aynı cinsten iki kelimenin arka arkaya getirilmesi ile oluşan kelime grubudur. Aynen tekrarlar, eş manalı, zıt manalı, ilaveli tekrarlar olmak üzere aralarında 4 çeşide ayrılırlar.⁵⁰¹ Bu yapıda kurulmuş tek deyim mevcut olup bu deyim zıt manalı tekrarlar şeklindedir:

Moynı ırğayday, biyti torğayday / “boynu sırk kadar, biti serçe kadar”

Yukarıdaki örnekte tekrar grubunun içinde iki ayrı isnat grubu mevcuttur:

“moynı ırğayday”

“biyti torğayday”

⁴⁹⁹ Ergin, 393.

⁵⁰⁰ Ergin, 392.

⁵⁰¹ Ergin, 377.

4.1.8. Kısaltma Grubu Yapısındaki Deyimler

Kısaltma grubu kelime gruplarının ve cümlelerin kısalması, yıpranması sonucunda ortaya çıkan kelime grubudur.⁵⁰²

Bu yapıda kurulmuş 3 deyim bulunmaktadır.

Bastan ayaq

Jan piyda

Obalı moynıña

4.1.9. Cümle Yapısındaki Deyimler

Cümle yapısında olan tek deyim tespit edilmiştir ve bu deyimün yüklemi “Var” ya da “Yok” olan ad cümlesi türündedir.

Atar tañ, şıǵar kün joq

⁵⁰² Ergin, 396.

SONUÇ

Bu tez çalışmasında, elde edilen veriler üzerindeki titiz çalışma neticesinde aşağıdaki sonuçlara varılmıştır:

1. İncelenen Kazak destanlarında 316 Kazak Türkçesi deyim tespit edilmiştir.
2. Tespit edilen Kazak Türkçesi deyimlerin Türkiye Türkçesindeki karşılığını verme hususunda 3 yöntem kullanılmıştır: a) Aynı anlam ve biçime sahip olan deyim kullanma; b) Benzer anlama fakat farklı biçime sahip bir deyim kullanma; c) Açıklama yolunu kullanma. Bu üç yöntem birlikte kullanılmıştır.
3. Türkiye Türkçesindeki karşılığı verilmeye çalışılan Kazak Türkçesi deyimlerin sayısı 284'tür.
4. Türkiye Türkçesi ve Kazak Türkçesinin benzer kültür ve dilsel özelliklere sahip olduğu, deyimlerde açıkça görülmektedir: *közi toyuw*: gözü doymak; *ajal kelüw*: eceli gelmek; *tätti til*: tatlı dil; *tilin kesüw*: dilini kesmek vb.
5. Birkaç deyim birden fazla anlam ifade ettiği için Türkiye Türkçesindeki karşılıklarını bulmak zor olmuştur. Bu durumda sadece deyimlerin açıklaması verilmiştir: *bas qosuw*: 1. bir araya gelmek, toplanmak; 2. evlenmek; *qol saluw*: 1. bir işe girişmek; 2. kaba kuvvete başvurmak vb.
6. Kazak Türkçesinde bazı deyimler birkaç anlama gelmektedir. Bu deyimlerin Türkiye Türkçesindeki karşılığı verilirken Türkiye Türkçesindeki deyiminin sadece bir anlamını karşıladığı görülmektedir: *Bawırına basuw* (birini sevgiyle kucaklamak; evlatlık almak): bağrına basmak; *moynına aluw* (suçunu itiraf etmek, kabul etmek; bir şeyi ödev veya borç olarak üzerine almak): boynuna almak vb.
7. Bazı Kazak Türkçesi deyimlerin Türkiye Türkçesindeki karşılığı bulunmadığı için bu deyimler sadece açıklama yolu kullanılarak ifade edilmiştir: *aşçı dawıs*: yüksek ses; *attı suwıtuw*: atı dinlendirmek; *söz tastaw*: söylemek istediğini, düşüncesini işaret ile bildirmek vb.
8. Gramer açısından Kazak Türkçesi deyimlerin hem cümle hem kelime grupları şeklinde kurulduğu görülmektedir. Cümle şeklinde kurulan deyimlerin sayısı az

olup kelime grupları şeklinde kurulan deyimlerin sayısı fazladır; bu nedenle daha çok birleşik fiil grubu yapısındadır.

9. Tespit edilen Kazak Türkçesi deyimlerinde insan hayat ilişkisi yansıtılmıştır. Deyimlerde milletin tarihi, etnografik süreci, kültürü, gelenekleri, dünya algısı ve mitoloji ile ilgili kavramlar belirtilmiştir.
10. Araştırılan Kazak destanlarında, deyimlerin geçiş sıklığı tespit edilmiş ve sonuçlar tablo şeklinde değerlendirmeye alınmıştır.

Bu tez çalışmasının karşılaştırma yöntemini kullanılması bakımından sonraki Kazakistan Türkçesi Türkiye Türkçesi araştırmaları yapan bilim insanlarına yardımcı olacağı ve iki kardeş ülke arasındaki ilişkiyi daha net ortaya koyacağı düşünülmektedir.

Kazak Destanlarında Deyimlerin Geçiş Sıklığının Gösterilmesi ve Alfabetik Sıraya Göre Sıralanışı:

Destan adları	Deyimlerin sayısı
Alpamıs Batır	101
Akböpe-Sawıtбек	60
Asılbek pen Güljiyhannıñ Kissası	16
Bolat-Janat	27
Dariğa Kız	14
Ğayar Katın	24
Haza Kitap Muhammed Hanafiya	39
Kambar Batır	33
Kissa Äbu Şahma	35
Kissa Dotan Kubakanbayulı	17
Kız Jibek	19
Kissa Kulamergen	24
Kissa Seyitbattal	20
Kissa Tahir Zühra	38
Körpeş häm Bayan Suluw	48
Körüğli	8
Kubığul	27
Makpal Segiz	29
Nazımbek pen Külşe Kızdıñ Zarı	22
Sırşı Molda	37

DİZİN

Ajal aydaw K.B.S. 19/358;

Ajal jetüw A.B. 245/407; K.Ä.Ş. 270/203; K.B.S. 35/1033, 37/1179;

Aşçı dawıs M.S. 165/465;

Ajal kelüw K.Ä.Ş. 267/119;

Aq tamaq A.S. 204/38;

Aqıl aytuw S.M. 43/438;

Aqıl tabuw A.B. 280 s.; S.M. 40/345, 40/357, 41/371, 42/398;

Aqılınan adasuw A.S. 233/952;

Aqılınan ayrılıw A.S. 242/1205, 244/1261;

Aqılınan tanuw A.B. 295/1710;

Aqısı ketüw A.B. 226/35;

Alma bet A.S. 204/38;

Ant işüw S.M. 46/548;

Ant urğan A.B. 313/2282;

Arağa ot saluw A.G.K. 238/504;

Arşığan jawqazınday A.S. 204/43;

Aş böridey A.B. 237/258; K.B. 130/557, 162/1739;

Aşuw kernew A.B. 303/1953, 308/2129;

Aşuwı kelüw A.B. 240 s., 256 s.; K.S. 21/381;

Aşuwıñdı ber K.Ä.Ş. 272/258; Kbğ. 252/3582;

At basınday altın K.B. 150/1284, 151/1335;

At quyırığın şart tüyüw A.B. 228 s.; Kbğ. 195/1258; K.J. 60/1350;

Atar tañ, şığar kün joq A.S. 231/883; H.K.M.H. 233/706;

Atı şıǵuw H.K.M.H. 219/276; K.Ä.Ş. 268/156;

Attı suwıtıw K.B.S. 25/586;

Awzı barmaw A.B. 310 s.;

Awzına aluw K.B.S. 20/418; K.T.Z. 237/2310;

Awzına qaraw A.B. 283 s.; K.B. 146/1134;

Ay jüzdi A.G.K. 229/217;

Ayaǵına bas uruw Kbğ. 251/3529;

Ayaq saluw A.B. 226/47; S.M. 47/226;

Ayday suluw Ğ.K. 59/38;

Ayı toluw D.K. 47/263;

Aytqanın eki qılmaw K.B. 127/454;

Baǵı asuw A.S. 216/425;

Baǵın baylaw A.B. 304/2009;

Baq tayuw N.K.K.Z. 18/268;

Bal aşuw A.B. 309 s.; K.S. 24/498;

Bala tabuw A.B. 227 s.; Krğ. 200/114;

Barmaǵın şaynaw B.J. 21/427;

Barmaǵın tistew A.S. 231/892, 234/982, 238/1100;

Bas boluw K.B.S. 41/1360;

Bas qosuw A.G.K. 487/238; A.S. 223/653, 227/768; Kbğ. 181/699; K.J. 31/135, 47/811, 57/1190;

Bas saluw Ğ.K. 80/732;

Bas uruw A.B. 248/491;

Basın alıp qaşuw A.S. 210/238;

Basınan qus uşırmaw K.D.K. 124/588;

Bastan ayaq H.K.M.H. 212/29, 221/325; K.D.K. 119/439, 120/482; K.K. 85/370, 90/557;

Bawır jazuw Kbğ. 191/1094, 200/1438;

Bawırına basuw A.B. 297/1800;

Bel baylaw H.K.M.H. 215/144; K.B. 143/1030, 151/1318; M.S. 151/14;

Bel buwuw A.B. 264 s.; K.B. 152/1376;

Beldi bekem buwuw Kbğ. 248/3405;

Beli bügilüw A.B. 287 s.;

Belin sındıruw M.S. 167/536, 169/597;

Besikten beli şıqpağan Ğ.K. 69/383;

Bet aluw Ğ.K. 64/214;

Bet buruw K.T.Z. 170/242;

Beti qaytuw A.S. 204/32;

Betin jirtuw K.B.S. 36/1094;

Betiniñ qanı qaşuw K.B. 129/519;

Biyday öñdi K.J. 32/209;

Bıt-şıt boluw H.K.M.H. 217/191;

Bota köz Ğ.K. 62/151;

Botaday bozdaw A.B. 292/1622, 297/1799, 297/1806, 302/1930;

Boy bermew K.D.K. 117/363; K.T.Z. 240/2395;

Boy köterüw S.M. 33/151;

Damıl almaw H.K.M.H. 214/109;

Damıl körmew H.K.M.H. 230/614;

Däm aydaw M.S. 153/63;

Dem saluw K.S. 28/614;

Düniye saluw K.K. 84/347; K.T.Z. 194/972;

Düniyeden qaytuw N.K.K.Z. 9 s.;

Düniyeniñ tört burışı K.B.S. 40/1290; S.M. 31/85;

Ebin tabuw K.B.S. 27/646;

Eki betinen qanı tamğan A.S. 204/45;

Eki közi tört boluw K.B.S. 35/1076;

El qulağı elüw Ğ.K. 65/240;

Ernin şıǵaruw Krğ. 205/295;

Esi-tüsin jiyüw K.Ä.Ş. 266/88;

Esin jiyüw H.K.M.H. 231/649;

Esinen adasuw A.S. 234 s.; K.K. 77/90;

Esinen tanuw A.S. 72/205, 239/1108;

Esinen tandıruw M.S. 161/330;

İyman aytuw K.S. 39/950;

İşi küyüw H.K.M.H. 215/151; K.Ä.Ş. 270/199, 276/389, 276/402;

İşi pısuw K.B.S. 10/33; K.K. 107/1189;

İşine sıymaw M.S. 163/415;

İşken ası boyına taramaw A.S. 226/741, 245/1286;

Jaǵadan aluw K.J. 39/495; Krğ. 212/515;

Jan piyda H.K.M.H. 234/750; K.Ä.Ş. 273/287;

Jan tapsıruw A.B. 287/1475;

Janı aşuw A.B. 268 s.; K.Ä.Ş. 272/269, 275/349; K.B. 129/516; K.D.K. 128/754; K.K. 79/151;

Janı ketüw K.Ä.Ş. 276/396, 276/400;

Janı şıǵuw K.Ä.Ş. 276/387;

Janın qoyarğa jer tappaw Ğ.K. 77/632;
Jannan keşüw K.T.Z. 207/1399;
Jar saluw A.B. 247/471;
Jaw tiygendey K.B.S. 13/158; K.J. 39/459;
Jay tüskendey A.S. 72/205;
Jel söz N.K.K.Z. 22/362;
Jer bawırlap jatuw K.B.S. 38/1207;
Jibi tüzüw Ğ.K. 80/752, 81/755;
Jolı boluw N.K.K.Z. 27/501;
Jolın quwuw K.J. 32/217;
Judırırq jew A.B. 300/1858;
Juldızı oñınan tuwuw M.S. 165/463;
Jüregi attay tuwlaw A.S. 223/631, 235/1016; Ğ.K. 74/535;
Jündey tütüw H.K.M.H. 219/259;
Jürekke jılı tiyüw A.S. 217/442;
Jüzü qara B.J. 20/411;
Kämil piri jar boluw A.B. 291/1584;
Keñ dünüye tar boluw K.T.Z. 190/847; S.M. 53/755;
Ker maralday kerilüw Ğ.K. 65/247; Kbğ. 176/466;
Ker zaman A.S. 218/475;
Kinäsin ötew K.B. 151/1332;
Kindiginen jaruw Kbğ. 194/1193;
Kir juwıp kindik kesken jer B.J. 48/1337; M.S. 151/4;
Kişi besin A.B. 276/1200;
Kökiregin örtew A.G.K. 242/649;

Köñil aşuw A.B. 292 s.;

Köñil berüw H.K.M.H. 215/130; K.S. 11/79;

Köñil bölüw K.Ä.Ş. 277/435;

Köñil buruw K.Ä.Ş. 278/445; K.D.K. 114/250;

Köñil köterüw A.S. 234/971; H.K.M.H. 222/375; Kbğ. 217/2142, 219/2240;

Köñildegi kir tabuw A.B. 272/1078;

Köñili awuw A.S. 228/809; K.K. 77/86; S.M. 32/96;

Köñili basıluw A.B. 318/2419;

Köñili bölünüw K.B. 128/493; K.T.Z. 205/1329;

Köñili buzıluw A.B. 233/178, 233/182, 243 s.; B.J. 23/502; S.M. 47/569;

Köñili jarım K.D.K. 112/158; N.K.K.Z. 13/101, 25/431; M.S. 158/219;

Köñili qaluw A.B. 228 s., 275 s.; K.B.S. 15/245, 37/1155; S.M. 38/280;

Köñili qarañğı tartuw K.B. 127/441;

Köñili qaytuw K.B.S. 13/141, 13/142; K.T.Z. 189/810;

Köñili ösüw H.K.M.H. 220/294; Kbğ. 173/344; K.B.S. 35/1044;

Köñili suwuw K.T.Z. 163/48;

Köñili tasuw A.B. 312 s.; A.G.K. 235/418; K.B. 149/1249; S.M. 31/80;

Köñili toq K.D.K. 108/14, 127/730; K.S. 9/2; S.M. 29/6;

Köñili toymaw D.K. 48/310;

Köñili tınuw A.B. 283/1381; A.S. 208/162; D.K. 49/334;

Köñili tüsüw S.M. 34/164;

Köñilin awlaw K.B.S. 36/1117;

Köñilin basuw N.K.K.Z. 16/206;

Köñilin qiymaw A.S. 218/479; N.K.K.Z. 16/216;

Köñilin suwıtuw K.T.Z. 194/961;

Könilin tabuw H.K.M.H. 212/44; Kbğ. 208/1775;

Köz alartuw A.B. 240/325;

Köz jiberüw A.S. 223/642; D.K. 44/156; K.K. 78/77; K.T.Z. 195/985;

Köz ötüw A.B. 249 s.;

Köz saluw A.B. 252 s., 284 s.; A.S. 210/226; D.K. 47/250, 53/460; Ğ.K. 68/341; H.K.M.H. 235/766; K.Ä.Ş. 264/13, 269/162, 269/176; Kbğ. 209/1804; K.J. 46/748; K.K. 87/471; Krğ. 198/32; K.T.Z. 165/100, 171/278, 181/556; S.M. 39/306, 52/735;

Köz taluw A.G.K. 230/271;

Köz uşında A.B. 255/643; K.K. 94/731; M.S. 165/451;

Közden ğayıp boluw H.K.M.H. 217/195;

Közdiñ jasin köl qıluw A.B. 244 s.; K.B.S. 17/309, 17/317;

Közdiñ jawın aluw Kbğ. 224/2451;

Közge ilmew A.S. 208/154;

Közge tüsüw H.K.M.H. 223/401; Kbğ. 207/1727; K.K. 79/168;

Közi aǵaruw B.J. 55/1513;

Közi aşıq Ğ.K. 73/506;

Közi ilinüw H.K.M.H. 229/600;

Közi toyuw A.S. 206/102;

Közi tüsüw A.B. 262/837; B.J. 18 s.; K.B. 116/57, 158/1575; K.S. 48/1241;

Közın tigüw A.S. 223/644;

Közine şöp saluw Ğ.K. 83/832;

Köziniñ aǵı men qarası B.J. 17/305, 52/1424; Kbğ. 188/989; S.M. 47/557;

Kün körüw K.B.S. 19/390, 22/473;

Kün tün qatuw M.S. 161/331;

Küni bitüw K.B.S. 40/1301; K.T.Z. 222/1872;

Küni qarañ H.K.M.H. 236/808;

Qabağı qalıñ A.B. 269/1015;
Qabağı tırısuw A.B. 270 s.;
Qabağın qars jabuw Ğ.K. 83/856;
Qabağın tüyüw K.B. 119/142;
Qabağına qaraw K.B.S. 33/924;
Qabağınan qar jawuw H.K.M.H. 236/814; K.D.K. 139/1152;
Qabıl körüw K.S. 31/714, 39/952;
Qabırğası qatqan joq Kbğ. 194/1218;
Qabırğası sögilüw A.B. 269/991;
Qaharı kelüw K.S. 41/1017;
Qaharına minüw K.Ä.Ş. 271/227; K.B. 123/292;
Qalam qas A.B. 229/76; B.J. 12/124;
Qam jew A.B. 233/183, 240/324; M.S. 162/348; S.M. 37/256;
Qan jutuw Kbğ. 227/2577; K.T.Z. 184/677;
Qan tartuw K.B.S. 35/1034, 38/1228;
Qanın işüw K.K. 90/565;
Qanın jüktew K.Ä.Ş. 273/285; M.S. 168/556;
Qanatınan qayrılıw A.B. 306/2077;
Qapı qaluw H.K.M.H. 230/609;
Qara bası A.G.K. 224/64;
Qara basuw K.D.K. 128/740; K.J. 59/1315;
Qara bet A.B. 303/1982; Ğ.K. 84/870;
Qara kiyüw K.Ä.Ş. 276/390, 276/392;
Qara körim jer A.B. 245/415;
Qara qıldı qaq jarğan A.S. 206/117, 214/353; K.Ä.Ş. 269/179; K.D.K. 122/541;

Qara söz A.S. 203/8; K.T.Z. 162/15;
 Qara ter boluw A.B. 262/827; K.B. 150/1298;
 Qara terge boyaluw Kbg. 200/1440; M.S. 173/735;
 Qarnı aşuw D.K. 52/418; K.B.S. 29/728;
 Qarsı kelüw K.Ä.Ş. 275/376;
 Qasın kerüw A.G.K. 223/45;
 Qayğı jew A.B. 238/279; K.B. 119/142, 160/1643;
 Qayğimen qan jutuw A.S. 230/868, 231/889, 234/972;
 Qaza jetüw H.K.M.H. 233/698;
 Qazdañ qağuw Ğ.K. 81/788;
 Qıl köpir K.T.Z. 162/3;
 Qızıl til K.Ä.Ş. 277/441; N.K.K.Z. 16/210;
 Qızıl tilin bezew K.J. 32/203;
 Qiyğaş qas A.S. 204/42;
 Qiyquw saluw A.S. 229/824;
 Qol aluw Kbg. 251/3530;
 Qol köterüw K.S. 14/154;
 Qol quwsıruw H.K.M.H. 227/527; K.B. 119/175, 145/1125; Kbg. 251/3528;
 Qol saluw A.B. 236 s.;
 Qol sozuw A.G.K. 224/66; Kbg. 170/212;
 Qolğa aluw K.S. 49/1286;
 Qolğa tösüw H.K.M.H. 233/703; K.K. 102/1031; K.S. 42/1054;
 Qolı barmaw K.Ä.Ş. 273/296;
 Qolı jetüw A.S. 237/1085; K.B. 153/1410;
 Qolı kesilüw A.S. 238/1098;

Quda tüsüw A.B. 227 s.; N.K.K.Z. 9 s.;

Quday uruw K.B. 128/493;

Qulağın saluw A.B. 226/44, 234/205, 243/387, 245/421, 271/1045, 287 s.; A.S. 205/70, 237/1083, 239/1110, 245/1276; B.J. 11/81; K.B. 115/4, 129/534, 154/1440; K.B.S. 14/208; K.K. 75/3; K.S. 50/1304; K.T.Z. 162/23, 182/583; N.K.K.Z. 13/110, 15/178;

Qulağın tigüw A.B. 236 s.; Krğ. 219/736;

Qulağına jağuw A.B. 296/1766; N.K.K.Z. 18/258;

Qulağına saluw S.M. 42/405;

Qulağına tiyüw A.B. 228 s.; A.S. 222/621;

Qulaq asuw M.S. 158/231;

Qulaq qurışın qandıruw K.D.K. 122/534; K.T.Z. 229/2066;

Qumardan şığuw K.Ä.Ş. 265/52;

Qup körüw K.S. 13/124;

Mañdayı aşıluw K.J. 52/981;

Mazasın aluw A.B. 273/1130; Ğ.K. 67/300;

Mısı quruw K.B.S. 33/922;

Moynı ırğayday, biyti torğayday A.B. 287 s.;

Moynın buruw A.B. 257/686; K.T.Z. 177/460, 229/2063; S.M. 40/344;

Moynın sozuw K.B.S. 36/1080;

Moynına aluw K.S. 16/215;

Moynına artuw N.K.K.Z. 14/144;

Murnın jaruw A.B. 291/1593;

Müyiz şığuw M.S. 167/531;

Nanın tawıp jew K.B. 130/555;

Nar buraday şabınuw K.B. 136/768;

Obalı moynıña K.B.S. 37/1174;

Obalina qaluw M.S. 167/517;

Oy tösüw A.B. 242 s.;

Oyğa aluw K.Ä.Ş. 265/48; N.K.K.Z. 12/72;

Oymaq awız A.S. 204/42; K.J. 28/45, 37/399;

Ökpesin qolına alıp jügirüw A.B. 303/1964; B.J. 28/674;

Öñi qaşuw H.K.M.H. 227/506;

Ötkir til A.S. 205/71;

Öz betimen A.G.K. 246/761; K.K. 98/876;

Par kelüw D.K. 41/71;

Peşenege jazğan B.J. 48/1340;

Piste murın A.S. 204/41;

Puşman jew A.B. 267/956;

Raqımı tösüw A.S. 238/1101;

Säni ketüw A.S. 244/1242;

Segiz jumaq K.T.Z. 184/670;

Sertke jetüw N.K.K.Z. 11/42, 14/130;

Sor jeñüw Ğ.K. 73/507;

Sorı qaynaw A.B. 315/2328; Ğ.K. 85/900; H.K.M.H. 233/707; M.S. 152/40;

Söz qatpaw S.M. 36/236, 36/237, 37/251, 37/254, 54/802;

Söz saluw A.G.K. 230/270;

Söz tastaw A.S. 206/110;

Sözge kelüw H.K.M.H. 236/802;

Sözge qulaq saluw A.B. 256/663; B.J. 21/435, 25/562, 39/1017, 55/1502; D.K. 49/338;

K.Ä.Ş. 274/313; K.D.K. 112/161; K.K. 77/107, 93/692; K.S. 25/532; M.S. 168/557;

Suqbatına keltirüw A.B. 282/1363;

Suraw saluw N.K.K.Z. 26/462;

Süyekten ötüw A.B. 226/37, 296/1746;

Susı basuw A.B. 237 s.;

Şañ tiygizbew A.G.K. 223/50;

Şıbın jan H.K.M.H. 236/820; K.B.S. 15/248, 19/364; K.D.K. 133/936; K.T.Z. 243/2510, 245/2556; M.S. 106/154;

Taqqa minüw A.B. 320/2489; S.M. 56/876;

Taqtan tüsüw N.K.K.Z. 18/268;

Talaq tastaw B.J. 49/1349

Talqan qıluw A.B. 269/996, 280 s.; D.K. 56/542;

Tamağınan as ötpew K.J. 44/686;

Tañ asuw Kbğ. 193/1191;

Tayaq jew A.B. 228 s., 303/1966, 304/1997; B.J. 51 s.; K.B.S. 16/264, 16/268;

Tätti til N.K.K.Z. 22/367;

Täwekelge bel baylaw K.B. 124/334;

Täwekelge bel buwuw Ğ.K. 75/576; M.S. 157/207, 159/252;

Til aluw A.B. 249/519, 256/664, 261/797; A.S. 240/1124; B.J. 12/101, 14/183, 22/459, 61/1673; H.K.M.H. 212/43, 212/45, 212/51, 219/263, 220/297, 220/307, 236/819, 237/837; K.B. 127/470; Kbğ. 185/844; K.B.S. 15/237, 16/253, 18/327, 18/335, 18/344, 18/349; K.D.K. 109/63; K.J. 30/92, 30/99; K.K. 81/226; Krğ. 216/642; K.S. 14/164; K.T.Z. 216/1682, 221/1824; M.S. 159/255; S.M. 43/439;

Til bitüw Kbğ. 190/1067; K.B.S. 31/844; K.K. 98/850, 98/851, 101/994; Krğ. 203/215, 210/441;

Til qağısuw A.G.K. 223/43;

Til tiygizüw D.K. 42/111, 42/113; M.S. 167/535;

Tilge erüw K.B.S. 13/174, 15/232; K.T.Z. 194/962;

Tilge kelmew Ğ.K. 59/51;

Tili baylanuw K.T.Z. 162/13; S.M. 34/176, 35/189, 36/244;

Tili mayda A.G.K. 256/1092; N.K.K.Z. 11/49;

Tili şıǵuw K.Ä.Ş. 274/330; S.M. 37/271, 38/285;

Tili tiyüw A.B. 227 s.;

Tilin kesüw S.M. 46/547;

Tilinen bal tamuw A.S. 204/46;

Toqsan tolǵanuw Kbğ. 228/2625;

Top jaruw A.B. 254/597;

Toptan ozuw A.G.K. 224/65;

Torǵa tüsüw K.B.S. 19/363;

Töbesi kökke tiyüw A.B. 301/1913;

Töbesin kökke tiygizüw A.B. 308/2126;

Tört tülige say boluw A.B. 229/85;

Tös qaǵısuw A.B. 244/397;

Tuwǵan ayday K.S. 12/98;

Tuwra jolǵa saluw H.K.M.H. 212/34;

Tuyaq qaluw N.K.K.Z. 11/56;

Tuz-däm aydaw B.J. 49/1348;

Tübine jetüw B.J. 16/263, 19/352, 20/410; K.Ä.Ş. 270/212; K.B.S. 18/354, 40/1324;
K.T.Z. 220/1808;

Tüsi buzıluw M.S. 170/635;

Tüsi suwıq K.D.K. 124/593;

Wayım jew A.G.K. 248/850; B.J. 11/61; K.B. 132/623; K.J. 62/1448; K.S. 37/883;
K.T.Z. 186/712, 194/974, 234/2228; M.S. 161/325, 171/663; S.M. 29/9;

Üreyi uşuw A.B. 232 s.;

Zar eñirew D.K. 49/328; K.Ä.Ş. 276/393; K.K. 75/34;

Zar jılaw A.B. 234/200, 260/761; A.S. 229/830; K.Ä.Ş. 267/98; K.J. 42/616; K.K. 82/275; K.T.Z. 190/848, 198/1104, 203/1253, 224/1924; M.S. 163/416; S.M. 30/52, 47/580;

Zar uruw A.S. 241/1161;

Zäresi ketüw K.K. 100/932;

Zäresi uşuw K.Ä.Ş. 267/91; K.B. 139/904;

KAYNAKÇA

- Aça, Mehmet, *Kozı Körpeş-Bayan Sulu Destanı Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1998.
- Aksan, Doğan, *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*, TDK Yayınları, Ankara 2000.
- Aksoy, Ömer Asım, *Deyimler Sözlüğü*, İnkılap Yayınevi, İstanbul 1988.
- Aksoy, Ömer Asım, *Atasözleri Sözlüğü*, İnkılap Yayınevi, İstanbul 1998.
- Altınmakas, Layık, *Hanlık Devrinden Günümüze Örneklerle Kazak Edebiyatı*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2014.
- Avezov, Muhtar, *Qazaq Ädebiyatınıñ Tariyhı*, Qazaq SSR Ğılım Akademiyası, Almatı 1918.
- Ayan, E., Biray, N., Ercilasun, G., *Çağdaş Kazak Türkçesi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015.
- Älmühanova, R., Qasqabasov, S., *Qazaq Ädebiyatınıñ Tariyhı I-X*, QazAqparat Yayınları, Almatı 2008.
- Bahadınlı, Yusuf Ziya, *Türkçe Deyimler Sözlüğü*, (8. Baskı), Kayıran Ofset, İstanbul 1980.
- Baqtıgülova, B., *Qazaqstan Tariyhı*, BQMU Yayınları, Oral 2013.
- Baypakov, K., Kozıbayev, M., *Qazaqstan Tariyhı I-V*, Atamura Yayınevi, Almatı 1998.
- Çobanoğlu, Özkul, *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*, (1. Baskı), Ankara 2003.
- Çotuksöken, Yusuf, *Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, Altan Basımevi, İstanbul 2004.
- Demir, Necati, Mehmet Dursun, Erdem, "Türk Kültüründe Destan ve Battal Gazi Destanı", *Türkoloji Dergisi*, 1 (1), 2006, 98-139.

- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (5. Baskı), Aydın Kitabevi, Ankara 1982.
- Dosjan, Ardaq, Qul-Muhammed, Muhtar, *Qazaqstan Tariyhi, Entsiklopediyalıq Anıqtamalıq*, Aruna Yayınevi, Almatı 2006.
- Emir, Sebahat, *Deyimler Sözlüğü*, (5. Baskı), Emir Yayınları, İstanbul 1979.
- Ergin, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayınevi, İstanbul 2002.
- Ergun, Metin, *Altay Türklerinin Kahramanlık Destanı Alıp-Manaş*, Günay Ofset Basımevi, Konya 1997.
- Ercilasun, Ahmet Bican, *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I-II*, Kültür Bakanlığı Basımevi, Ankara 1991.
- Ibrayev, Şakir, *Epos Älemi*, Ğılım Yayınevi, Almatı 1993.
- Janaydarova, O., *Poeziya Jıraw i Akinov*, Awdarma Yayınları, Astana 2009.
- Januzaqov, T., *Qazaq Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi*, Dayk-Pres Yayınevi, Almatı 2008.
- Karaağaç, Günay, *Türkçenin Söz Dizimi*, Kesit Yayınları, İstanbul 2009.
- Karahan, Leylâ, *Türkçede Söz Dizimi*, (10. Baskı), Akçağ Yayınları, Ankara 2010.
- Keñesbayev, İ., *Kazak Türkçesi Sözlüğü*, (Çev.: H. Oraltay, S. Pınar, N. Yüce), Türk Dünyası Araştırmaları Yayınları, İstanbul 1964.
- Keñesbayev, İ., *Frazeologiyalıq Sözdik*, QazAqparat Yayınları, Almatı 2007.
- Koç, Kenan, Doğan, Oğuz, *Kazak Türkçesi Grameri*, (2. Baskı), IQ Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2013.
- Koç, Kenan, (Ed.), *Türükşe-Qazaqşa Sözdik*, Atamura Korporatsiyası, Almatı 2007.
- Korkmaz, Zeynep, *Türkiye Türkçesi Grameri, Şekil Bilgisi*, (4. Baskı), TDK Yayınları, Ankara 2014.
- Qaliyev, Ğ., Bolđanbayev, Ä., *Qazirgi Qazaq Tiliniñ Leksikologiyası men Frazeologiyası*, (3. Baskı), Sözdik-Slovar Yayınevi, Almatı 2006.
- Qaliyev, B., *Qazaq Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi*, Memleketlik Tildi Damıtu İnstitutı Basımevi, Almatı 2014.

- Qojahmetova, H., Jaysakova, R., Qojahmetova, Ş., *Qazaqşa-Orısşa Frazelogiyalıq Sözdik*, Mektep Yayınevi, Almatı 1988.
- M.A.E.S.E., *Babalar Sözi I-C, Hikayalıq Dastandar I*, Foliant Yayınevi, Astana 2004.
- M.A.E.S.E., *Babalar Sözi I-C, Hikayalıq Dastandar VI*, Foliant Yayınevi, Astana 2004.
- M.A.E.S.E., *Babalar Sözi I-C, Dini Dastandar X*, Foliant Yayınevi, Astana 2004.
- M.A.E.S.E., *Babalar Sözi I-C, Dini Dastandar XV*, Foliant Yayınevi, Astana 2005.
- M.A.E.S.E., *Babalar Sözi I-C, Dini Dastandar XVI*, Foliant Yayınevi, Astana 2005.
- M.A.E.S.E., *Babalar Sözi I-C, Ğaşıqtıq Dastandar XIX*, Foliant Yayınevi, Astana 2005.
- M.A.E.S.E., *Babalar Sözi I-C, Ğaşıqtıq Dastandar XXI*, Foliant Yayınevi, Astana 2005.
- M.A.E.S.E., *Babalar Sözi I-C, Ğaşıqtıq Dastandar XXII*, Foliant Yayınevi, Astana 2005.
- M.A.E.S.E., *Babalar Sözi I-C, Batırlar Jırı XXXIII*, Foliant Yayınevi, Astana 2006.
- M.A.E.S.E., *Babalar Sözi I-C, Batırlar Jırı XLIII*, Foliant Yayınevi, Astana 2007.
- M.A.E.S.E., *Babalar Sözi I-C, Batırlar Jırı XLIX*, Foliant Yayınevi, Astana 2008.
- M.A.E.S.E., *Babalar Sözi I-C, Köne Epos LII*, Foliant Yayınevi, Astana 2008.
- M.A.E.S.E., *Babalar Sözi I-C, Ğaşıqtıq Jırlar LIII*, Foliant Yayınevi, Astana 2009.
- M.A.E.S.E., *Babalar Sözi I-C, Ğaşıqtıq Jırlar LIV*, Foliant Yayınevi, Astana 2009.
- M.A.E.S.E., *Qazaq Ādebiy Tiliniñ Sözdigi I-XV*, Til Bilimi İnstitutı Yayınları, Almatı 2011.
- Miñjan, Niğmet, *Qazaqtıñ Qısqaşa Tariyhı*, Jalın Basımevi, Almatı 1994.
- Mustafayev, M., Şçerbinin, V., *Rusça-Türkçe Sözlüğü*, Sovetskaya Entsiklopediya Yayınevi, Moskova 1972.
- Oğuz, M. Öcal, *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*, (9. Baskı), Grafiker Yayınları, Ankara 2012.
- Öztürk, Özhan, *Folklor ve Mitoloji Sözlüğü*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2009.
- Parlatır, İsmail, *Deyimler*, Yargı Yayınevi, Ankara 2008.

- Pirmanov, Ädilhan, Artıqbayev, Jambıl, *Qazaqstan Tariyhi*, Atamura Yayınları, Almatı 2008.
- Reichl, Karl, *Türk Boylarının Destanları*, (1992), (Çev.: Metin Ekici), TDK Yayınları, Ankara 2002.
- Saluk, Reyhan Gökben, *Köroğlu Destanı'nın Uygur Versiyonu*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018.
- Seyitjanulı, Z., Biysenbayev, P., *Qazaqtıñ Köne Eposı*, Aruna Yayınevi, Almatı 2008.
- Suleymanova, Gulnara, “Türkçe Deyimleri Rusçaya Çevirme Problemleri ve Stratejileri”, *Belleten Dergisi*, (65), 2017, 201-216.
- Tomanov, Marhabat, *Qazaq Tiliniñ Stilistikası*, (3. Baskı), Däwir, Almatı 2005.
- Turğanbayev, Askar, *Kız Jibek*, Türksoy Yayınları, Ankara 2011.
- TDK, *Türkçe Sözlük I*, (7. Baskı), TDK Yayınları, Ankara 1983.
- Üçüncü, Kemal, *Kazak Türklerinin Kahramanlık Destanı Alpamış*, Töre Yayın Grubu, İstanbul 2006.
- Yalçınır, Necla, “Kazak Destanları”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (24), 2007, 129-139.
- Yaşar, Cengiz, *Deyimler Sözlüğü*, Kaya Matbaacılık, İstanbul 1988.
- Yurtbaşı, Metin, *Sınıflandırılmış Deyimler Sözlüğü*, (3. Baskı), Doğan Ofset Yayınevi, İstanbul 2013.

İNTERNET KAYNAKLARI

http://www.akorda.kz/kz/legal_acts/decrees/kazak-tili-alipbiin-kirillicadan-latyn-grafikasyna-koshiru-turaly (01.09.2018, 10:30).

TDK, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 2009, <http://www.tdk.gov.tr> (01.09.2018, 12:30).

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Akbope SULEIMENOVA
Doğum Yeri ve Tarihi	Kazakistan, Kentav 02.09.1993
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	2011-2015 yy.: Al Farabi Kazak Milli Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi Türkoloji Bölümü
Y. Lisans Öğrenimi	
Bildiği Yabancı Diller	Rusça, İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	
İletişim	
E-Posta Adresi	akbope.suleymenova@gmail.com
Tarih	